

Дніпровський національний
університет ім. Олесея Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

**ДНІПРОВСЬКА
ПОЛІТЕХНІКА**
1899

Національний технічний університет
"Дніпровська Політехніка"

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2025 ТОМ 28 № 3

Видається з вересня 1998 року
6 разів на рік

Дніпро
Видавництво «Грані»
2025

Науково-теоретичний альманах

ГРАНУ

Том 28 № 3 2025

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Національний
технічний університет
"Дніпровська Політехніка",
ГО "Центр соціально-політичних
досліджень"

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказів Міністерства
освіти і науки України від
02.07.2020 № 886 та від 27.09.2021
№ 1017 альманаху надано статус
фахового видання категорії «Б»
з філософських, політичних,
соціологічних та історичних наук; а
також освіта/педагогіка (Наказ МОН
від 21.02.2024 №220).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
та інші.

Видавець:
Видавництво «Грані»
+38(050)258-83-86
grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703
Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей. Статті
публікуються в авторській редакції.
Висловлені у цих статтях думки можуть
не збігатися з точкою зору редакційної
колегії і не покладають на неї ніяких
зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2025

Редакційна колегія

Квітка С.

Архирейський Д.
Аяган Б.
Бобровська О.
Бородин Є.
Вільборг Е.
Вятр Є.
Гао Т.
Гладуш В.
Городяненко В.
Густафссон М.
Гудек М.
Іваненко В.
Іванова С.
Ісетті Дж.
Жиленко К.
Жук С.
Журба О.
Казакевич Г.
Кляйн В.
Колісник Л.
Кондрашова Л.
Кривошеїн В.
Крушельницька Т.
Кузнецовенко Й.
Кулик О.
Литвинова Т.
Лучанинова О.
Македон В.
Никифоров А.
Ніколенко Л.
Окороков В.
Омельченко М.
Плохий С.
Рагімлі Р.
Русецький А.
Робертс К.
Світленко С.
Сидиков Е.
Сітковська А.
Слободянюк М.
Ставченко С.
Старушенко Г.
Сорокіна Л.
Схюрман П.
Токовенко О.
Тороп К.
Третяк О.
Хейнемаа С.
Шевцов С.
Шляхов О.

головний редактор
д.держ.упр., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
к.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Швеція)
д.п.н., проф. (Польща)
д.екон.н., доц. (КНР)
д.пед.н., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
д.ф., доц. (Швеція)
д.габ., проф. (Словаччина)
д.і.н., проф. (Україна)
к.філол.н., доцент (Україна)
д.ф., с.н.с. (Італія)
д.е.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
к.пед.н., проф. (Словаччина)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.пед.н., проф. (Польща)
д.політ.н., проф. (Україна)
к.е.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Литва)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
д.е.н., проф. (Україна)
к.пед.н., доц. (Україна)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (США)
д.і.н., доц. (Азербайджан)
д.психол.н., асоц.проф. (Грузія)
д.соц.н., проф. (Великобританія)
д.і.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Казахстан)
д.е.н., доц. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.т.н., проф. (Україна)
к.соц.н., доц. (Україна)
д.філос.н. (Нідерланди)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.пед.н. (Україна)
д.політ.н., проф. (Україна)
д.філос.н., проф. (Фінляндія)
д.філос.н., проф. (Україна)
д.і.н., проф. (Україна)

Редакція

Головний редактор: Квітка С.
Заступники головного редактора:
Іванова С., Кривошеїн В., Шевцов С., Шляхов О.
Редактор: Іванова С.

Контакти:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Scientific and theoretical almanac

GRAN/

28 (3) 2025

Founders:
Oles Honchar Dnipro National
University,
Dnipro University of Technology,
NGO "Centre of Social and Political
Researches"

Registration license
KB № 19758 – 9558 ПП issued 19.03.13

By Decrees № 886 of 02 July 2020
and № 1017 of 27 September 2021
issued by the Ministry of Education
and Science of Ukraine the status of
specialized publication category "B" on
philosophical, political, sociological and
historical sciences was given; as well
as education/pedagogy (Order of the
Ministry of Education and Science No.
220 dated February 21, 2024).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
ERIH PLUS
Ulrichs web
WorldCat
and other.

Publisher:
Publishing house «Grani»
+38(050)258-83-86
www.grani-print.dp.ua
graniprint@gmail.com
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703
Responsibility for facts, quotations,
private names, enterprises and
organizations titles, geographical
locations etc. to be bared by the authors.
Articles are published in the author's
editing. The editorial office and board do
not always share the views and thoughts
expressed in published articles.
Reprints and translations are allowed
on the written consent with the editorial
office and the author.

© «Grani» 2025

Editorial board

Kvitka S.	Editor in Chief
Arkhireyskyi D.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Ayahan B.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Bobrovska O.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Borodin Ye.	Full Prof. Ph.D. (Ukraine)
Wihlborg E.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Vyatr E.	Full Prof. Dr. (Sweden)
Gao T.	Full Prof. Dr. (Poland)
Hladush V.	Assoc. Prof. Dr. (PRC)
Gorodyanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Gustafsson M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Dudek M.	Assoc. Prof. Ph.D. (Sweden)
Ivanenko V.	Full Prof. Dr. (Slovakia)
Ivanova S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Isetti G.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Zhuk S.	Senior Researcher, Ph.D. (Italy)
Zhurba O.	Full Prof. Dr. (USA)
Kazakevych G.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Klein V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kolisnyk L.	Full Prof. Ph.D. (Slovakia)
Kondrashova L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Kryvoshein V.	Full Prof. Dr. (Poland)
Kuznecoviene J.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Kulyk O.	Full Prof. Dr. (Lithuania)
Lytvynova T.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Luchaninova O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Makedon V.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nykyforov A.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Nikolenko L.	Ph.D. (Ukraine)
Okorokov V.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Omelchenko M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Plokhii S.	Full Prof. Dr. (USA)
Rahimli R.	Assoc. Prof. Dr. (Azerbaijan)
Rusetsky A.	Assoc. Prof. Dr. (Georgia)
Roberts K.	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
Sitkovska A.	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)
Svitlenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sydykov E.	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
Slobodyanyuk M.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Stavchenko S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Starushenko H.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Sorokina L.	Assoc. Prof. Ph.D. (Ukraine)
Schuurman P.	Full Prof. Dr. (Netherlands)
Tokovenko O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Torop K.	Dr. (Ukraine)
Tretyak O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Heinamaa S.	Full Prof. Dr. (Finland)
Shevtsov S.	Full Prof. Dr. (Ukraine)
Shlyakhov O.	Full Prof. Dr. (Ukraine)

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.
Deputies Chief Editor: Ivanova S., Krivoshein V.,
Shevtsov S., Shlyakhov O.
Editor: Ivanova S.

Contacts:

+38(050)258-83-86; granidp@gmail.com; www.grani.org.ua

Зміст Історія

С. 6

Щеглов Андрій

Антипольські збройні виступи та протести у Східній Галичині 1921-1923 рр.: інструменти впливу радянських спецслужб на військово-політичну ситуацію

С. 14

Світлик Неля

Давня історія Закарпаття у науковій спадщині Михайла Грушевського

С. 22

Гулієв Оруй

Матеріали, пов'язані з Другою світовою війною, в особистому архіві Наріманова

Філософія

С. 27

Пригода-Донець Таміла

Нелінійний дискурс (пост)сучасної культури

С. 33

Світлицька Віолета

Місце та роль жінки в іудаїзмі

С. 39

Іманова Хафіза

Продовольча безпека в контексті сталого розвитку як один із соціальних наслідків проблеми зміни клімату

С. 43

Горева Вікторія

Соціокультурна дистанція еліт: феноменологічна перспектива та історичні корені

С. 49

Поліщук Віктор

Стала громада як проблема філософії освіти

С. 58

Чуйкова Олена

Суб'єктна диференціація усвідомлення часу у творчості М. Пруста: феноменологічний підхід

Політологія

С. 64

Шадієва Айтадж

Відносини між Азербайджаном і Китаєм: співпраця в енергетичному секторі

С. 68

Соловйх Євгенія

Культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу як інструмент політичного впливу на Україну в сучасних умовах

Contents History

P. 6

Shcheglov Andrii

Anti-Polish Armed Uprisings and Protests in Eastern Galicia, 1921–1923: Soviet Intelligence Services Instruments of Influence on the Military-Political Situation

P. 14

Svitlyk Nelia

The Ancient History of the Transcarpathia in the Scholarly Legacy of Mykhailo Hrushevsky

P. 22

Guliyev Oruj

Materials Related to the Second World War in Narimanov's Personal Archive

Philosophy

P. 27

Prihoda-Donets Tamila

Nonlinear Discourse of (Post)Modern Culture

P. 33

Svitlytska Violeta

The Status and Role of Women in Judaism

P. 39

Imanova Hafiza

Food Security in the Context of Sustainable Development as One of the Social Consequences of the Climate Change Problem

P. 43

Horeva Viktoriia

Sociocultural Distance of Elites: Phenomenological Perspective and Historical Roots

P. 49

Polishchuk Viktor

Sustainable Community as a Problem of Educational Philosophy

P. 58

Chuikova Olena

Subjective Differentiation of the Time Awareness in the Works of M. Proust: a Phenomenological Approach

Politology

P. 64

Shadiyeva Aytaj

Azerbaijan-China Relations: Cooperation in the Energy Sector

P. 68

Solovykh Yevheniia

Cultural and Public Diplomacy of the European Union as a Tool of Political Influence on Ukraine in Modern Conditions

Соціологія

С. 78

Позній Олександр, Горбова Юлія

Деструктивний вплив РПЦ на мешканців тимчасово окупованих територій: зміна поведінкових практик та соціально-психологічного стану під впливом пропаганди

С. 84

Ратушна Таїсія

Фейки та дезінформація в соціальних мережах під час війни: ризики для українського суспільства

С. 92

Каширова Наталія

Практики вбивства персонажів в управлінні репутацією під час війни в Україні в соціальних мережах (кейс Олексія Арестовича)

Економіка

С. 103

Квасницька Раїса, Іщук Олексій

Інструментарій регулятивного впливу центрального банку на валютний ринок країни

С. 113

Мусаєв Хазар Акіф

Напрями підвищення конкурентоспроможності будівельного сектору

Педагогіка

С. 119

Гусейнова Нігяр

Від мектабів до сучасних класів: гендерна динаміка та еволюція педагогічної освіти в Азербайджані

Sociology

P. 78

Poznii Oleksandr, Horbova Yuliia

The Destructive Impact of the Russian Orthodox Church on Residents of Temporarily Occupied Territories: Transformations in Behavioural Practices and Socio-Psychological Condition under the Influence of Propaganda

P. 84

Ratushna Taisiia

Fake News and Disinformation in Social Media During War: Risks for Ukrainian Society

P. 92

Kashyrova Nataliia

Character Assassination Practices in Reputation Management in Wartime in Ukraine in Social Media (the Alexey Arestovich Case)

Economy

P. 103

Kvasnytska Raisa, Ishchuk Oleksii

Instruments of Regulatory Influence of the Central Bank on the Foreign Exchange Market of the Country

P. 113

Musayev Khazar Akif oglu

Directions for Enhancing the Competitiveness of the Construction Sector

Pedagogy

P. 119

Huseynova Nigar

From Maktabs to Modern Classrooms: Gender Dynamics and the Evolution of Teacher Education in Azerbaijan

Anti-Polish Armed Uprisings and Protests in Eastern Galicia, 1921–1923: Soviet Intelligence Services Instruments of Influence on the Military-Political Situation

UDC: 356.16(477.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172561>**Shcheglov Andrii**Ph.D., <https://orcid.org/0000-0002-6484-0864>, deepinfaith2202@gmail.com*Hetman Petro Sahaidachny National Army Academy (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. In the scholarly, theoretical, and historical-political contexts of the Ukrainian people's struggle against all manifestations of Russian aggression, the analysis of instruments of influence employed by Soviet intelligence services on the military-political situation in Eastern Galicia following the end of the Soviet-Polish War of 1920 and the signing of the Treaty of Riga in 1921 is both timely and valuable.

Purpose of the study – to investigate the instruments of influence used by Soviet intelligence services on the armed uprisings and protests in Eastern Galicia during 1921–1923.

Research results. An analysis of the prerequisites for and consequences of the Treaty of Riga (1921) for the future of Eastern Galicia makes it possible to assert that the agreement established a temporary status quo which ultimately satisfied neither party and was categorically rejected by the predominantly Ukrainian population of the region.

The military-political positions of the Polish state in Eastern Galicia during the specified period were targeted by Bolshevik leaders as part of their revanchist plans to expand communist influence in the region—albeit with consideration for its national and political specificity.

The repressive and assimilationist policies of Poland in Eastern Galicia in the early 1920s were manipulatively exploited by Soviet intelligence, diplomatic bodies, and party officials to intensify armed uprisings, strikes, and other forms of protest activity, primarily among the Ukrainian population.

Conclusions. The use of the full range of Soviet ideological, propagandistic, informational, and intelligence-sabotage tools, while contributing to the weakening of the Polish state's military-political positions amid its de facto confrontation with Soviet Ukraine, nevertheless failed to achieve the results expected by Moscow's leadership in terms of destabilizing the socio-political situation in the region to the point of inciting a full-scale uprising against Polish occupation.

Keywords: Eastern Galicia, Poland, Soviet Ukraine, intelligence, propaganda, sabotage, protests

Антипольські збройні виступи та протести у Східній Галичині 1921–1923 рр.: інструменти впливу радянських спецслужб на військово-політичну ситуацію

Щеглов Андрій*Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*

Анотація.

Актуальність. У науково-теоретичному та історико-політичному контекстах боротьби українського народу із усіма проявами агресивної політики Росії актуальним та цінним є аналіз інструментів впливу радянських спецслужб на військово-політичну ситуацію у Східній Галичині після завершення Радянсько-польської війни 1920 р. та укладення Ризького мирного договору 1921 р.

Мета дослідження – дослідити інструменти впливу радянських спецслужб на збройні виступи та протести у Східній Галичині 1921–1923 рр.

Результати дослідження. Аналіз передумов укладення та наслідків Ризького договору 1921 р. для майбутнього Східної Галичини дозволяє стверджувати, що він встановлював тимчасовий статус-кво, який не влаштовував у майбутньому жодну із його сторін та категорично не сприймався переважаючим українським населенням краю.

Військово-політичні позиції Польської держави в Східній Галичині в окреслений період прагнули підірвати більшовицькі лідери реалізуючи свої реваншистські плани поширення комуністичного впливу на окремо взятий регіон, але із врахуванням його національно-політичної специфіки.

Репресії та асиміляторська політика Польщі в Східній Галичині початку 20-х років XX ст. з маніпулятивною метою використовувалися радянськими спецслужбами, дипломатією та партійними функціонерами для активізації збройних виступів, страйків та інших форм протестної активності передовсім українського населення.

Висновки. Використання усього комплексу інструментів радянського ідеологічного, пропагандистського, інформаційного та розвідувально-диверсійного впливу хоча й впливали на послаблення військово-політичних позицій Польської держави в умовах фактичної конфронтації з Радянською Україною, але й не забезпечували очікувано московськими керівниками результату для відповідної дестабілізації суспільно-політичної ситуації у краї аж до повстання проти польської окупації.

Ключові слова: Східна Галичина, Польща, Радянська Україна, розвідка, пропаганда, диверсії, протести

Стаття надійшла / Article arrived: 27.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 26.06.25

Вступ.

Попри об'єктивні причини, характер та наслідки збройних виступів й різних форм протестної активності українців Східної Галичини проти встановлення польської влади у краї, радянські спецслужби активно впливали на зростання ступеня дестабілізації суспільно-політичної ситуації та послаблення військово-політичних позицій Польської держави на її східних кордонах із УСРР. Історіографія даної проблематики є вагомою, однак залишається не розкритим комплексне розуміння ідеологічних, пропагандистських, інформаційних та розвідувально-диверсійних інструментів радянського впливу на військово-політичні позиції Польської держави у Східній Галичині від часу укладення Ризького договору 1921 р. до рішення Ради послів Антанти щодо фактично визнання включення краю до повоєнної Польщі.

Мета: дослідити інструменти впливу радянських спецслужб на збройні виступи та протести у Східній Галичині 1921–1923 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Визнаючи здобутки сучасної історіографії поразки українських національно-національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. та встановлення польського контролю над Східною Галичиною встановлено відсутність комплексної оцінки інструментів радянського деструктивного впливу на військово-політичні позиції Польської Республіки у краї від часу Ризького мирного договору 1921 р. до рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 року.

Результати дослідження.

Як зауважує М. Литвин, поразка київського походу та виснаження суспільства після кількарічної війни змусили Варшаву відмовитися від плану створення незалежної Української держави, фактично (а з 1923 року й юридично) включивши Східну Галичину та Західну Волинь до складу Польщі (Литвин, 2022, с. 15).

Підписаний у березні 1921 р. Ризький договір значною мірою відповідав настроям польського суспільства, втомленого війною і задоволеного територіальними надбаннями, був особистою поразкою Й. Пілсудського і крахом його концепції. При цьому слід підкреслити, що всупереч загальним очікуванням він не гарантував Польщі тривалого миру (Bruski, 2010, с. 43).

Польські дослідники підкреслюють, що з точки зору тодішніх реалій європейської політики, Ризький договір 1921 р. був локальним й тимчасовим регулюванням. Лише визнання держав Антанти як найвищого арбітра в міжнародних питаннях могло зробити його складовою частиною Версальського порядку (Leinwand, 2011, с. 94).

У ст. II Ризького договору кордон між Польщею та УСРР на ділянці Східної Галичини було визначено вздовж лінії Корець–Острог–Підволочиськ–Гусятин–Збруч–Дністер, а не вздовж лінії Керзона. У ст. III

Ризького договору РСФРР і УСРР відмовилися від усіх прав і претензій на Східну Галичину та Волинь. Договір також зафіксував незацікавленість РРФСР та УСРР відносно Східної Галичини, що полегшувало польській владі продовження політики докраних фактів (Galuba, 2024, с. 92).

Для уряду у Варшаві після підписання договору Східна Галичина була остаточно приєднана до Польщі. Ця позиція ґрунтувалася на історичних, етнографічних та економічних аргументах. Крім того, спільний кордон з Румунією, що виник після приєднання Східної Галичини до Польщі, мав бути необхідною умовою захисту від Радянського Союзу (Galuba, 2024, с. 92).

В частини галицького українства укладення Ризького договору 1921 р. викликали не двозначні історичні асоціації, коли «Наша історія знає подібну умову, як отся в Ризі се умова між Польщею і Московщиною в Андрусові...» (Баран, 1921, с. 1) та віра в те, що «Історія вчить, що всі умови, де зносили якийсь народ, не тривали довго. Історія вчить також, що живого народу, що бореться за власну свободу і незалежність, ніхто не в силі змусити і покласти штучні межі на його землях» (Баран, 1921, с. 1). І на цих національно-патріотичних сподіваннях намагалися спекулювати агенти радянських спецслужб чи просто введені їх пропагандою в оману пересічні українські мешканці Східної Галичини.

Разом з тим для певної частини критично мислячої української спільноти краю цілком очевидним було те, що радянські зобов'язання за Ризьким миром 1921 р. залишаються хіба, що деклараціями, бо «...ухилення радянського уряду від агітації та пропаганди своїх більшовицько-комуністичних фантазій і вигадок на теренах Польщі зовсім не може бути ними виконано через те, що іменню тільки ця агітація й пропаганда складає життєвий нерв більшовицького існування. Подібні зобов'язання теперішніх московських володарів та їх слухняних філій нігде і ніколи не обмежували і обмежувати не будуть. Це все добре і достовірно відомо всьому світу» (Збручанський, 1921, с. 7) та більше того, «...достовірно підтверджено, що на територіях Східної Росії на всякий випадок ґрунтовно підготовлюються різні організації для повалення в Польщі існуючого тепер державного ладу і заміни його більшовицько-комуністичним» (Збручанський, 1921, с. 7).

Одночасно не можемо не вказати про певне поширення протилежних оцінок цієї угоди в курсі радянської пропаганди, коли, що «... польський уряд не хотів виповняти ризького договору, котрим він зобов'язувався, відносно Радянських Республік, зрвати всякі зносини з ворогами їх, з бандами Савінкова, Петлюри, Балаховича і їм подібної чорносотенної братії» (Н.Р., 1921, с. 2).

Допевної мірі маніпулятивно-пропагандистським апофеозом можна вважати поширення тези як те, що

«Радянські Республіки на чуже добро не посягають, польського хліба їм не потрібно, не дивлячись на страшний неврожай, спричинений засухою в деяких губерніях» та ще більше – «На разі до війни не прийшло, дякуючи миролюбивій політиці Радянських Республік» (Н.Р., 1921, с. 3).

Прикладом поєднання національних та класових наративів у прорадянській пропаганді на теренах Східної Галичини, може слугувати, наприклад, теза, що запроваджений надзвичайний стан «... на «кресах» потрібний ще польській шовіністичній буржуазії для безоглядної боротьби проти всіх чужих народів, чого доказом є політика її у Східній Галичині» (Виїмковий Стан, 1921, с. 1).

За узагальнення Т. Галицької-Дідух, радянські органи систематично застосовували інтенсивні методи інформаційно-психологічного впливу на жителів Східної Галичини. Стратегія більшовицького керівництва базувалася на кількох ключових напрямках інформаційно-пропагандистського тиску: цілеспрямоване використання східногалицької тематики в міжнародному дискурсі задля підризу геополітичних позицій Польщі та залучення на свій бік місцевих політичних еліт; активне розповсюдження радянських агітаційних матеріалів, які містили викривлені уявлення про соціально-економічну та національно-культурну політику режиму в Україні; формування та фінансування з Москви розгалуженої мережі агентів, що використовувалася не лише для інформаційного впливу, а й для організації контрольованої дестабілізації ситуації через інспіровані страйки й селянські заворушення. Радянські агенти розповсюджували пропагандистські матеріали, залучали місцеве населення до агітаційно-пропагандистської роботи та сприяли формуванню антипольських настроїв. У контексті політики колонізації й намагань асиміляції українського населення з боку польської влади радянська ідеологічна пропозиція, орієнтована на підтримку радянської моделі державності, знаходила певний резонанс серед мешканців Східної Галичини. У такий спосіб більшовицька інформаційно-пропагандистська діяльність була спрямована на розбалансування суспільного середовища регіону, вплив на емоційно-психологічний стан місцевого населення та формування громадської думки відповідно до інтересів радянського керівництва. Про посилену увагу радянської влади до цього регіону свідчить значне фінансування не лише ліворадикальних політичних сил, а й просвітницьких та кооперативних ініціатив, що діяли в Східній Галичині (Галицька-Дідух, 2023, с. 67).

Варто визнати, що окупація Польщею західноукраїнських земель супроводжувалася дипломатичним схваленням і військовою підтримкою з боку країн Антанти (Гулай, 2011, с. 67). Зокрема, у 1920–1922 роках питання щодо статусу Східної

Галичини неодноразово ставало предметом розгляду на засіданнях Ліги Націй. Серед держав, що виявляли найбільшу дипломатичну активність у цьому контексті, вирізнялася Великобританія. Саме за її ініціативи 23 лютого 1921 року Виконавча рада Ліги Націй прийняла ухвалу в якій наголошувалося на особливому статусі Східної Галичини – «знаходиться за межами кордонів Польщі», а сама Польська Республіка не отримала «мандат встановлювати адміністрацію у цьому краї», є «фактично тільки військовим окупантом Східної Галичини, сувереном якої є держава Антанти» (Соляр, 2010, с. 25).

Не чекаючи остаточного визначення статусу Східної Галичини та з очевидною асиміляторською метою й для посилення т. зв. «польського характеру» окупованих територій на етнічному польсько-українському пограниччі і у Східній Галичині Польщею був встановлений адміністративний поділ без врахування етнічного складу територій (Гулай, 2011, с. 68).

26 вересня 1922 року польський Сейм більшістю голосів схвалив закон під назвою «Закон про принципи загального воєводського самоврядування, зокрема, Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств». Прийняття цього акта мало насамперед політичне підґрунтя – воно було спрямоване на те, щоб заспокоїти міжнародну спільноту та створити ілюзію дотримання Польщею прав українського населення. Такий крок був зумовлений тим, що держави Антанти й надалі не висловлювали однозначного визнання польського контролю над Східною Галичиною (Юхимюк, 2005, с. 89).

Статті закону забороняли колонізацію – «На території перелічених воєводств ані держава, ані жодний самоврядний орган не може проводити колонізації» (ст. 21), дозволяли обіг української мови як урядової (ст. 22, 23, 25), передбачали створення автономного українського університету (ст. 24). Водночас, стаття 26 зазначеного закону передбачала, що особлива система самоврядування для Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств має бути запроваджена протягом двох років з моменту набуття чинності документ (Іваник & Шептицька, 2023, с. 207).

Це застереження зумовило визнання закону про воєводське самоврядування від 26 вересня 1922 року і не вимагало гарантій його введення в дію. Великі держави також підкреслили, що на території Польщі діє малий Версальський договір, який містить спеціальні гарантії щодо національних і релігійних меншин (Galuba, 2024, с. 95).

Утворивши воєводства на території Східної Галичини, польська влада фактично проігнорувала національні права та інтереси українського населення. Більше того, запроваджений територіально-адміністративний устрій значно обмежував ту автономію, яку Галичина мала за

часів австрійського панування. Запроваджений адміністративно-територіальний устрій сприяв реалізації політики польської колонізації Східної Галичини, насамперед у прикордонних регіонах. З цих територій цілеспрямовано виселяли українське населення, натомість їх заселяли польські осадники, що мало на меті посилення етнічної присутності поляків і утвердження «польського характеру» цих земель (Патер, 2023, с. 202).

Як слушно зазначає І. Патер, польська система влади – від гмінного рівня до воєводських адміністрацій – була насамперед зорієнтована на протидію українському національно-визвольному рухові та на придушення прагнень українців до власної державності (Патер, 2023, с. 202).

Ба більше, вже у 1922 році польська влада ухвалила рішення провести чергові вибори до сейму та сенату не лише на етнічних польських землях, а й у шойно приєднаних територіях – попри те, що правовий статус Східної Галичини залишався невизначеним і мав бути остаточно вирішений державами-переможницями Антанти. Такий крок був свідомою спробою поставити міжнародну спільноту перед фактом та створити враження, ніби місцеве населення добровільно визнає польську юрисдикцію (Власюк, 2010, с. 20).

Протягом першої половини 1920-х років радянській стороні вдалося зберігати дестабілізуючу ситуацію на польсько-радянському кордоні. Зокрема, диверсійні дії посилилися напередодні виборів до Сейму в 1922 р., коли тут з'явилися два великі загони диверсантів (Baziur, 2016, с. 153).

С. Гуменний наводить приклад того, як у рамках інформаційної кампанії в Радянській Україні створювався образ «палаючих Кресів» – регіону, що нібито прагне об'єднання з Радянською Україною. Для посилення антипольської боротьби в Галичині до Тернопільщини, неподалік села Кудринці в Борщівському повіті, було відряджено партизанський загін під назвою «Червона дванадцятка». У його складі були переважно колишні бійці Легіону Українських січових стрільців (УСС) та Української галицької армії (УГА). УСРР активно ідеалізувала цих борців, а український драматург Микола Ірчан (справжнє ім'я – Андрій Баб'юк) присвятив їм свою п'єсу «Дванадцять» (Гуменний, 2021, с. 96-97).

М. Вахула, досліджуючи суперечливу тему організації військового рейду під проводом Степана Мельничука та Петра Шеремета восени 1922 року на території Тернопільщини з боку УСРР, звертає увагу, що хоча загін «Червона дванадцятка» не можна вважати націоналістичним формуванням, його історія також не була перетворена на символ комуністичного подвигу (Вахула, 2011, с. 198).

За даними О. Козоріз, у 1922 році на території Дрогобицького повіту було зафіксовано 16 випадків диверсій, у Кросненському – 12, Мостиському – 10,

Ланцутському – 9, Пшеворському – 8, Рава-Руському – 19, Львівському – 7, а в Перемишльському – 5 (Козоріз, 2018, с. 135). Зрозуміло, що не у всіх з них був безпосередній «радянський» слід, але з огляду на масштаби диверсійно-підривної діяльності СРСР проти Польщі не можна виключати інспірації здійснення відповідних акцій на відносному віддаленні від лінії радянсько-польського кордону (потребує окремого дослідження).

Не можна заперечувати, що репресивна й асиміляторська політика новоутвореної Польської держави у Східній Галичині активно використовувалося радянськими спецслужбами для дестабілізації внутрішньополітичної ситуації та поширення прорадянських настроїв, зокрема ліворадикального (комуністичного) спрямування.

Після військової та геополітичної поразки радянські власті не відмовилися від спроб дестабілізації ситуації на втрачених землях. Для цього вони вирішили використати III Інтернаціонал разом з національними комуністичними партіями, як його секції. Партії вели агентурну діяльність: від формування громадської думки та настроїв, сприятливих для дій Радянського Союзу на міжнародній арені, до дестабілізації внутрішньої ситуації в даній державі, і одним з перших напрямків її діяльності були т. зв Східні креси Другої РечіПосполитої (Baziur, 2016, с. 143), зокрема Східна Галичина.

Одночасно з укладенням Ризького договору в 1921 р. розпочалося перекидання більшовицьких інструкторів на територію Польщі та інших країн Центрально-Східної Європи. У східному прикордонному регіоні Польської держави до активної диверсійної діяльності приступили більшовицькі диверсійні загони (Sambor, 2023, с. 158).

Одночасно польські влади на початку 1921 року зіштовхнулися із ситуацією, коли, як у Тернопільському старостві, «конфіденти (таємні агенти – прим. А. Щеглов) державної поліції не працювали належно та не давали жодного результату» (ДАТО, Ф. 274, Оп. 4, Спр. 1, арк. 1).

Наступного року, тобто в травні 1922 р., через східний кордон було переправлено чергову групу інструкторів і командирів груп, які керували диверсійною (деструктивною) діяльністю. У наступні роки знову продовжувався процес дестабілізації на теренах краю (Sambor, 2023, с. 158).

Методи роботи радянської розвідки, за словами польських дослідників, не відрізнялися від методів, що застосовувалися тодішніми європейськими спецслужбами. До того ж, вони характеризувалися безжалістю, безкомпромісністю та масовістю. Однак слід зазначити, що методи, які використовували більшовицькі розвідувальні служби, еволюціонували в міру набуття досвіду (Krzak, 2017, с. 16).

Так, радянські спецслужби розміщували диверсантів у поліції, армії або жандармерії, щоб у

момент спалаху повстання вони могли боротися з антидиверсійними діями. Вони перетинали кордон без зброї, яку мали придбати самостійно під час перебування в Польщі, або ж її їм доставляли агенти Закордоту (Baziur, 2016, с. 153).

Основним рупором поширення комуністичних ідей на теренах Західної України був Комуністичний інтернаціонал. Ідеологічні настанови, проголошені комуністами у 1920–1921 роках, набули поширення серед галичан, які відмовлялися визнавати польські державні структури. Формування Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) зіткнулося з опором з боку Комуністичної Робітничої Партії Польщі (КРПП), причиною якого стало нерозв'язане «українське питання». Конфлікт між польськими та східногалицькими комуністами, який супроводжувався репресіями польської влади проти останніх, негативно вплинув на розвиток комуністичного руху в регіоні. У результаті ситуація вимагала втручання Виконавчого комітету Комінтерну, роль якого у розвитку комуністичного руху на західноукраїнських землях та його позиція щодо «українського питання» за умов польської окупації досі залишаються недостатньо вивченими (Малець, 2017, с. 33).

У Східній Галичині активно діяли представники МОДРу (Міжнародної організації допомоги борцям революції), заснованої у 1922 році за рішенням IV-го Конгресу Комінтерну. Ця організація надавала фінансову та матеріальну підтримку засудженим комуністам. Водночас польські силові структури не менш активно протидіяли її діяльності, намагаючись нейтралізувати вплив комуністичних агентів у регіоні (Галицька-Дудух, 2023, с. 78).

Після завершення окупації Галичини польськими силами та укладення Ризького мирного договору 1921 року, Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) підписала в Москві угоду з Комуністичною Робітничою Партією Польщі. Згідно з цією угодою, Комуністична партія Східної Галичини мала бути інтегрована до складу польської комуністичної партії. Це призвело до внутрішнього розколу в КПСГ: одна частина підтримувала об'єднання з КРПП, тоді як інша відстоювала збереження організаційної незалежності (Перга, 2014, с. 42).

Виконавчий комітет Комінтерну відіграв значну роль у спробах встановлення конструктивного діалогу між КПСГ та КРПП. Через Закордонне бюро допомоги КПСГ, яке діяло в Східній Галичині, Комінтерн прагнув налагодити міцні зв'язки з партійними структурами Західної України (Малець, 2017, с. 35).

Під впливом Комінтерну та РКП (б), 30 жовтня 1921 року в одному з приміщень Собору святого Юра таємно відбулася конференція, на якій обговорювалося об'єднання Комуністичної Робітничої Партії Польщі з Комуністичною партією Східної Галичини.

Інформація про цей захід потрапила до поліції через агентів IV відділу дефензиви. Опівдні правоохоронці оточили Святоюрський комплекс і затримали 27 учасників зборів. У затриманих провели обшуки, вилучили пропагандистські матеріали. Після завершення розслідування справи передали на розгляд суду (ДАЛО, Ф. 1, Оп. 57, Спр. 26, арк. 47).

Особливу увагу розшуковій діяльності учасників ліворадикального руху приділяли поліційні підрозділи на прикордонних територіях. Так, під час допиту 5 липня 1922 року Н. Ломакін назвав 15 осіб єврейської національності у віці від 16 до 27 років, які займалися нелегальною комуністичною діяльністю. На основі його свідчень було складено детальний план підпільної роботи та описи цих осіб (Мисько, 2010, с. 88).

У контексті розкриття одного із напрямків впливу радянських спецслужб на військово-політичні позиції Польської держави у Східній Галичині варто окремо зупинитися на проявах протестної активності, які були зумовлені проведенням призову мешканців Східної Галичини до Війська Польського в 1922–1923 рр. 21 листопада 1922 року Рада Міністрів Польщі ухвалила постанову, згідно з якою жителі Східної Галичини зобов'язувалися проходити службу в польській армії. Відповідно, починаючи з 1923 року, у кожен наступну військову кампанію планувалося залучення військовозобов'язаних національних меншин цього регіону (Останек, 2019, с. 58).

Інспектор 5-ї армії Війська Польського генерал С. Галлер видав розпорядження, у якому наголосив, що призов повинен проходити спокійно й без ускладнення. Він застерігав, що «антидержавні елементи разом з комуністичними більшовицькими диверсантами намагатимуться перешкодити призову до лав Війська Польського, агітуючи проти зголошення до служби, намовляючи до дезертирства, а можливо, й підбурюючи рекрутів чинити активний опір» (Руккас, 2002, с. 18).

Польське військово-політичне керівництво враховувало можливість проведення більшовицької агітації та наміри місцевих активістів завадити проведенню призовної кампанії. Попри занепокоєння, ці побоювання в цілому виявилися перебільшеними, хоча поодинокі випадки перешкод траплялися. Зокрема, у ніч на 4 грудня 1922 року у Львові «невідомі особи» зірвали оголошення про дату та місце роботи лікарсько-оглядових комісій. Однак, уже незабаром аналогічні повідомлення було відновлено, що свідчить про успішне відновлення контролю над ситуацією (Мрака, 2014, с. 72).

Перший етап призову (робота оглядово-лікарських комісій) тривав з 11 по 23 грудня, другий (направлення призовників до повітових команд поповнення) – з 22 по 24 січня наступного року. На огляд мали зголоситися всі чоловіки 1900–1901 рр. народження, без різниці національності (Мрака, 2014, с. 72).

У період з 21 по 27 січня 1923 року планували

призвати близько 3 500 солдатів до Львівського гарнізону. Згідно з графіком, 22 січня у Львові мали з'явитися 170 рекрутів, а наступного дня – 200. Проте в перший день прийшло лише 30 призовників, а в другий – 75. Через низьку явку військові разом із поліцією проводили обхід осіб, які ухилялися від служби (Останек, 2019, с. 60). Більшість юнаків не з'явилися до призовних пунктів у визначений термін. Подібна ситуація спостерігалася не лише у Львівському воєводстві, але й на Тернопільщині та Станіславщині. Випадки, зафіксовані в Косівському та Снятинському повітах, чітко демонструють небажання української молоді вступати до польського війська. Щоб уникнути мобілізації, юнаки часто ховалися в лісах або ж тікали за кордон – до УСРР, на територію Буковини, що тоді входила до складу Румунії, або до Чехословаччини. Окрім втеч, поширеним способом ухилення стали навмисні травмування напередодні призову (Останек, 2019, с. 73).

Єдиним відомим задокументованим прикладом збройного спротиву призову став інцидент у Тернопільському воєводстві. 23 січня 1923 року юнаки з села Денисів та сусідніх населених пунктів, відмовившись виконати мобілізаційний наказ, повернулися по домівках, при цьому маючи при собі зброю. Спроба поліції та військових придушити цей раптовий виступ призвела до збройного зіткнення, внаслідок якого загинули кілька представників силових структур. Лише після прибуття підкріплення «з 60 кінними і пішими поліціантами і машиновими крісами (кулеметами – І. Мрака)», повстанці покинули місце події й зникли у невідомому напрямку (Мрака, 2014, с. 73–74).

Хоча офіційно призов завершився 24 січня 1923 року, на практиці мобілізаційні заходи у Східній Галичині тривали й надалі. Поліція, часто у супроводі військових підрозділів, продовжувала виловлювати юнаків, дотримуючись раніше відпрацьованої тактики. Повідомлення про погрози, облави й примусове вивезення до армії з'являлися в місцевій пресі навіть у березні, квітні та на початку травня того ж року. При цьому заплановані показники набору залишалися високими, однак реальна явка була вкрай низькою. Лише на початку травня 1923 року процес призову можна було вважати в основному завершеним (Мрака, 2014, с. 74).

У 1923 році комуністичний вплив на мобілізованих зі Східної Галичини розглядався як серйозна загроза для польської армії та національної безпеки загалом. У зв'язку з тим, що до війська почали масово потрапляти новобранці, пов'язані з Комуністичною партією Східної Галичини (згодом – Комуністичною партією Західної України), військове керівництво отримало вказівки бути особливо пильним. Командирам частин рекомендували звертати увагу на прояви політичної агітації в підрозділах. Кожен такий випадок підлягав обов'язковому документуванню, а в разі підтвердження

– розслідуванню й арештам, які мали здійснювати відповідні служби (Останек, 2019, с. 62).

У процесі оперативного спостереження і контролю з боку військових органів виявлялися механізми, якими користувалися комуністично налаштовані солдати, що проходили службу в польській армії. Зокрема, в частинах VI-го округу особливу увагу зосереджували на можливих проявах класової або націоналістичної агітації, контролі за офіцерським складом з метою виявлення осіб із ліворадикальними переконаннями, а також ізолюванні військовослужбовців, які демонстрували відкриту антикомуністичну позицію. Усі ці дії проводилися приховано, із забезпеченням зв'язку між комуністичними осередками в окремих підрозділах. Активісти намагалися використати вже наявні соціальні та міжетнічні протиріччя, і в цьому контексті представники національних меншин виявлялися особливо вразливою цільовою групою (Останек, 2019, с. 62).

Висновки.

Таким чином, на основі опрацювання сучасної української та польської історіографії та введення в наукових обіг раніше неопублікованих архівних документів й публікацій тогочасної преси можна сформулювати наступні висновки дослідження:

1. Визнаючи вагомі здобутки сучасної історіографії проблеми поразки українських національно-визвольних змагань 1917–1923 рр. та встановлення польського контролю над Східною Галичиною проте відсутня комплексна оцінки інструментів радянського деструктивного впливу військово-політичні позиції Польської держави у краї від Ризького мирного договору 1921 р. до рішення Ради послів Антанти від 15 березня 1923 року.

2. Аналіз передумов укладення та наслідків Ризького договору 1921 р. для майбутнього Східної Галичини дозволяє стверджувати, що він встановлював тимчасовий статус-кво, який не влаштовував у майбутньому жодну із його сторін та категорично не сприяв переважачим українським населенням краю.

3. Військово-політичні позиції Польської держави в Східній Галичині в окреслений період прагнули підірвати більшовицькі лідери реалізуючи свої реваншистські плани поширення комуністичного впливу на регіон, але із врахуванням його національно-політичної специфіки.

4. Репресії та асиміляторська політика Польщі в Східній Галичині початку 20-х років XX ст. використовувалися радянськими спецслужбами, дипломатією та партійними функціонерами з маніпулятивною метою, задля активізації збройних виступів, страйків та інших форм протестної активності передовсім українського населення краю.

5. Використання усього комплексу інструментів радянського ідеологічного, пропагандистського, інформаційного та розвідувально-диверсійного

впливу хоча й впливали на послаблення військово-політичних позицій Польської держави в умовах фактичної конфронтації з Радянською Україною, але й не забезпечувало очікувано московськими

керманичами результату для відповідної дестабілізації суспільно-політичної ситуації у краї аж до повстання проти польської окупації.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баран, С. (1921, 24 березня) Заключення мира в Ризі. *Батьківщина*. Ч. 4, с. 1.
- Вахула, М. (2011) Партизанський рейд під керівництвом С. Мельничука і П. Шеремети 1922 р. та версії цієї події в історіографії. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*, 12, 189–200.
- Виймковий Стан (1921, 23 жовтня). *Робітнича Газета. Політично-професіональний орган. Перемишль*. Ч. 8, с. 1.
- Власюк, О. (2010) Західноукраїнські громадські об'єднання 1922–1927 рр.: спроби порозуміння та подолання розбіжностей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Історичні науки»*, 16, 19–30.
- Галицька-Дідух, Т. (2023) Радянська пропагандистсько-агітаційна діяльність у Східній Галичині в 1920-х рр. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*, 36, 70–83. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.36.70-83>
- Гулай, В. (2011) *Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.
- Гуменний, С. (2021) *Незаконні міграційні процеси на польсько-радянському кордоні (в адміністративних межах УСРР/УРСР) у 1921–1939 рр.* (Дис. докт. філос.). Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ.
- Збручанський, М. (1921, 15 червня) Рижська мирова угода. *Визволення. Громадсько-політичний, економічний та літературний тижневик*. 1–2. с. 5–9.
- Іваник, М. & Шептицька, Л. (2023) Політика польської влади у сфері самоврядування в першій половині 1920-х років. *Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI століття). Західні землі: монографія*. (с. 203–227). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. DOI: <https://doi.org/10.33402/ms.2023-203-227>
- Козоріз, О. (2018) *Організація та діяльність поліції на західноукраїнських землях у складі Республіки Польща (1921–1939)*. (Дис. канд. юрид. наук). Львівський національний університет Івана Франка, Львів.
- Копія інформації Президії намісництва про поганий стан розвідувальної служби на території Малопольщі. 22 лютого – 25 лютого 1921 р. Ф. 274 «Тернопільська воєводська команда державної поліції»* (Оп. 4. Спр. 1, 2 арк.). Державний архів Тернопільської області, Тернопіль, Україна.
- Литвин, М. (2022) Воєнно-політична експансія більшовицької Росії на західні землі України в 1919–1923 рр. *Український історичний журнал*, 5, 4–17. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.004>
- Малець, О. (2017) Українсько-польські відносини в діяльності Комінтерну в 20-х рр. XX ст. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 10, 33–40.
- Місько, В. (2010) Діяльність місцевої поліції у здійсненні державної політики Польщі щодо ліворадикального руху в Західній Україні (1919–1926 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: історія*, 2, 85–91.
- Мрака, І. (2014) Перший призов українців Східної Галичини до польської армії (1922–1923). *Український історичний журнал*, 6, 65–76.
- Н. Р. (1921, 23 жовтня) Польща а Радянські Республіки. *Робітнича Газета. Політично-професіональний орган. Перемишль*. Ч. 8, с. 2–3.
- Останек, А. (2019) Польське військо та національна політика польської влади у Львівському, Станіславівському та Тернопільському воєводствах у 1921–1926 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, 12, 50–66.
- Патер, І. (2023) Адміністративно-територіальний устрій Східної Галичини в 1919–1939 роках як чинник державно-управлінської системи Польщі. *Місцеве самоврядування в Україні (XX – початок XXI століття). Західні землі: монографія*. (с. 173–202). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. <https://doi.org/10.33402/ms.2023-173-202>
- Перга, Ю. (2014) Еволюція діяльності комуністичної партії Західної України на Холмщині та Підляшші в 1923–1926 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія*, 5, 42–44.
- Руккас, А. (2002) Вояки-українці в польській армії (1921–1939 рр.). *Військово-історичний альманах*, 1, 16–30.
- Соляр, І. (2010) *Консолідаційні процеси національно-державницьких сил Західної України (1923–1928)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Справа про «Святоюрський процес» 26 членів КПЗУ. Том I, 1921–1922. Ф. 1. «Львівське воєводське управління»* (Оп. 57. Спр. 26, 456 арк.). Державний архів Львівської області, Львів, Україна.
- Юхимюк, О. (2005) Захоплення західноукраїнських земель Польщею в 1919–1923 рр. (міжнародно-правові аспекти). *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XI регіональної науково-практичної конференції*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, юридичний факультет, 87–90.
- Baziur, G. (2016) Antypaństwowa działalność komunistyczna na Kresach Wschodnich II RP, jako czynnik geopolitycznej destabilizacji. *Przegląd Geopolityczny*, 16, 138–155.
- Bruski J. (2010) *Między Prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowietkiej*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica».
- Galuba, R. (2024) Galicja Wschodnia w traktatach powersalskich i ryskim. *Dzieje Najnowsze*, 56 (3), 81–97.
- Krzak, A. (2017) Metody i formy pracy operacyjnej radzieckiego wywiadu wykorzystywane przeciw II Rzeczpospolitej w latach 1921–1939 w ocenach i informacjach Wydziału IIb oraz jednostek terenowych kontrwywiadu wojskowego. *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, IV, 13–28.
- Leinwand, A. (2011) Walka dyplomatyczna Polski o Galicję Wschodnią 1918–1923. *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 46, 85–98.
- Naguszewski, D. (2019) Działalność dywersyjno-sabotażowa sowieckich służb specjalnych w latach 1922–1926 na Kresach Wschodnich. *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, V, 45–58.

Sambor, K. (2023) Działalność operacyjna radzieckich służb specjalnych oraz III Międzynarodówki, w tym Komunistycznej Partii Polski, przeciwko II Rzeczypospolitej w międzywojniu – krótki zarys problemu. *Res Polticae*, 15, 141–168.

REFERENCES

- Baran, S. (1921, March 24). The Signing of the Peace in Riga. *Batkivshchyna*, No. 4, p. 1.
- Baziur, G. (2016) Antypaństwowa działalność komunistyczna na Kresach Wschodnich II RP, jako czynnik geopolitycznej destabilizacji. *Przegląd Geopolityczny*, 16, 138–155.
- Bruski J. (2010) *Między Prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Iagellonica».
- Case on the “St. George’s Trial” of 26 Members of the CPWU. Vol. 1, 1921–1922. Fund 1, “Lviv Voivodeship Administration” (Inventory 57, File 26, 456 sheets). State Archives of Lviv Region, Lviv, Ukraine.
- Copy of the Information from the Presidium of the Governorate Regarding the Poor State of Intelligence Service in the Territory of Lesser Poland. February 22–25, 1921. Fund 274, “Ternopil Voivodeship Command of the State Police” (Inventory 4, File 1, 2 sheets). State Archives of Ternopil Region, Ternopil, Ukraine.
- Galuba, R. (2024) Galicja Wschodnia w traktatach powojennych i ryskim. *Dzieje Najnowsze*, 56 (3), 81–97.
- Halutska-Didukh, T. (2023). Soviet Propaganda and Agitational Activity in Eastern Galicia in the 1920s. *Scientific and Cultural-Educational Regional Studies Journal “Halychyna”*, 36, 70–83. DOI: <https://doi.org/10.15330/gal.36.70-83>
- Hulai, V. (2011). *Interethnic Communication in Western Ukraine During the Second World War*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House.
- Humennyi, S. (2021). *Illegal Migration Processes on the Polish-Soviet Border (Within the Administrative Borders of the USSR/URSR) in 1921–1939*. (Doctoral dissertation in Philosophy). Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv.
- Ivanyk, M. & Sheptytska, L. (2023). The Policy of the Polish Authorities in the Sphere of Local Self-Government in the First Half of the 1920s. *Local Self-Government in Ukraine (20th – Early 21st Century)*. *Western Lands: Monograph* (pp. 203–227). Lviv: Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine. <https://doi.org/10.33402/ms.2023-203-227>
- Kozoriz, O. (2018). *Organization and Activities of the Police in the Western Ukrainian Lands Within the Republic of Poland (1921–1939)*. (PhD dissertation in Law). Ivan Franko National University of Lviv, Lviv.
- Krzak, A. (2017) Metody i formy pracy operacyjnej radzieckiego wywiadu wykorzystywane przeciw II Rzeczypospolitej w latach 1921–1939 w ocenach i informacjach Wydziału IIb oraz jednostek terenowych kontrwywiadu wojskowego. *Kontrywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, IV, 13–28.
- Leinwand, A. (2011) Walka dyplomatyczna Polski o Galicję Wschodnią 1918–1923. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 46, 85–98.
- Lytvyn, M. (2022). The Military-Political Expansion of Bolshevik Russia into the Western Ukrainian Lands in 1919–1923. *Ukrainian Historical Journal*, 5, 4–17. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.05.004>
- Malets, O. (2017). Ukrainian-Polish Relations in the Activities of the Comintern in the 1920s. *Ukraine–Poland: Historical Heritage and Public Consciousness*, 10, 33–40.
- Misko, V. (2010). The Activity of Local Police in Implementing Polish State Policy Toward the Left-Radical Movement in Western Ukraine (1919–1926). *Scholarly Notes of Ternopil National Pedagogical University Named After Volodymyr Hnatyuk. History Series*, 2, 85–91.
- Mraka, I. (2014). The First Conscription of Ukrainians from Eastern Galicia into the Polish Army (1922–1923). *Ukrainian Historical Journal*, 6, 65–76.
- N. R. (1921, October 23). Poland and the Soviet Republics. *Workers’ Newspaper. Political and Professional Organ*. Peremyshl, No. 8, pp. 2–3.
- Naguszewski, D. (2019) Działalność dywersyjno-sabotażowa sowieckich służb specjalnych w latach 1922–1926 na Kresach Wschodnich. *Kontrywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, V, 45–58.
- Ostaneck, A. (2019). The Polish Army and the National Policy of the Polish Authorities in Lviv, Stanislaviv, and Ternopil Voivodeships in 1921–1926. *Ukraine–Poland: Historical Heritage and Public Consciousness*, 12, 50–66.
- Pater, I. (2023). The Administrative-Territorial Structure of Eastern Galicia in 1919–1939 as a Component of the Polish State Governance System. *Local Self-Government in Ukraine (20th – Early 21st Century)*. *Western Lands: Monograph* (pp. 173–202). Lviv: Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine. <https://doi.org/10.33402/ms.2023-173-202>
- Perha, Yu. (2014). The Evolution of the Activities of the Communist Party of Western Ukraine in Kholmshchyna and Pidliashchia in 1923–1926. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv: History*, 5, 42–44.
- Rukkas, A. (2002). Ukrainian Soldiers in the Polish Army (1921–1939). *Military-Historical Almanac*, 1, 16–30.
- Sambor, K. (2023) Działalność operacyjna radzieckich służb specjalnych oraz III Międzynarodówki, w tym Komunistycznej Partii Polski, przeciwko II Rzeczypospolitej w międzywojniu – krótki zarys problemu. *Res Polticae*, 15, 141–168.
- Soliar, I. (2010). *Consolidation Processes of National-State Forces in Western Ukraine (1923–1928)*. Lviv: Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine.
- State of Emergency (1921, October 23). *Workers’ Newspaper. Political and Professional Organ*. Peremyshl, No. 8, p. 1.
- Vakhula, M. (2011). The Partisan Raid Led by S. Melnychuk and P. Sheremeta in 1922 and Its Interpretations in Historiography. *Scholarly Notes of the History Faculty of Lviv University*, 12, 189–200.
- Vlasiuk, O. (2010). Western Ukrainian Civic Associations of 1922–1927: Attempts at Understanding and Overcoming Differences. *Scientific Notes of the National University “Ostroh Academy”: Historical Sciences Series*, 16, 19–30.
- Yukhymuk, O. (2005). The Occupation of the Western Ukrainian Lands by Poland in 1919–1923 (International Legal Aspects). *Problems of State-Building and Protection of Human Rights in Ukraine: Proceedings of the 11th Regional Scientific-Practical Conference*. Lviv: Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Law, pp. 87–90.
- Zbruchanskyi, M. (1921, June 15). The Riga Peace Agreement. *Vyzvolennia. Socio-Political, Economic and Literary Weekly*, Nos. 1–2, pp. 5–9.

The Ancient History of the Transcarpathia in the Scholarly Legacy of Mykhailo Hrushevsky

UDC: 94(477.87):930.85](092)Грушевський

DOI: <https://doi.org/10.15421/172562>**Svitlyk Nelia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orsid.org/0000-0001-6377-5813>, nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua

Uzhhorod National University (Uzhgorod, Ukraine)

Abstract.

The article is dedicated to the analysis of the scholarly legacy of Mykhailo Hrushevsky, a classic of Ukrainian historical thought. It explores the historian's views on the ancient history of the Carpathian region and the formation of the idea of the autochthony of the Slavic population in these territories. The legacy of M. S. Hrushevsky—especially his vision of the Carpathians' place in the ancient history of Ukraine—remains a subject of scholarly interest and critical reflection.

The aim of the study is to analyze Mykhailo Hrushevsky's conceptual approaches to interpreting the ancient history of the Carpathian region, to clarify his views on the autochthonous origins of the Slavs, and to examine the political role of the region during the era of Kyivan Rus and the Halych-Volhynian state, as well as the Carpathians' significance in the formation of Ukrainian identity. The methods applied correspond to the nature of historical research. In particular, the study employs the historical-comparative method, analysis of primary sources and Hrushevsky's academic texts, and contextualization of his works within the national historiographical tradition.

The results. The article demonstrates that Hrushevsky considered the Carpathians an important ethnogenetic space closely linked to the Proto-Slavic and early Ukrainian past. He emphasized the political and cultural significance of the region during the formation of Slavic statehood in the periods of Kyivan Rus and the Halych-Volhynian Principality, highlighting the continuity of state-building traditions.

Conclusions. M. S. Hrushevsky's scholarly legacy regarding the Carpathian region has conceptual significance for understanding the broader Ukrainian historical process. His works contributed to establishing the region as an integral part of Ukrainian history and to preserving national memory.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, Carpathians, autochthony, early Slavs, White Croats, Great Migration, hillforts, archaeological culture

Давня історія Закарпаття у науковій спадщині Михайла Грушевського

Світлик Нелія

ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)

Анотація.

Стаття присвячена аналізу наукової спадщини класика української історичної думки Михайла Грушевського. В публікації вивчаються погляди історика на давню історію Закарпатського регіону та формування ідеї автохтонності слов'янського населення на цих територіях.

Актуальність дослідження визначається тим, що Закарпаття відіграє важливу роль у формуванні історичної, етнокультурної та духовної спадщини українського народу. Спадщина М. С. Грушевського, зокрема його бачення місця Карпат у давній історії України, залишається предметом наукової зацікавленості й критичного осмислення.

Мета студії: аналіз концептуальних підходів Михайла Грушевського до висвітлення давньої історії Закарпаття, з'ясування його поглядів на автохтонність слов'ян, та політичну роль регіону в добу Київської Русі та Галицько-Волинської держави, а також значення Карпат у формуванні української ідентичності. Методи дослідження визначаються специфікою наукової роботи. Зокрема, у дослідженні застосовано історико-порівняльний метод, метод аналізу джерел та наукових текстів М. Грушевського, контекстуалізацію його праць у рамках національної історіографічної традиції.

Результати дослідження. У статті доведено, що М. Грушевський розглядав Карпати як важливий етногенетичний простір, тісно пов'язаний з праслов'янською та давньоукраїнською історією. Він акцентував увагу на політичній та культурній ролі регіону в період формування державності у слов'ян за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, підкреслюючи спадковість державницьких традицій.

Висновки. Наукова спадщина М. С. Грушевського щодо минулого Закарпаття має концептуальне значення для розуміння загальноукраїнського історичного процесу. Його наукова робота сприяла утвердженню регіону як невід'ємної частини історії України та збереженню національної пам'яті.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Карпати, автохтонність, ранні слов'яни, білі хорвати, велике переселення, городища, археологічна культура

Вступ.

Вивчення історії є важливою складовою формування й розвитку національної спільноти, колективної пам'яті про минуле та культурної спадщини. Усвідомлення власного історичного коріння є фундаментом для творення нації та держави. Водночас, як і будь-яка інша національна історія, українське минуле постає перед низкою викликів. Одним із ключових завдань історичної науки є формування цілісного національного історичного наративу, що в умовах складного історичного розвитку українських земель, тривалої політичної залежності від різних державних утворень, нерідко спричиняє суперечливі тлумачення. Лише фахове володіння методологією історичного аналізу дозволяє вписати регіональні історичні процеси в єдине полотно української історії.

У вітчизняній історичній науці після проголошення незалежності та в умовах зростаючої потреби у створенні національно орієнтованої історії активізувався процес написання узагальнюючих праць, що охоплюють історичний розвиток усіх українських територій. Проте, разом із цим постала проблема повноцінного представлення історії окремих регіонів у таких виданнях. Як правило, основна увага зосереджувалася на тих землях, де в минулому існували значні політичні утворення, зокрема Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, або козацька Гетьманщина. Натомість периферійні регіони, зокрема Закарпаття, часто залишалися поза увагою або висвітлювалися фрагментарно. Ця проблема зберігає актуальність і сьогодні, попри інтенсивний розвиток національної історичної науки та регіональної історіографії.

Одним із перших дослідників, який розпочав ґрунтовне вивчення історії Карпатського регіону, вписавши його в загальноукраїнський історичний простір, був творець модерної української історичної науки Михайло Грушевський. У цій публікації розглядається, яким чином учений інтегрував Закарпаття у загальноукраїнський історичний наратив та які історичні процеси в краї дослідив.

Метою дослідження є дослідити, як М. Грушевський інтерпретував давню історію Закарпаття та яку роль вона відігравала в його історичних студіях. Основна увага в публікації приділяється аналізу його поглядів на проблему автохтонності місцевого слов'янського населення, державну приналежність краю та формування концепції безперервності історичного розвитку українських земель, включно з їхніми периферійними територіями. У дослідженні застосовано низку класичних методів історичного аналізу, зокрема: історико-порівняльний метод, метод критичного аналізу джерел, текстуальний аналіз наукових праць М. Грушевського, контекстуалізація його ідей у рамках української історіографічної традиції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Першоджерельною базою для написання статті стали наукові праці Михайла Грушевського. Історіографічна база дослідження спирається на попередні напрацювання істориків, присвячені відповідній проблематиці. Раніші наукові розвідки можна умовно поділити на три ключові категорії.

Перша група охоплює праці, присвячені постаті М. Грушевського як історика та творця модерної української історичної науки. У цих дослідженнях зазвичай здійснено загальний аналіз його наукової спадщини, історичних поглядів та ідей. Визнаним дослідником спадщини М. Грушевського є еміграційний історик Л. Винар, праці якого було використано при підготовці статті (Винар, 1995, 2013). До вагомих внесків зарубіжної україністики належить і праця О. Пріцака, який запропонував глибокий аналіз історичних концепцій М. Грушевського (Пріцак, 1991).

Серед вітчизняних дослідників, наукові студії яких були використанні при підготовці публікації, слід виокремити праці Я. Дашкевича (1994), Ю. Шаповала (2005), П. Соханя (2002), І. Чорновола (2016), які здійснили глибоке вивчення наукової спадщини М. Грушевського. Новітні історіографічні оцінки його доробку представлені в роботах В. Тельвака (2008), Н. Романцової (2013), Р. Конти (2016).

Другу групу становлять дослідження, присвячені проблемам слов'янського етногенезу, територіальної локалізації слов'янських археологічних культур і племен. Ці наукові розвідки відіграють важливу роль у відтворенні загальної історичної картини становлення слов'янства, особливо в контексті автохтонності на українських землях, зокрема в Карпатському регіоні. До класичних напрацювань у цій сфері належать видання «Давня історія України» під редакцією П. Толочка (2000), а також комплексне дослідження Л. Залізняка (2012). У контексті розгляду питання автохтонності слов'янського населення в Карпатах варто також згадати праці, присвячені локалізації слов'янських племен білих хорватів, зокрема роботи Л. Войтовича (2001, 2004) та О. Щодри (2016).

Третю групу становлять наукові публікації, що безпосередньо зосереджені на аналізі підходів Михайла Грушевського до вивчення історії Закарпаття. Хоча кількісно ця категорія праць є відносно незначною, вона має принципове значення для розуміння особливостей регіонального виміру у творчості вченого, зокрема його бачення місця Закарпаття в українському історичному процесі. У цьому контексті варто насамперед виділити спільні праці М. Вегеша та Л. Горвата, в яких розглянуто окремі аспекти спадщини Грушевського, зокрема питання автохтонності слов'ян у Карпатському регіоні та роль історика у формуванні національного наративу (Вегеш, Горват, 1998). Вагомий внесок також зробив В. Худанич, який проаналізував концептуальні засади

інтерпретації історії краю у працях М. Грушевського (Худанич, 1997). Автор статті також присвятила увагу цій тематиці і досліджувала вплив історіографічної моделі М. Грушевського на сучасне сприйняття історії Закарпаття та окреслено перспективи подальшого вивчення теми (Світлик, 2017).

Результати дослідження.

Наступного року світова наукова спільнота відзначатиме 160-річчя від дня народження Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934) – одного з найвизначніших українських істориків, засновника модерної української історіографії. Його ім'я посідає чільне місце як у національній, так і в європейській науковій традиції завдяки створенню концептуально цілісної історії українського народу.

В історіографії М. Грушевський утвердився як видатний дослідник, організатор наукового життя, публічний інтелектуал і провідник суспільно-політичного руху, що вплинув на формування української національної ідеї. Його оцінка в науковому світі має міжнародне визнання. Унікальну роль М. Грушевського в історії науки влучно охарактеризував американський історик Джеймс Вестфал Томсон. На його думку, «дев'ятитомна «Історія України-Руси», створена Михайлом Грушевським, є справжнім пам'ятником наукової ерудиції – енциклопедичним узагальненням праць цілого покоління українських і польських науковців. Як зазначає дослідник, цією фундаментальною працею, а також своєю політичною діяльністю, Грушевський забезпечив наукове підґрунтя для формування української національної ідеології» (Винар, 2013, с. 176).

Михайло Грушевський став автором нової концептуальної моделі національного історичного розвитку, яка в сучасній історіографії відома як «історична схема Грушевського». Ключові принципи цієї моделі були сформульовані у його праці «Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». (Світлик, 2017, с. 28). Запропонована модель запропонувала альтернативу традиційній імперській схемі історії, в якій український історичний розвиток розглядався як органічна і самобутня лінія, незалежна від історії російської чи польської державності. (Грушевський, 2014). Історична схема М. Грушевського здобула широке визнання в українській історичній науці, залишаючись домінантною впродовж 1920-х років на території радянської України, у Галичині та серед провідних еміграційних наукових центрів (зокрема у Варшаві, Празі, Берліні та ін.). Згодом ця концепція історії України зазнавала уточнень і доповнень як самим автором, так і його учнями та послідовниками.

Наукова спадщина Михайла Грушевського вирізняється надзвичайною тематичною широтою та міждисциплінарністю. Окрім фундаментальних досліджень з історії України, вчений активно працював у суміжних галузях – допоміжних

історичних дисциплінах, археології, географії, правознавстві, соціології, етнографії, а також історії української літератури. Його інтелектуальний доробок охоплює не лише академічні тексти, а й белетристику, драматургію, поезію, мемуаристику та літературно-критичні твори. М. Грушевський виступав також одним із провідних українських публіцистів початку XX століття. Його історіософські та історіографічні концепції нерідко викладалися у публіцистичній формі, доступній для широкого загалу, що забезпечувало значний вплив на суспільно-політичну думку українського національного руху того часу.

Науковий доробок Михайла Грушевського охоплює приблизно дві тисячі наукових і науково-популярних праць, у яких досліджено історію та культуру українського народу від найдавніших часів до початку XX століття. Визначним здобутком ученого є прагнення до всебічного охоплення історії всіх українських земель, незалежно від їхньої державної належності у різні історичні періоди. У своїх працях він послідовно інтегрував локальні сюжети в єдину історичну канву, концептуалізуючи історичну траєкторію в безперервний еволюційний процес. Особливу увагу М. Грушевський приділяв формуванню уявлення про національну цілісність і спадковість історичного розвитку українців. Його учень, визначний український історик Іван Крип'якевич, слушно зазначав: «Відчуття цілісності та єдності української нації сьогодні значною мірою є результатом діяльності саме Михайла Грушевського». (Цит. за Вегеш, 1998, с. 16).

Вивчення історії Закарпаття було одним із пріоритетів у дослідницькій діяльності М. Грушевського. Край розглядався вченим як невід'ємна частина українського історичного простору. Незважаючи на адміністративну належність Закарпаття до Угорського королівства у той період, дослідник наголошував на спільності історичної долі населення краю з іншими українськими землями. У своїх студіях він активно залучав літописні свідчення Русі та угорські історичні хроніки, а також наукові праці представників різних історичних шкіл – української, російської, угорської, чеської, словацької, німецької та закарпатської. Завдяки цьому підходу М. Грушевський виступив не лише як дослідник окремого регіону, а й як один із засновників історіографії Закарпаття.

Карпатський регіон – один із найдавніших центрів розвитку культури на теренах сучасної України. Природно-географічні умови цього краю сприяли збереженню етнічних традицій, мови та духовності населення протягом багатьох століть. М. Грушевський одним з перших у вітчизняній історіографії дав ґрунтовний аналіз давньої історії Карпатського регіону як органічної складової українського історичного процесу. Вченому належить значний пласт

грунтовних положень, присвячених історії регіону. У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси», а також у популяризаторських і науково-освітніх виданнях – зокрема «Ілюстрована історія України», «Очерк истории украинского народа», «Як жив український народ», «Про старі часи на Україні» – вчений неодноразово порушував питання, пов'язані з історичним минулим закарпатського краю. Зокрема, в останній публікації вчений зазначив, – «Наші люде займають великі краї: в один бік над Чорне море, в другий – на Кавказ, над Кубань, в третій над Припять та Буг і в гори Карпатські... і на Угорщині під горами Карпатськими, де городи Унгвар і Мукачів, теж наші люде». (Грушевський, 1991, с. 1.).

Окремим аспектам історії регіону М. Грушевський приділив увагу й у спеціальних публікаціях, зокрема у статтях «Справа українського університету у Львові» та «Справа українських кафедр та інші наукові потреби». Завдяки широкому використанню джерел і глибокому залученню історіографічного матеріалу він зміг осмислити історію Закарпатської України не як одновимірний розвиток, а як складну мозаїку локальних процесів, інтегрованих у загальноукраїнський історичний контекст (Світлик, 2017, с. 30).

У своїх дослідженнях давньої історії Закарпаття Михайло Грушевський порушує низку важливих проблем, серед яких особливу увагу він приділяє питанню заселення краю слов'янськими та іншими етнічними групами. Центральним елементом його концепції є ідея автохтонності місцевого населення, яку дослідник насамперед пов'язує зі слов'янськими племенами. Ця тема залишається актуальною і в сучасних наукових дискусіях. Для обґрунтування своїх висновків М. Грушевський широко використовує джерельну базу, зокрема посилається на «географію руських племен», викладену в «Повісті временних літ» Нестора, де згадується проживання білих хорватів у Карпатському регіоні. Однак він не обмежується простою репродукцією цих відомостей, а проводить їх критичний аналіз і пропонує власне бачення етнічної належності населення краю. За його оцінкою, у період Великого переселення народів Закарпаття було центром контактів і взаємодії багатьох племен, зокрема даків, кельтів та інших етносів. Опираючись на письмові джерела, серед яких праці арабських і візантійських авторів, Грушевський формує обґрунтовану схему розселення різних народів на території Карпат.

Спираючись на записи в «Повісті минулих літ», М. Грушевський вживає по відношенню до місцевого слов'янського населення етнічну назву «білі хорвати». Водночас вчений підкреслює обмеженість джерел, що містять відомості про хорватів. Він зокрема підкреслює, що «Повість минулих літ» не містить точних відомостей про місце проживання цього племені: «Повість минулих

літ ... не вказує, де саме мешкали хорвати, і немає жодних конкретних згадок про хорватське плем'я чи територію на наших землях...» (Грушевський, 1991, с. 210). Проте, аналізуючи літописну схему розселення східнослов'янських племен, дослідник враховує згадку про те, що на захід від дулібів мешкали руські хорвати. Це твердження, на думку вченого, підтверджується звісткою із іншого джерела – праці візантійського імператора і історика Костянтина VII Багрянородного «Про управління імперією», де також містилася згадка про племена білих чи «карпатських хорватів».

Спираючись на поєднання літописних відомостей та візантійських джерел, історик висуває гіпотезу щодо територіального розташування цього племені: «...спираючись на свідчення про руських хорватів (переважно припущення щодо їхніх поселень) та повідомлення Константина про напади печенігів на білих хорватів, зазвичай вважають, що Біла Хорватія розташовувалася вздовж підніжжя Карпат – від басейну Лаби до верхів'я Дністра (або, за іншими версіями, на південних схилах Карпат у межах сучасної Угорщини)» (Грушевський, 1991, с. 211). Таким чином, М. Грушевський, критично аналізуючи джерельний матеріал, намагається реконструювати географію розселення хорватських племен, не зводячи її до вузьколокального простору, а розглядаючи в ширшому контексті східнослов'янських і центральноєвропейських теренів.

М. Грушевський наголошував на необхідності підтвердження історичних реконструкцій не лише писемними джерелами, а й археологічними матеріалами, які мали б зміцнити або внести корективи до існуючих уявлень про минуле. У цьому зв'язку, керуючись принципами наукової об'єктивності, він підкреслював невизначеність питання щодо існування окремого українського племені під назвою «хорвати» та його локалізації. Історик зазначав, що «...є сумнівним, чи існувало українське плем'я під назвою хорватів, і водночас залишається незрозумілим, де саме воно проживало». (Грушевський, 1991, с. 213).

Водночас для М. Грушевського основний висновок полягав не стільки у верифікації назви конкретного племені, скільки у визначенні загального характеру заселення регіону: «...яке саме плем'я проживало на підгір'ї Карпат і в Галичині, літописці не уточнюють. Проте і там, і там мешкали українські племена, або точніше – східно-південні слов'янські племена, з яких сформувався сучасний український народ» (Грушевський, 1990, с. 36). Таким чином, дослідник робить висновок про автохтонність слов'янського, а згодом – українського населення Карпатського регіону. Ця ідея знаходить подальше підтвердження і в «Історії України-Руси», де історик зазначає: «Русини в Угорщині є так само давніми поселенцями, як і угри, адже вони мешкали в

Карпатських горах з незапам'ятних часів – ще до того, як угри переселилися до Угорщини» (Грушевський, 1991, с. 223).

Таким чином, М. Грушевський приділяє значну увагу проблемі українського розселення на західних рубежах, зокрема на Закарпатті. Історик підкреслює, що українське населення здавна мешкало по обидва боки Карпатського хребта. Аналізуючи етнографічні дані, він наголошує, що «сучасна етнографічна територія українців простягається далеко на захід вузьким клином, який опинився між польським та словацьким населенням...» (Грушевський, 1991, с. 213).

Далі історик детально описує географію українського розселення: від верхів'їв Дунайця через північно-східні гірські райони (Попрад, Ропя, Вислока, Сян), а також на південних схилах Карпат – від тих же верхів'їв Дунайця через території над Попрадом, Торицею, Топлею, Ондавою, Лаборцем, аж до Ужа. За його спостереженнями, саме в долинах верхньої Тиси та її притоки Вишеви формується більш суцільний масив українського населення, який на сході межує з волоською (румунською) колонізацією (Грушевський, 1991, с. 213-214). Така географічна картина, реконструйована М. Грушевським, є вагомим аргументом на користь автохтонності українського населення у всьому Карпатському регіоні і зокрема на Закарпатті.

Окрім питання заселення краю, однією з ключових проблем давньої історії Закарпаття М. Грушевський вважав питання його політичної належності. Одним із перших у вітчизняній історіографії він висунув гіпотезу про можливу інтеграцію Закарпаття до складу Київської Русі в період її політичного піднесення. У своїх працях дослідник висловлює чітке переконання, що певний проміжок часу ці землі перебували у сфері політичного впливу Русі. При цьому він допускає, що в IX ст. Закарпаття могло знаходитись у залежності від Великоморавської держави, однак із X ст. поступово переходило під вплив Києва. Лише з середини XI ст. регіон остаточно увійшов до складу Угорського королівства. У цьому контексті М. Грушевський зазначає: «Підгірська частина Карпатського краю остаточно стала складовою Угорської держави, ймовірно, не раніше за XI століття; до того ж вона, разом із галицьким підгір'ям, могла хоча б час від часу перебувати під політичним впливом Києва...» (Грушевський, 1991, с. 224).

Дослідник також звертає увагу на зміни у сприйнятті назви самих Карпат в історичних джерелах, які, на думку вченого, відображають трансформацію державної приналежності краю: «якщо в руських літописах кінця XI – початку XII ст. Карпати називаються «Угорськими горами», то угорський хроніст Кеза в XIII ст. вживає назву «Руські гори», що, з точки зору М. Грушевського, свідчить або про етнографічну характеристику, або про зв'язок із Галицькою Руссю. (Грушевський, 1991, с. 224).

Проаналізувавши наявний на початку XX століття документальний матеріал, М. Грушевський дійшов висновку, що першими достовірними свідченнями про утвердження угорської влади на руських землях є повідомлення німецьких хроністів. Зокрема, історик посилається на звістку 1031 року, в якій зазначено про смерть сина угорського короля Стефана – Генріха, якого джерело називає «князем руським», що, на переконання М. Грушевського, свідчить про його адміністративну або військово-політичну присутність на руській території. У пізнішому джерелі, також авторства німецького літописця, йдеться вже про існування так званої «руської марки» Угорщини – прикордонного регіону, де перебував сам угорський монарх, що може вказувати на остаточну інтеграцію частини руських земель до угорського державного простору.

Серед актуальних питань давньої історії Закарпаття особливу увагу привертає проблема його тимчасової приналежності до Галицько-Волинського князівства. У науковій літературі поширено погляд, що впродовж 1281-1301 рр. частина закарпатських територій перебувала під владою галицько-волинського князя Лева Даниловича. М. Грушевський не залишив поза увагою це питання. У «Ілюстрованій історії України», спираючись на угорські, чеські, польські та німецькі джерела, він зазначає, що Лев намагався скористатися політичною нестабільністю в Угорському королівстві для розширення своїх володінь на захід: «...намагався заволодіти Закарпатською Україною, використовуючи політичні заворушення в Угорщині, і, схоже, деякий час контролював її, оскільки в одному документі Григорій, надзупан Березької столиці, називав себе його урядником» (Грушевський, 1990, с. 127). Водночас М. Грушевський підкреслює, що масштаби територіальних надбань князя були обмеженими, а тривалість його контролю над регіоном нетривалою. Таким чином, хоча факт тимчасового впливу Галицько-Волинської держави на частину Закарпаття визнається істориком, він водночас застерігає від його переоцінки.

Досліджуючи історію всього Карпатського регіону і Закарпаття, М. Грушевський акцентує увагу на єдності місцевого українського населення з українцями Галичини та Наддніпрянщини. У праці «Як жив український народ» він підкреслює, що територія, де проживає український народ, називається Україною, а її мешканці – українцями. За переконанням вченого, – «...край, де проживає наш народ, називаємо Україною, а його мешканців – українцями. З давніх часів ця територія звалася Руссю, а люди – русинами; так і донині більшість наших людей у Галичині та на Угорщині іменують себе русинами, руснаками... І в Угорщині, під Карпатськими горами, де розташовані міста Ужгород і Мукачево, теж живуть наші люди» (Грушевський, 1992, с. 9).

Подібні погляди Михайло Грушевський викладає

у праці «Хто такі українці і чого вони хочуть», де підкреслює, що під поняттям «Україна» слід розуміти територію, на якій українці складають більшість населення: «Під терміном «Україна» ми розуміємо ту територію, де український народ складає більшість населення, тобто місце, де українців більше, ніж представників будь-якого іншого народу... Українці домінують на просторі від середини Карпатських гір до середини Північного Кавказу, а також від Чорного моря до річки Прип'яті» (Грушевський, 1991, с. 109-110). Він також наголошує на давності перебування українського народу на цій землі, що сягає не менше ніж півтори тисячі років. Таким чином, М. Грушевський послідовно відстоює ідею соборності українських земель, включаючи території, які у різні історичні періоди входили до складу різних імперій та державних утворень.

Варто зауважити, що історична наука перебуває у постійному розвитку: сучасні наукові дискусії та нові історіографічні концепції значною мірою доповнюють і переглядають окремі погляди М. Грушевського. Проте в цілому його підхід до розуміння історії як цілісного, тяглого процесу залишається актуальним і нині. Цю думку підтримує український історик Ярослав Дашкевич, який у своєму дослідженні спадщини М. Грушевського відзначає: «Подвиг М. Грушевського як автора „Історії України-Руси“ – унікального твору, подібного до якого можуть похвалитися небагато народів світу – не був повторений і не продовжений жодним із наступних українських істориків... Михайло Грушевський залишається найбільшим істориком України» (Винар, 2013, с. 177).

Висновки.

У своїй науковій спадщині Михайло Сергійович Грушевський послідовно відстоював ідею цілісності українського історичного процесу, в межах якого історія Закарпаття займала вагоме й органічне місце. Його дослідження заселення Карпатського регіону, проблем автохтонності слов'янського населення, державної належності краю у різні історичні періоди та етнокультурної єдності з іншими українськими землями стали підґрунтям для подальших студій з історії цього регіону.

М. Грушевський зробив значний внесок у вивчення історії Закарпаття, розглядаючи його як невід'ємну складову українського етнонаціонального та історичного простору. Незважаючи на політичну належність краю до інших державних утворень, зокрема Угорщини, він підкреслював наявність спільної історичної спадщини та культурних зв'язків українців Закарпаття з усією Україною. Цей підхід сприяв формуванню ідеї соборності українських земель, включаючи території, які тривалий час перебували під владою інших держав.

Історик розглядав Закарпаття як складову частину українського історичного простору, підкреслюючи, що попри адміністративну чи політичну залежність від іноземних держав, місцеве населення зберігало свою слов'янську, а згодом – українську ідентичність. Водночас М. Грушевський залишався об'єктивним у своїх судженнях, критично підходив до джерел, визнавав наукову обмеженість окремих фактів та відкритість певних питань, зокрема щодо хорватського компонента в етногенезі регіону.

У дослідженнях М. Грушевського центральним залишається питання автохтонності слов'янського населення Закарпаття. Вчений, аналізуючи широкий спектр джерел – від літописів до арабських і візантійських авторів, – виокремлював складну етнічну мозаїку регіону, що включала слов'янські племена, а також інші народи (даків, кельтів тощо). Попри обмеженість і фрагментарність джерел, він дотримувався критичного підходу і підкреслював важливість поєднання археологічних та історичних даних для обґрунтування етнічної приналежності населення.

Водночас, М. Грушевський одним із перших порушив тему політичної приналежності Закарпаття в різні історичні періоди. Він аргументовано припускав, що у IX-X століттях край міг перебувати у сфері впливу Великоморавської держави, а з X століття – Київської Русі, доки в XI столітті Закарпаття остаточно не увійшло до складу Угорського королівства. Також він досліджував пізніші спроби Галицько-Волинського князівства розширити свій вплив на регіон, зокрема у період влади князя Лева Даниловича. Проте, М. Грушевський підкреслював, що такі зміни державної належності не виключали етнічної та культурної українськості місцевого населення.

Вчений також вводить в історичну науку поняття української етнічної єдності та територіальної соборності. М. Грушевський виокремлював ідею єдності українського етносу, яка поширювалася на всі історичні українські землі, включно із Закарпаттям. Він підкреслював, що українці проживали на широкому просторі від середини Карпатських гір до Північного Кавказу і від Чорного моря до Прип'яті, що свідчить про їхню давність і значущість у формуванні національної ідентичності. Цей концепт соборності став важливою складовою його наукової позиції та національного світогляду.

Таким чином, історико-наукова спадщина М. Грушевського продовжує бути важливим методологічним орієнтиром для сучасних дослідників історії українського народу загалом. А його наукове осмислення історії Закарпаття в контексті всеукраїнської історії сприяло формуванню національної свідомості, що мало далекосяжні політичні, культурні й ідеологічні наслідки.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Вегеш, М., & Горват, Л. (1998). *Михайло Грушевський: деякі аспекти наукової і політичної діяльності*. Ужгород.
- Винар, Л. (1995). *Михайло Грушевський історик і будівничий нації*: Статті і матеріали. Укр. іст. т-во. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Нью-Йорк; К.; Торонто: Фондація ім. О.Ольжича.
- Винар, Л. (2013). Михайло Грушевський в історії України. *Наукові записки*. Серія «Історичні науки». Випуск 21. С. 176-181.
- Войтович, Л. (2001). Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Л. С.195-210.
- Войтович, Л. (2004). Білі «хорвати» чи Карпатські «хорвати»? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 6. С. 38-45.
- Грушевський, М. (1990). *Ілюстрована історія України*. Київ.
- Грушевський, М. (1991). *Історія України-Руси*. Т.1. До початку XI віка. К.: Наукова думка.
- Грушевський, М. (1991). *Про старі часи на Україні: коротка історія України (для першого початку)*. К., Обереги.
- Грушевський, М. (1991). *Хто такі українці і чого вони хочуть*. Київ.
- Грушевський, М. (1992). *Історія України Руси*. К.: „Наукова думка”, Т. 2. XI – XIII вік.
- Грушевський, М. (1992). *Як жив український народ*. К.: „Веселка.”
- Грушевський, М. (2014). Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. № 5. С. 199-208.
- Давня історія України, (2000). В 3 т. Ред. кол. П. П. Толочко та ін. Т. 3: Слов'яно-Руська доба. Київ.
- Данилюк, Д. (1992). М. С. Грушевський про наш край. *Закарпатська правда*. 27 жовтня. № 95. С. 3.
- Дашкевич, Я. (1994). Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського*. Львів: НТШ. С. 93-102.
- Залізняк, Л. (2012). *Стародавня історія України*. К.: Темпора.
- Конта, Р. (2016). Етнологічний науковий доробок Михайла Грушевського в історіографічних оцінках. *Збірник статей на вшанування 70-річчя видатного українця Словаччини Мирослава Сополіги*. К., С. 155-167.
- Михайло Грушевський. (2002). Життя, діяльність, творчість. *Український історик*. Ювілейне видання з нагоди 135-річчя від дня народження. Т. 1-4 (152-155) Рік XXXIX. 575 с.
- Пріцак, О. (1991). *Історіософія Михайла Грушевського*. К.: Наукова думка.
- Романцова, Н. (2013). Звичайна схема «руської» історії ...” М. Грушевського в історіографічних оцінках українських вчених. *Історичні і політологічні дослідження*. № 2. С. 58-64.
- Світлик, Н. (2017). Закарпатські візії Михайла Грушевського. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Міжнародні відносини»*. Випуск 2. Ужгород. С. 27-35.
- Сохань, П. (2002). Творча спадщина М.С. Грушевського і сучасність Львів: Світ. С. 14-46.
- Тельбак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. НАН України. Ін-т історії України, Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. І. Франка. Київ-Дрогобич: Вимір.
- Худанич, В. (1997). Концепція державності М. Грушевського. *Спадщина Великого українця*. Ужгород, С. 88-95.
- Чорновол, І. (2016). Михайло Грушевський і Сергій Соловйов у контексті концепції фронтиру. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. Спецвипуск. С. 368-374.
- Шаповал, Ю. (2005). *Михайло Грушевський*. К.: Вид. дім «Альтернативи».
- Щодра, О. (2016). Етногенез і велике розселення слов'ян у світлі джерел та історичних інтерпретацій. *Проблеми слов'янознавства*. Випуск 65. С.9-27.

REFERENCES

- Chornovol, I. (2016). Mykhailo Hrushevskiy and Serhii Soloviov in the context of the frontier concept. *Visnyk of Lviv University. Series: History, Special Issue*, 368-374.
- Danyliuk, D. (1992, October 27). M. S. Hrushevskiy about our region. *Zakarpatska pravda*, 95, 3.
- Dashkevych, Y. (1994). Mykhailo Hrushevskiy – organizer of Ukrainian national science. In *Mykhailo Hrushevskiy: Proceedings of the international jubilee conference*. Lviv: Shevchenko Scientific Society. 93-102.
- Hrushevskiy, M. (1990). *Illustrated history of Ukraine*. Kyiv.
- Hrushevskiy, M. (1991). *About ancient times in Ukraine: A short history of Ukraine (for beginners)*. Kyiv: Oberehy.
- Hrushevskiy, M. (1991a). *History of Ukraine-Rus'. Vol. 1: Until the beginning of the 11th century*. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. (1991b). *Who are Ukrainians and what do they want*. Kyiv.
- Hrushevskiy, M. (1992a). *History of Ukraine-Rus'. Vol. 2: 11th-13th centuries*. Kyiv: Naukova dumka.
- Hrushevskiy, M. (1992b). *How the Ukrainian people lived*. Kyiv: Veselka.
- Hrushevskiy, M. (2014). The usual scheme of “Rus’” history and the issue of rational structuring of East Slavic history. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 199-208.
- Khudanych, V. (1997). The concept of statehood in Hrushevskiy's thought. In *The legacy of a great Ukrainian*. Uzhhorod. 88-95.
- Konta, R. (2016). The ethnological scholarly legacy of Mykhailo Hrushevskiy in historiographic assessments. In *Collected articles in honor of the 70th anniversary of Slovak Ukrainianist Myroslav Sopolyha*. Kyiv. 155-167.
- Mykhailo Hrushevskiy. *Life, activity, works*. (2002). *Ukrainskyi istoryk*, 1-4. (152-155), 575.
- Pritsak, O. (1991). *Historiosophy of Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv: Naukova dumka.
- Romantsova, N. (2013). The “usual scheme of ‘Russian’ history...” by M. Hrushevskiy in Ukrainian historiographic assessments. *Historical and Political Studies*, 2, 58-64.
- Shapoval, Y. (2005). *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv: Alternatyvy.

- Shchodra, O. (2016). Ethnogenesis and the great migration of the Slavs in the light of sources and historical interpretations. *Problems of Slavic Studies*, 65, 9-27.
- Sokhan, P. (2002). Scholarly legacy of M. S. Hrushevskiy and the present. Lviv: Svit, 14-46.
- Svitlyk, N. (2017). Transcarpathian visions of Mykhailo Hrushevskiy. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: International Relations*, 2, 27-35.
- Telvak, V. (2008). *The scholarly legacy of Mykhailo Hrushevskiy in the assessments of contemporaries (late 19th – 1930s)*. Kyiv-Drohobych: Vymir.
- Tolochko, P. P. (Ed.). (2000). *Ancient history of Ukraine. Vol. 3: Slavic-Rus' era*. Kyiv.
- Vegesh, M., & Horvat, L. (1998). *Mykhailo Hrushevskiy: Some aspects of scientific and political activity*. Uzhhorod.
- Voitovych, L. (2001). The Principalities of the Carpathian Croats. In *Ethnogenesis and Early History of the Slavs: New Scientific Concepts at the Turn of the Millennium*. Lviv. 195-210.
- Voitovych, L. (2004). White “Croats” or Carpathian “Croats”? Continuing the discussion. *Drohobych Regional Studies Almanac*, 6, 38-45.
- Vynar, L. (1995). *Mykhailo Hrushevskiy – historian and nation builder: Articles and materials*. New York; Kyiv; Toronto: O. Olzhych Foundation.
- Vynar, L. (2013). Mykhailo Hrushevskiy in Ukrainian history. *Naukovi zapysky. Seriya “Istorychni nauky”*, 21, 176-181.
- Zalizniak, L. (2012). *Ancient history of Ukraine*. Kyiv: Tempora.

Materials Related to the Second World War in Narimanov's Personal Archive

UDC: 930.25.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172563>**Guliyev Oruj**Ph.D., Doctoral Student, <https://orcid.org/0000-0002-2966-1800>, orucguliyev@anas.az*Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of Azerbaijan National Academy of Sciences (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

Although the war waged by the Soviet Union against Nazi Germany was a part of the Second World War, it has entered Soviet historiography as the "Great Patriotic War". Azerbaijan also played a significant role in this war both in terms of strategy and human resources. More than 600,000 Azerbaijanis were involved for the war, and more than half of those who went to the front lost their lives. During the war, 128 Azerbaijanis, such as Hazi Aslanov, Mehdi Huseynzada, and Israfil Mammadov, were awarded the title of Hero of the Soviet Union.

Azerbaijan supplied the front with weapons, clothing, food, medicine, and other strategic products. Women and teenagers also actively participated in production. It is enough to mention the key role of Baku oil in the victory over fascism to imagine obviously Azerbaijan's place in this war. The Azerbaijanis with no military obligation did their best for the Soviet Union's victory over fascism not only within the republic but also beyond its borders. All these processes are reflected in archival materials, including the personal archives of statesmen, cultural figures, and scientists in one way or another. One of such archives is the fund of the prominent statesman and writer Nariman Narimanov, preserved at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences. These materials help us gain information about the participation of the writer's wife, Gulsum khanum Narimanova in the aid campaign for the front, his son Najaf Narimanov's participant in the battles, the course of the war, the reaction of the people to the news of victory, and more.

Keywords: Second World War, Great Patriotic War, archive, history, document

Матеріали, пов'язані з Другою світовою війною, в особистому архіві Наріманова

Гулієв Оруй*Інститут рукописів імені Махаммада Фізулі Азербайджанської національної академії наук (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Хоча війна, яку розв'язав Радянський Союз проти нацистської Німеччини, була частиною Другої світової війни, вона увійшла в радянську історіографію як «Велика Вітчизняна війна». Азербайджан також відіграв значну роль у цій війні як з точки зору стратегії, так і з точки зору людських ресурсів. У війні було задіяно понад 600 000 азербайджанців, а більше половини з тих, хто пішов на фронт, загинули. Під час війни 128 азербайджанців, таких як Хазі Асланов, Мехді Хусейнзада та Ісрафіл Мамедов, були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Азербайджан постачав на фронт зброю, одяг, продовольство, медикаменти та інші стратегічні товари. Жінки та підлітки також брали активну участь у виробництві. Досить згадати про ключову роль бакинської нафти в перемозі над фашизмом, щоб наочно уявити собі місце Азербайджану в цій війні. Азербайджанці, не маючи військового обов'язку, робили все можливе для перемоги Радянського Союзу над фашизмом не тільки всередині республіки, а й за її межами. Всі ці процеси так чи інакше відображені в архівних матеріалах, в тому числі в особистих архівах державних діячів, діячів культури, вчених. Одним з таких архівів є фонд видатного державного діяча і письменника Нарімана Наріманова, що зберігається в Інституті рукописів імені Махаммада Фізулі Азербайджанської національної академії наук. Ці матеріали допомагають нам отримати інформацію про участь дружини письменника Гульсум Ханум Наріманова у поході допомоги фронту, учасника боїв його сина Наджафа Наріманова, перебіг війни, реакцію народу на звістку про перемогу тощо.

Ключові слова: Друга світова війна, Велика Вітчизняна війна, архів, історія, документ

Introduction.

The Second World War was the largest and most devastating war in human history which continued between 1939-1945 years. This war was a global conflict which over 100 million people were involved, and in which most of the world's population was participated either directly or indirectly. Before the war, on March 23, 1939, Germany and the USSR confirmed their alliance through the Molotov-Ribbentrop Pact. And on September 1, 1939, the allies launched an attack on Poland, taking the first step toward an unprecedented global war. However, on June 22, 1941, Germany attacked its former ally, the USSR, violating the terms of the pact and initiating the brutal incident of World War II that is known in history as the Great Patriotic War which covered in 1941-1945 and which cost the lives of millions. All these events are reflected in one way or another in archival materials. A significant portion of these materials is kept in the personal archive of Nariman Narimanov, preserved at the Institute of Manuscripts named after Mammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

Method and methodologies. In the article uses the comparative historical and chronology method.

Novelty in the article. The novelty of the article is that the events related to the Great Patriotic War was analysed for the first time based on materials from the personal archive of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS.

The aim of the article. The purpose of writing the article is to uncover archival materials related to the Great Patriotic War and to convey to readers the participation of Azerbaijanis in the war based on these documents.

Main text.

Nariman Narimanov (1870-1925), a prominent public-political figure and writer of Azerbaijan, was the first Chairman of the Soviet of People's Commissars of the Azerbaijan SSR and the first Chairman of the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR from the Transcaucasian Socialist Federative Soviet Republic (TSFSR). His numerous autograph works, articles, letters, memoirs, photographs, and other materials are preserved in the Fund No. 18 in archive kept at the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences.

The description of Narimanov's archive kept by the Institute of Manuscripts was prepared by Mehri Mammadova, PhD in Philology, the late researcher and long-time head of the Department for the Study of Personal Archives (Mammadova, 2012). She categorized the materials in this personal archive into groups such as the writer's works, personal documents, memoir notes, letters, photographs, etc. However, in addition to this valuable documentary resource of great importance for Azerbaijani history, she also identified other materials in the archive that are no less significant. Among these materials, the letters written during the Great Patriotic War by Gulsum Narimanova, N. Narimanov's wife, and

Najaf Narimanov, their son, Gulsum khanum's speeches and notes in the Anti-Fascist Committee are especially noteworthy.

The result of observations over the aforementioned Archive No. 18 by researchers that "*N. Narimanov's personal archive includes 150 documents belonging to Gulsum khanum Narimanova. These comprise her biography, works, memoirs about her son Najaf Narimanov and their correspondence, documents related to guardianship and overall public activity*" (Imanova, 2021, p.103).

In the correspondence between Gulsum Narimanova and her son Najaf, the horrors of World War II, more precisely, the Great Patriotic War, the Soviet army's victory celebrations over the enemy are reflected. It should also be noted that G. Narimanova's letters, memoirs, and other documents were developed by Aytan Imanova, a staff member of the "Study of Personal Archives" department of the Institute of Manuscripts and were later published as a separate book titled "*Gulsum khanum Narimanova: Her unknown pages of life in archival documents*" (Imanova, 2022). We decided to reexamine other documents included in this above-mentioned book and in addition, Nariman Narimanov's personal archive, within the context of the events of the Great Patriotic War.

For example, from a letter written by Najaf Narimanov to Gulsum khanum dated December 12, 1942, it becomes evident that the Soviet army not only dealt a crushing blow to the enemy in the Caucasus and Stalingrad but also made a significant contribution to the defeat of fascist troops in Africa:

"Dear mother!

I have some time now, so I am writing to you...

Probably you are reading the newspapers and have already known how they have been defeated in Africa, the Caucasus, and Stalingrad. All these brilliant victories must lead to the complete destruction of the Germans. I am sure this will happen very soon" (Najaf Narimanov's letter to his mother).

It is known that in February 1941, "Afrika Korps" which belongs to the German was deployed to North Africa under the command of Erwin Rommel. For nearly two years, this corps had gained significant superiority over British forces in Africa and had become a major threat to the USSR as well. The Germans had already moved eastward. There was also a threat to Egypt, which had previously been under British control, and to the Suez Canal, which was of vital importance in the war.

However, despite E. Rommel's serious efforts, "Afrika Korps" belonged to the German was unable to break through the reinforced positions of the British near the city of El Alamein. In the battles of El Alamein, all German and Italian attacks were repelled. One of the contributing factors to this was the Soviet Army's gaining superiority over Nazi Germany on the Eastern Front.

Although historians do not give information about the direct Soviet military participation in the African

front, they confirm that the crushing blow by the USSR to the Germans at Stalingrad had a decisive impact on the success of its allies in Africa. Perhaps, when Najaf Narimanov wrote to his mother, *"they were defeated in Africa, the Caucasus, and Stalingrad,"* he was referring to the heavy defeats suffered by the common enemy and the failure of strategic plans.

From the beginning of the Great Patriotic War, the Soviets achieved their first victory over Germany in the Battle of Stalingrad, which concluded in February of 1943. the Battle of Stalingrad, which takes place between July 17, 1942, and February 2, 1943, and which is remembered for causing the deaths and injuries of over 1.7 million people, is considered one of the largest and bloodiest battles during World War II. Let's consider the following facts to understand the scale of the battle: *"In the summer and autumn of 1942, during battles of Stalingrad which played a decisive role in the Great Patriotic War, 2 million soldiers from both sides participated. The fighting involved 2 thousand tanks, 1 thousand aircraft, 26 thousand artillery pieces, and mortars"* (Gaffarov, 2008, p. 36).

The attacks by the German on Stalingrad began in August 1942. And in November, despite suffering heavy losses, the fascists have been forced to retreat around the Volga River. Between November 19-23, 1942, through Operation Uranus, the Soviet Army encircled and defeated the German forces. Finally, on February 2, 1943, the Battle of Stalingrad ended with a Soviet victory.

"The Soviet Army dealt a heavy and crushing blow to Nazi Germany on the Stalingrad front. The fascists lost 1.5 million soldiers and officers, over 3,000 tanks, artillery, and mortars, and 4,4 thousand combat and transport aircraft. Representatives of all Soviet peoples, as well as Azerbaijani soldiers and officers, contributed to the victory at Stalingrad. By the end of 1942, over 1,600 Azerbaijanis had been awarded the Medal "For the Defence of Stalingrad", established by the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR" (Gaffarov, 2008, p. 38). Najaf Narimanov was among the Azerbaijanis awarded this medal.

We can also obtain information about other decisive battles from the letters addressed by Gulsum khanum to her son Najaf; writings also provide:

"My dear Najaf!

Today is August 9, and I have received your letter dated 29.7.1943. I was so happy. A few days ago, I received your letters dated July 19 and 25...

My dear, I congratulate you on the victory of the Red Army! A strong blow was dealt to the Germans. Glory to the liberators of Oryol and Belgorod! The Germans tried to frighten the Soviet soldiers with their new "Tiger" tanks and self-propelled guns. But it didn't work; their plans were completely ruined. I am sure that their executioners will soon be destroyed" (Personal Archive Fund, n.d.a).

It is known that on July 5, 1943, the Germans begun

an attack operation on Oryol, Belgorod, and Kursk. The Soviet Army was able to repel the enemy's attack and, on July 12 of the same year, had launched a counteroffensive and delivered devastating blows to the German divisions.

In another letter of Gulsum khanum there are relevant notes on this subject:

"... My dear, Najaf!

First, I congratulate you on the glorious victory of the Red Army and send you my fiery and heartfelt greetings! I wish you success in your frontline life and in your service.

My son, you cannot even imagine how joyful days Moscow is experiencing right now. Almost every day, the capital hosts a fireworks display to honor the heroic battles of the Red Army. The streets are filled with cheerful people. The skies of Moscow are lit with colourful lights, and our hearts beat with joy and pride.

Thank you for the postcard you sent on 04.09.1943" (Personal Archive Fund, n.d.b).

If we pay attention to the dates mentioned in the letters, it becomes clear that they refer to the Battle of Kursk, which took place between Nazi Germany and the Soviet Union in July-August 1943 and in which the Red Army emerged victorious. We should note that while the first major victory over the fascists was achieved at Stalingrad, the Battle of Kursk was considered the true turning point during the war. Gulsum khanum's notes clearly show how important and joyous this victory in this battle was for the country.

The aspect that interests us is the direct alignment of the notes in the letters with historical events. The following excerpt from the "History of Azerbaijan" textbook, when compared with extracts from Gulsum khanum's letters, once again demonstrates that writing based on archival historical documents allows for more accurate conclusions to be drawn:

"On July 5, 1943, the Nazis began an attack near Oryol, Belgorod, and Kursk with 50 units, including 16 tanks and motorized divisions. The Red Army repelled the enemy's attack and launched a counteroffensive on July 12. The Kursk Salient, one of the largest battles of the Second World War, created a turning point during the war. The Red Army, having seized the initiative, didn't lose it until the complete defeat of the fascists" (Gaffarov, 2008, p. 44).

However, the document-based information resources in personal archives do not merely consist of historical facts; these materials also reflect the heartbeat of humanity, joy and pride, as well as anxiety and suffering.

For example, we learn from archival materials that after Najaf, holding the rank of Senior Lieutenant during the Great Patriotic War, was sent to the front, Gulsum khanum wrote a letter to Stalin, asking for her only son to be returned home. Despite the Supreme Commander's positive response to her request, Najaf voluntarily continued his path on the battlefield. Archival documents show that until his deployment to the front, Najaf served as a commander in military unit "N" located in Lviv city,

during his service, he was wounded twice and received treatment at a hospital in Saratov. A nurse of the hospital informed Gulsum khanum of this in a letter (Personal Archive Fund, n.d.d).

One of Najaf's comrades-in arms preserved in his memory the story of Najaf's going to the front line and his mysterious death there: *"Eventually, we were loaded into a wagon and taken to the city of Zaporizhzhia in Ukraine. We were part of the 77th Azerbaijani Division. When we arrived there, we heard that the son of Nariman Narimanov was also participating in battles in the city of Volnovakha. Narimanov's wife had written to Stalin, saying, 'I have one keepsake from Narimanov, please return my son to me'. Stalin contacted the military unit and ordered that Najaf Narimanov be discharged from service. However, Najaf replied that he would finish the fight first because he had already gone into battle. But he was killed in that very battle. We were eyewitnesses to these events"* (Najaf Narimanov, n.d.).

Najaf Narimanov was killed on September 10, 1943, in the city of Rostov. For his bravery during the Great Patriotic War, he was awarded twice: with the Medal *"for the Defence of Stalingrad"* and the Medal *"for Courage"*. His memory was immortalized after the war. On May 1, 1949, a monument was erected in his honor in the city of Volnovakha, Donbas region. In Nariman Narimanov's personal archive a letter sent to Gulsum khanum from the Soviet authorities of this city, and a photo of Najaf Narimanov's monument have been protected (Personal Archive Fund, n.d.e).

Among the materials preserved in Narimanov's personal archive there is also an excerpt from the decree related to the fact that Najaf Narimanov was posthumously awarded the Order of *"the Patriotic War, 1st Class"* (Personal Archive Fund, n.d.g.). In addition, a document expressing gratitude to Gulsum Narimanova from Colonel-General Artyomov, Commander of the Moscow Military District troops, for her active role in organizing the political and cultural welfare of Red Army soldiers recovering in military hospitals during the Great Patriotic War is also among the materials (Personal Archive Fund, n.d.k.).

It should also be noted that Gulsum Narimanova was a member of *"the Soviet Women's Anti-Fascist Committee"* during the Great Patriotic War. Her appeal, addressed to the women of England as a committee member, is also preserved at the Institute of Manuscripts:

"Dear sisters, women of England!"

I want to speak to you about one of the millions of Soviet women — a person who, alongside her husband, father, and brothers, fought against the fascists. That someone is me! ...

I am a retiree. Due to recent events, my health has deteriorated. However, over time, I am recovering. I hope to begin working again soon. I swear that I will do everything in my power to help the Red Army by crushing the enemy. I am proud that my only son is on the front

lines, and that I am among the voluntary guardians of our Motherland..." (Personal Archive Fund, n.d.c).

In a letter sent to Najaf, Gulsum khanum also wrote about her life during the period she was evacuated from Moscow to Tashkent and her involvement with a commission responsible for caring for orphaned children:

"How eagerly the children waited for Sundays and their visitors! They used to rush into the arms of unfamiliar women with such joy that it was impossible to witness this scene without emotion. At that moment, my hatred toward the Hitlerites, who had left these poor children orphaned, would burn even more fiercely..."

On the rear, all women — mothers, sisters, and daughters—are tirelessly working in factories, collective farms, and plants to assist our Red Army soldiers. Groups of women and girls from our multiethnic country are voluntarily heading to the front lines as doctors, nurses, and medics and go to defend the Motherland. Not a single woman from our freedom-loving country can remain on the sidelines in the fight against the Hitlerite executioners." (Personal Archive Fund, n.d.c).

Archival documents show that although the loss of her only son was a devastating blow to Gulsum khanum, she did not cease her activities on the rear. Gulsum khanum was trying to aid the front lines, to help wounded soldiers, and to soothe the wounds of grieving mothers like herself. Ayten Imanova writes in her article titled *"New Research on Gulsum khanum Narimanova (Based on Personal Archival Documents)"*: *"Gulsum khanum Narimanova was not only the life partner of Nariman Narimanov but also his ideological comrade, working side by side with him. This woman was mainly engaged in charitable work and the orphanages and children's care centres established by her in Baku operated until the late 1950s."* (Imanova, 2021, p.103).

From Gulsum khanum's post-war correspondence with residents she befriended while in evacuation in Tashkent, we learn that: *"Gulsum khanum worked tirelessly in Uzbekistan — in the Commission for the Evacuation of Children, in departments for the public welfare of the elderly and the sick, and in the Central Household Commission, and there, she continued her charitable and anti-fascist activities consistently."* (Imanova, 2021, p.107). After returning to Moscow in 1943, Gulsum khanum served in a military hospital, caring for wounded soldiers who reminded her of her son, organizing cultural events to boost the morale of the injured. Even after the war, she continued her work in this field Supporting children who had been wounded and psychologically traumatized during the war, sending them gifts during holidays.

In one of the letters sent in 1946 by children undergoing treatment at the Moscow Prosthetic Rehabilitation Institute, addressed to Gulsum khanum Narimanova, a member of the Red Cross Committee's sponsorship commission, the following was written: *"We know that your husband was a Bolshevik and that your*

only son died on the front lines of the Patriotic War. The care shown to us by such a person is especially valuable... Your love and sincerity give us courage and faith in the future" (Personal Archive Fund, n.d.h).

The state authorities also recognized her efforts and awarded Gulsum khanum with the honorary badge "Excellence in Public Health of the USSR".

As we can see, the personal archive of Nariman Narimanov, preserved at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the ANAS, sheds light on the remarkable moments of lives of three individuals (the prominent public and political figure Nariman Narimanov, the well-known philanthropist Gulsum Narimanova, and their only son, the heroic soldier Najaf Narimanov). Among these archival materials, the document-information resource related to Najaf Narimanov and Gulsum Narimanova are not only about their personal lives but also helps to obtain important historical information about the years of the Great Patriotic War.

Conclusions.

Although Azerbaijan was considered part of the rear during World War II, Azerbaijanis made invaluable contributions to the Great Patriotic War both on the front lines and in the rear. The selflessness of the people, the heroism of courageous soldiers, and rich resource potential had a decisive impact on the course of the

war. To this day, the people of Azerbaijan remember the heroes of the Great Patriotic War and the veterans of the rear with deep respect and honor.

Some of the historical materials that shed light on the heroic lives of our compatriots who, even beyond the borders of Azerbaijan, acted with the motto "*Everything for the front, everything for victory*" during the Great Patriotic War are preserved in personal archives. One of such collections is Fund No. 18, kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. Officially registered as the personal archive of Nariman Narimanov, this fund also contains the personal archives of his wife, Gulsum Narimanova, and their son, Najaf Narimanov. Among the materials of this fund there are the correspondence between mother and son from 1941 to 1943, letters sent to Gulsum khanum during and after the war, documents and photographs related to both individuals, and these provide important information about the beginning, course, and outcome of the Great Patriotic War, the bitter realities of the war, and the efforts to overcome them. In this regard, the personal archive of Nariman Narimanov is not only significant for studying Azerbaijani history up to 1925 but also serves as a valuable source of information on World War II and its crucial component, the Great Patriotic War.

REFERENCES

- Gaffarov, T. (Ed.). (2008). History of Azerbaijan: [in 7 volumes]. Baku: Science.
- Imanova, A. (2021). New research about Gulsum khanum Narimanova (based on personal archive documents). *Baku: Manuscripts don't burn*, 2(13), 103-111.
- Imanova, A. (2022). *Gulsum khanum Narimanova: unknown pages of her life in archive documents*. Baku: Ecoprint.
- Mammadova, M. (2012). *Description of Nariman Narimanov archive*. Baku: Science and Education
- Najaf Narimanov [Electron resource] (n.d.) https://az.wikipedia.org/wiki/N%C9%99c%C9%99f_N%C9%99rimanov
- _Najaf Narimanov's letter to his mother Gulsum khanum. Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS, Fund № 18, p.123. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.a). *Letter from Gulsum Narimanova to her son Najaf*, Fund № 18, p.123. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.b). *Letter from Gulsum Narimanova to her son Najaf*, Fund № 18, p.124. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.c). *Letter from Gulsum Narimanova to her son Najaf*, Fund № 18, p.117. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.d). *Letter to Gulsum Narimanova*. Fund № 18, p.142. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.e). *Letter to Gulsum Narimanova*. Fund № 18, p.172. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.h). *Letter to Gulsum Narimanova*, Fund № 18, p.159. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.g.). *Extract from the order to the II Guards Mechanized Corps*. Fund № 18, p.116. sheet – 1.
- Personal Archive Fund of the Institute of Manuscripts named after Mahammad Fuzuli of ANAS. (n.d.k.), *Extract from the decree of Moscow Military District*. Fund № 18, p.116. sheet – 1.

Nonlinear Discourse of (Post)Modern Culture

UDC: 1.130.2+304+167/168(001.3+327.8)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172564>**Prihoda-Donets Tamila**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-3251-516X>, tamprygoda@gmail.com*Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)***Abstract.**

Relevance. In a situation of active transformation encompassing all spheres and processes at various levels of social and personal existence, postmodern cultural analytics emphasizes the study of factors such as uncertainty, instability, spontaneity, and their role in sociocultural processes. Traditional linear systems of knowledge, based on template thinking, repetition, and standardization, do not correspond to the changing and unpredictable cultural reality. Creative thinking, somatic practices, concrete experience, intuitive responses, and transdisciplinary methodology become a significant part of cultural-philosophical reflection, expert tools, and the postmodern cultural space.

Purpose of the article. To analyze the transformation of contemporary socio-cultural thinking under conditions of global uncertainty and to outline new forms of cultural reflection.

Results. The article analyzes the main trends of the nonlinear discourse of culture as a key feature of postmodernity and a factor of adaptability to new social realities. The research is based on an interdisciplinary analysis that includes hermeneutic, post-structuralist, and phenomenological approaches, elements of cultural anthropology and political philosophy, as well as analytical tools from the theory of complex systems. Particular attention is given to the concepts of the “Black Swan” (N. Taleb), social iatrogenesis (I. Illich), fragmentation, and antifragility as new parameters of worldview. The cultural value of instability, fragmentation, and paradox is substantiated as the foundation of contemporary thinking and action. The aesthetics of randomness, spontaneity, and nonlinearity shape new types of leadership and initiate the rethinking of norms, protocols, and patterns in the realms of culture, politics, and social expectations.

Conclusions. The article argues that the discourse of uncertainty today is not only a symptom of cultural crisis but also a resource for adaptation. Contemporary culture requires flexible thinking, sensitivity to complexity, recognition of multivariance, and a departure from linear causal logic. A new type of personality is emerging—creative, unstable, risk-prone, and capable of functioning in conditions of systemic turbulence.

Keywords: postmodern culture, nonlinear thinking, uncertainty, cultural analytics, cultural expertise, black swan, cultural iatrogenesis, public leadership

Нелінійний дискурс (пост)сучасної культури

Пригода-Донець Таміла*Волинський національний університет імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)***Анотація**

Актуальність. У ситуації активної трансформації, що охоплює усі сфери і процеси на різних рівнях суспільного й особистісного буття, постсучасна культурна аналітика актуалізує дослідження факторів невизначеності, нестабільності, спонтанності і їх роль у соціокультурних процесах. Традиційні лінійні системи знань, що базуються на шаблонному мисленні, повторюваності, стандартизації, не відповідають мінливій і непередбачуваній культурній реальності. Креативне мислення, соматичні практики, конкретний досвід, інтуїтивні реакції, трансдисциплінарна методологія стають вагомими частинами культур-філософської рефлексії, експертних інструментів і постсучасного культурного простору.

Мета статті – окреслити основні риси нелінійного дискурсу постсучасної культури та проаналізувати підходи до його культурологічного осмислення

Результати. Проаналізовано основні тенденції нелінійного дискурсу культури як ключової ознаки постсучасності та чиннику адаптивності до нових соціальних реалій. Дослідження спирається на міждисциплінарний аналіз, що включає герменевтичний, постструктуралістський, феноменологічний підходи, елементи культурної антропології, політичної філософії, а також аналітичні інструменти теорії складних систем. Особлива увага приділяється концептам «чорного лебедя» Н. Талеба, соціальної ятрогенії І. Ілліча, фрагментарності та антикрихкості як нових параметрів світосприйняття. Обґрунтовуються культурна цінність нестабільності, фрагментарності й парадоксальності як основ сучасного мислення й дії. Естетика випадковості, спонтанності та нелінійності формує нові типи лідерства і запускає переосмислення норм, протоколів, шаблонів у сфері культури, політики та соціальних очікувань.

Висновки. У статті стверджується, що дискурс невизначеності сьогодні є не лише симптомом культурної кризи, а й її адаптаційним ресурсом. Сучасна культура потребує гнучкого мислення, чутливості до складного, визнання багатоваріантності та втрати лінійної причинно-наслідкової логіки. Формується новий тип особистості – креативний, нестабільний, ризикований, здатний функціонувати в умовах системної турбулентності.

Ключові слова: постсучасна культура, нелінійне мислення, невизначеність, культурна аналітика, культурологічна експертиза, чорний лебідь, культурна ятрогенія, публічне лідерство

Стаття надійшла / Article arrived: 13.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 23.06.25

Вступ.

У сучасному світі вже не викликає сумніву теза про його стрімкі, багатовекторні трансформації. Висока швидкість змін, їхня раптовість і варіативність виходять за межі лінійних підходів традиційного аналізу. Війна Росії проти України, зростання локальних конфліктів, ризики глобального переділу світу, загострення соціальних, релігійних і екологічних проблем, поширення штучного інтелекту, а також девальвація авторитетів і зростання впливу гібридних лідерів – усе це формує нову, важко прогнозовану картину реальності. Цей світ більше не вкладається в класичні соціокультурні моделі. Він нагадує марафон випадковостей і несподіваних поворотів. Старі наративи втрачають пояснювальну силу, а нова реальність вимагає інакших, нелінійних способів мислення й інтерпретації. У культурному дискурсі дедалі виразніше звучить тема фрагментарності, незавершеності, множинності і варіативності.

Постсучасність змінює не лише культурну мову, а й спосіб пізнання – її не можна вивчати засобами «раціонального абсолютизму». «Життя пізнається життям», – стверджував Вільгельм Дільтей, обґрунтовуючи методологію філософії життя (Dilthey, 1927). Герменевтична гнучкість, міждисциплінарність, залучення досвіду й емоцій, інтуїтивних та соматичних знань – ось інструменти дослідження в епоху тотальної невизначеності. Нова (інша) культурна реальність потребує нових підходів до культурологічної рефлексії, культурної аналітики. Постсучасність не просто руйнує класичні онтології та гносеології, а створює нову картографію знання – фрагментарну, децентровану, парадоксальну. Невизначеність, нелінійність, нестабільність і мінливість – не кризи, а структурні характеристики сучасного культурного поля.

Мета статті окреслити основні риси нелінійного дискурсу постсучасної культури та проаналізувати підходи до його культурологічного осмислення.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Протягом останніх десятиліть питання нелінійності та невизначеності все частіше опиняються в центрі уваги дослідників. Їх розглядають у широкому спектрі: від академічних гносеологічних концепцій до маргінальних, конспірологічних чи навіть художніх інтерпретацій. Уже Фрідріх Ніцше, проголосивши у «Так казав Заратустра» смерть Бога, поставив під сумнів ціннісну основу європейського світогляду (Nietzsche, 1886). Згодом Ролан Барт оголосив смерть автора (Barthes, 1967), яка відкриває простір «народженню читача» як інтерпретатора множинного інтертексту (Barthes, 1967), а Мішель Фуко – смерть суб'єкта (Foucault, 1976), що ознаменувало кінець класичних уявлень про стабільну людину і світ.

Наукові революції другої половини XX століття – квантова фізика, теорія складних систем, кібернетика – докорінно змінили і наукове, і культурне мислення.

«Наукові революції другої половини XX ст. – нелінійна, ймовірна, комп'ютерно-інформаційна, квантопольова кардинально перетворили фундаментальні основ не тільки наук про природу, а й наук про людину, культуру, історію, міфи» (Соболь, 1997, с. 35). Роботи І. Пригожина й І. Стенгера (Prigogine, & Stengers, 1979), Ж. Дельоза (Deleuze, 2004) і Ф. Гваттарі (Guattari, 1992) презентують світ як поліфонічний, множинний, асемантичний простір, де хаос є не протилежністю порядку, а формою його становлення. У цьому світі домінують не сталі структури, а потенціали: «тіло без органів», «хаосмос», «сингулярність».

Паралельно формуються нові екзистенційні типи: з одного боку – інертні, конформні, гедоністично налаштовані, схильні делегувати відповідальність інституціям; з іншого – креативні, пасіонарні, інтуїтивні, що шукають нестандартні реакції на виклики доби.

Окрему увагу привертає феномен соціальної та культурної ятрогенії (Illich, 1974; 1976), як інституційно зумовленої психологічної інфантилізації – стану, коли індивід потребує постійного «лікування» з боку систем. Українські дослідники О. Зубарева, Гніт Ю. звертають увагу на особливості сучасного дискурсивного простору соціологічного і культурологічного знання у контексті руйнування традиційного соціального порядку і полікультурного простору, формування нелінійного та аструктивного уявлення про суспільну цілісність, становлення фрагментарної, мозаїчної суб'єктності та ідентичності (Зубарева, 2016, Гніт, 2017). У цьому контексті постає важливе питання: чи не стає сучасна культура джерелом патологізації людської поведінки? Чи не потребує культурний простір інших способів, форм, філософсько-культурологічних підходів для його осмислення, інших типів експертно-аналітичного знання?

Результати дослідження.

Раціоцентрична картина світу, що довгий час визначала пріоритети в науці, культурі та політиці, поступово вичерпує свій потенціал. Домінування людини як «міри всього», жорстка дисциплінарність соціальної взаємодії, поширення маніпулятивних і репресивних психотехнологій – усе це призвело до глибокої кризи антропності та сучасної цивілізаційної моделі. Глобальна деструкція, втрата стійких ціннісних систем і принципів потребують радикального переосмислення культурних основ та нових орієнтирів. Ігнорування багатоманітності життєвих практик, підсвідомих чинників, ірраціональних імпульсів – не лише інтелектуальна втрата, а й соціальний ризик. Стабільна, уніфікована модель світу, яку досі підтримує значна частина гуманітарного знання, не просто застаріла – вона небезпечна. Статичні поняття, позбавлені динаміки та життєвої енергії, репродукуються у форматі

шаблонного університетського знання, яке дедалі менше здатне адекватно відповідати на виклики сучасності.

Натомість сьогодні вкрай необхідні нові типи аналітики – мобільні, багатовекторні, гнучкі. У цьому контексті дискурс невизначеності виступає не як ознака хаосу чи нігілізму, а як структурна якість складних систем, що забезпечує їхню адаптивність, життєздатність і здатність до трансформації. Тобто, невизначеність – це вже не втрата, а ресурс. Класична експертиза та аналітичні студії, як правило, спиралися на стабільну реальність та передбачувану логіку. Культурологічна експертиза у XXI столітті працює з мінливими формами, символічними полями, нестабільною ідентичністю. Її завдання – не фіксація знання, а інтерпретація відкритих систем, виявлення латентних сенсів, відслідковування смислових зсувів.

Вона потребує нової експертизи – не лише мистецької чи академічної, а трансдисциплінарної, здатної поєднати культурну інтуїцію, стратегічне мислення, інституційну практику та індивідуальний досвід. Сучасна культура – строката, багаторівнева, гібридна. Вона водночас неграмотна й витончена, прагматична й містична, вразлива й іронічна. І саме ця контрастність потребує нових методів пізнання й опису.

Спроби редукувати її до «мегаісторії» або ж рафінованої універсальної методології знецінюють складність культурного процесу. Психологічний редуccionізм, об'єктивний детермінізм і суворі рамки наукової верифікації – усе це маргіналізує випадкове, унеможливує раптове, виключає фрагментарне й хаотичне. Тим часом саме ці явища дедалі більше визначають ритм сучасного світу.

У контрольованому суспільстві, що тяжіє до алгоритмічності та передбачуваності, формується особливий тип індивіда – підпорядкованого, інфантильного, залежного від зовнішніх протоколів. Відхилення від заданого сценарію сприймається як девіація. Такі симптоми характерні для соціальної ятрогенії – нав'язаної суспільством патології, що змушує людину сприймати себе як неповноцінну без участі зовнішніх інституцій. Поняття «соціальна ятрогенія» (social iatrogenesis) ввів І. Ілліч, балансуючи між клінічним, соціальним і культурним рівнями. Соціальна ятрогенія – це психологічний стан, у якому людину утримують у постійному стані хворобливості, що потребує лікування, контролю, медикалізації нормального життя, внаслідок чого суспільство стає залежним від інституціонального втручання (Illich, 1974). Це класичне визначення ятрогенії в роботах Івана Ілліча (1976) трансформується у поняття культурної ятрогенії, за якої сам соціум стає джерелом перманентної психологічної залежності. Така система продукує пасивних індивідів, які делегують відповідальність державі, церкві, науці, медикам, політикам, медіа.

Культурна (інформаційна) ятрогенія демонструють суспільну психологію, орієнтовану на метафізичний світогляд, шаблонне мислення, інфантильні поведінкові патерни, стереотипні сценарії самореалізації. Особлива поведінка, втрата, біль, неочікувані події, невизначеність, нестабільність нейтралізуються чи завуальовуються бюрократичними інструкціями чи типовими моральними алгоритмами, прийнятими у соціумі. Технократична суспільна модель дбає про уніфікацію унікальності, підведення під неї системної ціннісної бази, ілюзії захищеності і безпеки.

Цей процес посилюється егогенією – синдромом самонавіювання хвороби, патологічного стану чи травми під впливом медіа або експертної інформації. Тобто людина піддається негативному впливу маніпулятивної інформації нібито з фахового джерела і формує викривлені уявлення про ситуацію, світ, саму себе. Пандемія Ковід-19 підсвітила цей синдром, який виявився характерним не лише для медичної галузі (Бугайова, 2022). Сюди ж можна віднести і психологічні спецоперації гібридного характеру, що мають на меті навіювати певні настрої, управляти масовою свідомістю. Нові медіа, віртуальна реальність масштабують ці маніпулятивні технології. У цьому сенсі можна говорити про вплив ПІСО (інформаційно-психологічні спецоперації) як ятрогенічний та егогенічний синдроми в умовах російсько-української війни. Вони поширюють страх, спричиняють колективну тривожність, апатію, недовіру до себе та світу. Такі реакції на непередбачуваний і нестабільний світ можуть бути як стихійно сформовані у соціумі, так і психогенними технологіями з чітко вираженими цільовими очікуваннями.

Людина, дезорієнтована у світі, що постійно змінюється, перестає діяти автономно. Вона відмовляється від самостійного прийняття рішень, її поведінка – реактивна, її мислення – шаблонне. Це і є вихідна точка для культури нового типу, яка формуватиме не контрольованого, а активного громадянина, що здатен до саморефлексії, критики, ризику, гри, інтуїції. Виникає потреба у визнанні нелінійності і невизначеності як наявних ознаках сучасної культурної дійсності, з одного боку, й у вихованні такого типу особистості, для котрої притаманні не лише пасивно адаптаційні риси в умовах тотальних ризиків і нестабільності, а й пластичне креативне мислення, нові світоглядні орієнтири, позбавлені попередніх ідеологічних, гносеологічних обмежень. «Постала проблема формування людини, здатної функціонувати в умовах постійних змін, приймати змінність як суттєву характеристику життєдіяльності. – справедливо зауважує О. Наумкіна. У такій ситуації шаблонне, лінійне мислення стає обмеженим, оскільки сковує людське мислення, зумовлює його консерватизм.

Враховуючи високий динамізм, стохастичність розвитку сучасного світу, розумова діяльність людини має бути більшою мірою орієнтованою на рішення стратегічних задач. За цих умов зростає роль нелінійного, творчого мислення, яке характеризується відсутністю шаблону, функціональної фіксованості в розумовій і виконавській діяльності» (Наумкіна, 2015, с. 16). Нелінійне мислення не заперечує логіку, але розширює її межі, дозволяючи включати інтуїцію, естетичне чуття, афективну чутливість, тілесну перцепцію, ситуативність. Це мислення зв'язків, а не послідовностей.

Казус Джонсона та культурна естетика публічності. Сучасна політична сцена дедалі частіше демонструє відмову від усталених, класичних стандартів лідерства. Постає новий тип публічного діяча – гібридного, позасистемного, емоційно відкритого, часто – ексцентричного. Його стиль поведінки, візуальний образ, риторика, соціальні жести були не менш важливими за політичну програму. В цьому контексті показовим є феномен Бориса Джонсона, экс-прем'єра Великої Британії, чие активне перебування у великій політиці було не досить тривалим, але яскравим, і чий образ можна вважати символом розхитування політичної репутабельності, особливо британської, в її традиційному розумінні. Недбала зачіска, невимушений одяг, відвертість, гіперактивність, епатажні заяви, непередбачувані рішення – все це стало частиною його політичного бренду. Джонсон по-особливному трансформував політику в спектакль, у якому стиль – не менш важливий за зміст. Його поведінковий код ламав очікування щодо зовнішньої відповідності ролі, запропонувавши іншу формулу публічного лідерства – людина в політиці, а не політик поза людиною. Назвемо цей феномен казусом «зачіски Джонсона», що демонструє появу нового форми публічної політики, а може, і значно глибші трансформації сучасної дійсності. Отож, «зачіска Джонсона» – більше, ніж іронічна метафора. Це – культурний маркер біфуркаційного переходу, символ розпаду старої політичної етики, яка спиралась на контроль, репутацію, логіку та ритуал, і народження нової – емоційної, постіронічної, інтуїтивної. У світі, де раціональні моделі втратили переконливість, зростає попит на поведінкову спонтанність, ексцентризм, відкритість у своїй парадоксальності.

Феномен Володимира Зеленського: нова публічна суб'єктність. Аналогічні риси виявляються у постаті Президента України Володимира Зеленського, чия трансформація від актора й коміка до лідера країни, що перебуває у стані війни, – унікальний приклад зміни парадигми публічності. Його стиль – неформальний, емоційний, імпровізаційний. Він порушує дипломатичні канони, виступає у військовій формі, звертається до парламентів світу мовою етики й почуттів, а не лише політичної раціональності.

Ця нова риторика – не ознака слабкості, а свідчення глибокої трансформації образу політика в сучасному світі. Вона апелює не до формального статусу, а до особистого досвіду, болю, гідності, людяності. Зеленський став уособленням тієї самої суб'єктності, яка протистоїть шаблонній системі, – як внутрішньодержавній, так і глобальній. І які б оцінки сьогодні не давали «казусу» Зеленського – від негативного до апологетичного – можна констатувати, що відкритість, повага до особистості, відсутність пафосу свідчить, у ширшому контексті, про кризу традиційного політичного істеблішменту, з його ритуалами, протоколами й глянцеви́ми масками.

Вибухова поява Дональда Трампа в американській і глобальній політиці, порушення табу, використання шоу-бізнесових стратегій – усе це вказує на перехід від системи стабільної політичної репутації до системи емоційного імпульсу. Сьогоднішній лідер – це не носій статусу, а генератор нових ситуацій. Формується нова антрополія особистості, котра передбачає не стабільного суб'єкта з фіксованою ідентичністю, а нестійкого персонажа, що живе у режимі постійної адаптації, трансфігуративного руху, що допомагає витримати нестабільність. Відтак, нові форми лідерства базуються не на шаблонах, симетричності і передбачуваності, а на здатності діяти динамічно, нестандартно і ситуативно.

Нова естетика політичної публічності відповідає суспільним запитам та актуальним соціокультурним ситуаціям. Йдеться про втрату стійких онтологічних орієнтирів, світоглядну фрагментарність на усіх рівнях суспільної свідомості, множинність дискурсів і деструкцію великих наративів» (Lyotard, 1979), симуляцію як заміщення реальності її знаками (Baudrillard, 1981), трансформацію особистості в ефект мовних, соціальних і візуальних структур (Foucault, 1966; Deleuze, 2004). У цьому ж сенсі З. Бауман пропонує поняття, метафору «рідкої сучасності», яка передбачає її несталість, тимчасовість, плинність, де все – від ідентичності до державності – перебуває у стані плинної невизначеності і нестабільності (Bauman, 2000). Його ідеї стали основою для осмислення культури як потоку, що неможливо зафіксувати. Таку реальність визначають не стійкі та універсальні орієнтири, а нестабільні ідентичності, культура споживання, занепад локальної відповідальності, відсутність тривалих зобов'язань. Власне, ці тези можуть стати прологом нових рефлексій і культурних стратегій.

Нелінійне лідерство, фрагментарна логіка і «чорні лебеді». У цьому світі, що відмовляється від завершеності та передбачуваності, з'являється новий принцип – допущення нестабільності як складової розвитку. Саме цей втілює метафора «чорного лебедя», запропонована Насімом Талебом. Непередбачувана подія, яка руйнує аналітичні моделі, підважує ймовірність і спонукає до стратегій антикрихкості.

«Крихкість завжди нелінійна, як і антикрихкість», – пише Таліб у своїй книзі «Антикрихкість» (Taleb, 2012, р. 242-243). «Чорний лебідь» – це не лише метафора катастрофи. Це – символ нового знання, яке не вписується в системні графіки. Таліб підкреслює: чим складніше й невизначеніше середовище, тим вищою має бути готовність до несподіваного. Культурологічна думка, що тривалий час працювала на стабільність і збереження, сьогодні має опанувати інше – динамічну нестійкість як ресурс трансформації.

«Цей принцип випадковості як «доповнення необхідності». Шляхи розвитку самоорганізовуваних систем наперед не визначені. Конкретна історія конкретного об'єкта, яка розуміється як ланцюг біфуркацій із випадковим вибором, що відкриває попереду різні набори можливостей, постає як неодмінна дія причини, внаслідок чого неєліміновану роль відіграє випадковість» (Добронравова, 1991, с. 59). Випадковість відкриває потенційні перспективи, часто найменш очікувані та у найнесподіваніший спосіб. У такому контексті культурологічне експертне знання, соціокультурна аналітика не передбачає, не прогнозує, не планує суспільні, культурні чи цивілізаційні перспективи, а вивчає непередбачуваність і неповторність варіативних «майбутніх». Вона не продукує завершених інтерпретацій, готових ідеологічних ідей, гносеологічних висновків, її місія – формувати динамічне середовище для множинних, багаторівневих, евристичних пояснень, виявляти механізми нестабільності, реалізовувати нелінійні підходи до пізнання реальності. Це, передусім, про світоглядну пластичність і методологічну сміливість і відкритість.

Зрештою, йдеться не просто про фахову процедуру осмислення культурного феномену, культурної практики, а про інтелектуальний акт занурення у нестабільність, гібридність, парадоксальність і динамічність межових станів сучасності. Адже постсучасна культура не є впорядкованою системою, вона, швидше, нагадує мережу, рій або поле множинних векторів. Соціокультурна реальність не є побудованою згори системою, вона формується знизу, з локальних подій і практик. Саме тому потрібна така експертна аналітика і рефлексія, яка здатна і має відповідний інструментарій і компетентності, щоб осмислювати непередбачуване, динамічне, багатопланове.

Висновки.

Сучасний світ дедалі менше відповідає системному порядку, централізованим моделям мислення та ідеології прогнозованості. Спроба звести складну, багатопланову, варіативну реальність до стабільних знань і регламентованих практик – не лише наївна, а й потенційно руйнівна. У самій основі культурних, політичних, наукових трансформацій

лежить фактор невизначеності як рушія змін, індикатора адаптивності та джерела нових смислів.

Тенденція до медикалізації культури, до інституційного програмування поведінки і формування паноптичного суспільства, до спрощення складних людських досвідів породжує масову інфантилізацію – залежність від протоколів, готових рішень, шаблонних інтерпретацій. У цьому контексті культурна (інформаційна) ятрогенія й егогенія виявляються важливими феноменами сучасної соціальної психології. Людина, яка не довіряє власному досвіду, соціуму, світові загалом, делегує контроль над життям інституціям, перетворюється на зручного, прогнозованого, але безвольного суб'єкта.

На противагу цьому, в сучасному культурному полі з'являється інший тип – індивід креативної рефлексії, здатний до прийняття ризику, автономного рішення, мислення поза межами. Саме такі форми свідомості відповідають світові, що більше не дає гарантій, не пропонує сталих опор, але натомість відкриває множинність можливостей.

Казус «зачіски Джонсона» – не анекдот і не курйоз, а маркер глобального зсуву в сприйнятті публічності, лідерства, автентичності. Він унаочнює відхід від догматичної політичної стилістики й прихід нової моделі – відкритої до недосконалості, фрагментарності, експресії. Вона репрезентує нову етику публічної дії – імпульсивну, емоційно ангажовану, іноді суперечливу, але суб'єктну.

Одним із символів цієї доби залишається «чорний лебідь» – метафора радикальної непередбачуваності, яка провокує переформатування звичних структур у різних сферах життя. Його поява, методологічне визнання – не просто злам, стрес, а можливість нового сценарію, альтернативних культур-рефлексій, іншої конфігурації реальності, варіативних перспектив майбутнього.

Таким чином, нелінійність, фрагментарність, варіативність – не помилки системи, а ознаки нового культурного порядку, що формується тут і тепер. Нелінійне мислення – це не просто інтелектуальна техніка, а форма культурного виживання. Воно стає способом бути в складному, мислити невизначене й діяти у світі, де немає готових сценаріїв. Культурологічна експертиза має бути не консервативною охороною традиції, а динамічним простором інтерпретації, реакції, передбачення та творення. Сучасна людина – не лише споживач готових ідентичностей, а й архітектор власного смислового ландшафту.

«Історія життя – це еволюція невизначеності, зростаюча свобода: свобода діяти, думати, рухатися» (Koenig, 2003, р. 283). Визнання невизначеності – це не поразка, а початок нового мислення.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Бугайова, Н. (2022). Біоетичні проблеми в умовах пандемії Covid-19: ейджизм, ятрогенія, суїцид, дотримання прав пацієнтів та їх родичів у відділеннях реанімації та інтенсивної терапії або смерть на самоті? *Здоров'я, медицина, філософія: стратегії виживання в умовах ковідної реальності*. Київ: Українська асоціація з біоетики. 59-72
- Гніт, Ю. М. (2017). Академічний дискурс вивчення ідентичності в українській гуманітаристиці. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 20(11), 58-69. <https://doi.org/10.15421/1717148>
- Добронравова, І. (1991). Нелінійне мислення. *Філософська і соціологічна думка*. 6. 47-60. Відновлено з <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/fil-dumka91-6.htm>
- Зубарева, О. І. (2016). Реконфігурація контекстів проблематизації соціального контролю у культурному ландшафті сучасності. *Науково-теоретичний альманах Грани*, 19(9), 38-44. <https://doi.org/10.15421/171676>
- Кеннінг, П. (2003). *Невизначеність. Енциклопедія постмодернізму*. Київ: Основи.
- Наумкіна, О. (2015). Нелінійне мислення у сучасному швидкоплинному світі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2(12). 13-18. Відновлено з <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/434/1/Neliniyne%20myslennya.pdf>
- Соболь, О. (1997). *Постмодерн і майбутнє філософії*. Київ: Наукова думка.
- Barthes, R. (1967). *La mort de l'auteur*. Paris: Éditions du Seuil.
- Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation*. Paris: Galilée.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Deleuze, G. (2004). *The Logic of Sense*. London: Continuum.
- Dilthey, W. (1927). *Gesammelte Schriften*. Leipzig: Teubner.
- Foucault, M. (1966). *Les Mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1976). *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Guattari, F. (1992). *Chaosmosis an ethico-aesthetic paradigm*. Retrieved from https://monoskop.org/images/2/24/Guattari_Felix_Chaosmosis_An_Ethico-Aesthetic_Paradigm.pdf
- Illich, I. (1974). *Medical Nemeses: The Expropriation of Health*. London: Calder & Boyars.
- Illich, I. (1976). *Limits to Medicine*. London: Marion Boyars.
- Koenig, P. (2003). *Encyclopedia of Postmodernism*. New York: Routledge.
- Lyotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne*. Paris: Minuit.
- Nietzsche, F. (1886). *Also sprach Zarathustra*. Leipzig: E. W. Fritzsche
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1979). *La Nouvelle Alliance. Métamorphose de la science*. Paris: Gallimard.
- Sobol, Y. (1997). *Філософія культури: посткласичні виміри*. Київ: Інтерсервіс.
- Taleb, N. N. (2007). *The Black Swan: The Impact of the Highly Improbable*. New York: Random House.
- Taleb, N. N. (2012). *Antifragile: Things That Gain from Disorder*. New York: Random House.

REFERENCES

- Barthes, R. (1967). *La mort de l'auteur*. Paris: Éditions du Seuil.
- Baudrillard, J. (1981). *Simulacres et simulation*. Paris: Galilée.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Buhayova, N. (2022). Bioethical problems in the context of the COVID-19 pandemic: Ageism, iatrogenesis, suicide, observance of the rights of patients and their relatives in intensive care units or death in solitude? In *Health, medicine, philosophy: Strategies for survival in COVID reality* (pp. 59-72). Kyiv: Ukrainian Association for Bioethics.
- Deleuze, G. (2004). *The logic of sense*. London: Continuum.
- Dilthey, W. (1927). *Gesammelte Schriften* (Vols. 1–2). Leipzig: Teubner.
- Dobronravova, I. (1991). Nonlinear thinking. *Philosophical and Sociological Thought*, (6), 47–60. Retrieved from <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/fil-dumka91-6.htm>
- Foucault, M. (1966). *Les mots et les choses*. Paris: Gallimard.
- Foucault, M. (1976). *La volonté de savoir*. Paris: Gallimard.
- Gnit, Y. M. (2017). Academic discourse of identity studies in Ukrainian humanities. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 20(11), 58-69. <https://doi.org/10.15421/1717148>
- Guattari, F. (1992). *Chaosmosis: An ethico-aesthetic paradigm*. Retrieved from https://monoskop.org/images/2/24/Guattari_Felix_Chaosmosis_An_Ethico-Aesthetic_Paradigm.pdf
- Illich, I. (1974). *Medical nemeses: The expropriation of health*. London: Calder & Boyars.
- Illich, I. (1976). *Limits to medicine*. London: Marion Boyars.
- Kenning, P. (2003). Uncertainty. In *Encyclopedia of Postmodernism* (pp. 283–284). Kyiv: Osnovy.
- Koenig, P. (2003). *Encyclopedia of postmodernism*. New York: Routledge.
- Lyotard, J.-F. (1979). *La condition postmoderne*. Paris: Minuit.
- Naumkina, O. (2015). Nonlinear thinking in the modern fast-paced world. *Philosophy of Science: Traditions and Innovations*, 2(12), 13–18. Retrieved from <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/434/1/Neliniyne%20myslennya.pdf>
- Nietzsche, F. (1886). *Also sprach Zarathustra*. Leipzig: E. W. Fritzsche
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1979). *La nouvelle alliance: Métamorphose de la science*. Paris: Gallimard.
- Sobol, O. (1997). *Postmodernism and the future of philosophy*. Kyiv: Naukova Dumka.
- Sobol, Y. (1997). *Philosophy of culture: Postclassical dimensions*. Kyiv: Interservis.
- Taleb, N. N. (2007). *The black swan: The impact of the highly improbable*. New York: Random House.
- Taleb, N. N. (2012). *Antifragile: Things that gain from disorder*. New York: Random House.
- Zubarieva, O. I. (2016). Problematisation reconfiguration contexts of social control in the cultural landscape of today. *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 19(9), 38-44. <https://doi.org/10.15421/171676>

The Status and Role of Women in Judaism

UDC: 296:305-055.2

DOI: <https://doi.org/10.15421/172565>**Svitlytska Violeta**Ph. D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-9807-8054>, vio_sv@ukr.net*State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky» (Odesa, Ukraine)***Abstract.**

Contemporary religious studies have shown a growing interest in examining gender aspects within confessional traditions, particularly concerning the role of women in Judaism. The rethinking of female religious identity gains special relevance against the backdrop of sociocultural transformations driven by feminist discourse, modernization processes, and demands for gender equality. The aim of this study is to identify the specific features of defining the social and religious status of women in Judaism and to explore the transformations of their role within Jewish communities in the context of traditional religious conceptions and contemporary feminist discourses.

Results. The article traces the changes in perceptions of the female role based on an analysis of religious texts, halakhic norms, and social practices; it highlights the impact of feminist theology on the revision of patriarchal hermeneutics; it describes the process of opening rabbinical seminaries to women in liberal Judaism; and it identifies key contradictions between traditional beliefs and current trends. It is emphasized that while both Orthodox and liberal streams recognize women's contribution to preserving Jewish tradition, raising children, and transmitting spiritual values, their approaches to including women in public religious life differ fundamentally.

Conclusions. Modern Judaism demonstrates a pluralism of models of female participation, ranging from traditional subordinate roles to active leadership. Gender issues in religion require an interdisciplinary approach that integrates methods of religious studies, sociology, philosophy, and gender studies. The gradual revision of entrenched norms opens new prospects for the inclusive development of religious communities and the reinterpretation of female religious identity.

Keywords: woman, gender role, feminist theology, social system, religious practice, gender equality, patriarchal norms, participation in public life

Місце та роль жінки в іудаїзмі

Світлицька Віолета*Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Одеса, Україна)***Анотація.**

У сучасному релігієзнавстві спостерігається зростаючий інтерес до вивчення гендерних аспектів у конфесійних традиціях, зокрема до ролі жінки в іудаїзмі. Переосмислення жіночої релігійної ідентичності набуває особливої значущості на тлі соціокультурних трансформацій, викликаних впливом феміністичного дискурсу, модернізаційних процесів і запитів на гендерну рівність. Мета дослідження – виявлення особливостей визначення соціального та релігійного статусу жінки в іудаїзмі, а також осмислення трансформацій її ролі в юдейських громадах у контексті традиційних релігійних уявлень і сучасних феміністичних дискурсів.

Результати. У статті простежено зміни у сприйнятті жіночої ролі на основі аналізу релігійних текстів, галахічних норм і соціальних практик; з'ясовано вплив феміністичної теології на перегляд патріархальної герменевтики; описано процес відкриття рабинських семінарій для жінок у ліберальному іудаїзмі; виявлено ключові суперечності між традиційними уявленнями та сучасними тенденціями. Акцентовано на тому, що жіноча участь у збереженні єврейської традиції, вихованні дітей і переданні духовних цінностей визнається обома течіями, однак їхні підходи до залучення жінок до публічного релігійного життя принципово різняться.

Висновки. Сучасний іудаїзм демонструє плюралізм моделей жіночої участі, які варіюються від традиційної підлеглої ролі до активного лідерства. Гендерна проблематика в релігії потребує міждисциплінарного підходу, що поєднує методи релігієзнавства, соціології, філософії та гендерних студій. Поступовий перегляд усталених норм відкриває нові перспективи для інклюзивного розвитку релігійної спільноти та переосмислення жіночої релігійної ідентичності.

Ключові слова: жінка, гендерна роль, феміністична теологія, соціальна система, релігійна практика, гендерна рівність, патріархальні норми, участь в громадському житті

Вступ.

Сучасна гуманітаристика дедалі більше звертається до вивчення ролі жінки у різних сферах духовного, соціального й культурного життя, що є наслідком розвитку гендерних студій, зростання уваги до проблеми прав жінок, а також переосмислення традиційних уявлень про соціальні ролі в історичному й релігійному контекстах. Особливу наукову цінність має дослідження статусу жінки в рамках світових релігій, адже саме релігійна традиція часто виступає носієм нормативних моделей поведінки, які формують ціннісні орієнтири суспільства та визначають межі допустимого для представників різних соціальних груп, зокрема – для жінок.

Іудаїзм як одна з найдавніших монотеїстичних релігій демонструє складну й багатогранну систему уявлень про жінку, яка формувалася впродовж століть під впливом священних текстів, релігійного права, філософських трактатів і культурних практик. У традиційному юдейському суспільстві жінка мала чітко окреслену роль, пов'язану з родинним життям, ритуальною чистотою та виконанням обов'язків у межах громади. Водночас історія розвитку іудаїзму демонструє неоднорідність підходів до осмислення жіночої природи, прав і обов'язків жінки: від нормативної обмеженості до визнання її особливої духовної значущості.

Актуальність дослідження зумовлена зростанням інтересу сучасної гуманітарної науки до вивчення релігійних традицій крізь призму гендерної проблематики, що спричинено необхідністю переосмислення ролі жінки в соціокультурних і духовних системах. Іудаїзм, як одна з найдавніших монотеїстичних релігій, характеризується складною системою нормативних уявлень про статус і функції жінки, які формувалися під впливом релігійного права (Галахи), філософських концепцій, культурних настанов і історичних умов. Осмислення цих аспектів є важливим для поглиблення міжкультурного діалогу, подолання гендерних стереотипів і реконструкції традиційної картини світу. Особливої ваги дослідження набуває в контексті сучасних суспільних дискусій щодо релігійного фемінізму, прав жінок і гендерної рівності в межах конфесійних спільнот.

Метою дослідження є виявлення особливостей визначення соціального та релігійного статусу жінки в іудаїзмі, а також осмислення трансформацій її ролі в юдейських громадах у контексті традиційних релігійних уявлень і сучасних феміністичних дискурсів.

Аналіз наукових публікацій, присвячених ролі жінки в іудаїзмі, засвідчує зростання інтересу до проблеми гендерної рівності в релігійному дискурсі. У своїх дослідженнях З. Швед (2023) акцентує увагу на впливі феміністичного дискурсу на релігійні практики та герменевтику іудаїзму. Аналізуючи концепти гендерної рівності, вона вказує

на поступову трансформацію уявлень про соціальний статус жінки в межах релігійної системи. Т. О. Костіна (2020) розглядає історичну еволюцію гендерних відносин, відзначаючи, що патріархальні норми іудаїзму закріпили нерівноправний розподіл ролей, що обмежувало жіночу участь у релігійному житті. У дослідженні Г. Л. Теслюк (2021) підкреслюється активна роль біблійних героїнь Яель та Юдити, які порушують традиційні гендерні очікування. Аналіз локального контексту виявляє суперечливість становища єврейських жінок, як показує М. Sidiropoulou (2020) на прикладі єврейської громади в Греції.

Зміни в релігійному та гендерному дискурсах у глобальному контексті досліджуються Л. Филипович та В. Титаренком (2021), які зазначають вплив секуляризації та плюралізації релігійних практик на переосмислення жіночої ролі. М. Raphael (2019) формулює засади феміністичної теології в іудаїзмі, пропонуючи інклюзивну інтерпретацію релігійного вчення, що враховує жіночий досвід. Аналогічні ідеї розвиває J. Baskin, яка аналізує поступове включення жінок у рабинське служіння та релігійне лідерство в реформістських напрямках.

І. Шкіцька (2021) порівнює уявлення про жінку в українській та єврейській культурах, акцентуючи на суперечності між традиційною домашньою роллю і участю жінок-пророчиць у духовному житті. І. Святненко (2017) та Т. Meacham (2021) констатують різницю між ортодоксальним та модерністським підходами до гендерної ролі жінки в іудаїзмі. І. Ronit (2013) і І. Старовойт (2017) відзначають історичну динаміку жіночого статусу, підкреслюючи, що сучасні реформи сприяли активізації участі жінок у релігійному житті. М. Рожило (2015) і З. Швед (2024) фіксують напругу між традицією та сучасністю, звертаючись до філософських засад гендерної ідентичності в юдейському дискурсі.

Результати дослідження.

Протягом історії людства більшість суспільств формувалася за патріархальними моделями, які закріплювали нерівність статей у соціальній, політичній та релігійній сферах. У традиційних культурах релігійні норми не лише відображали, а й інституціоналізували підпорядковане становище жінки в родині та громаді. Водночас сучасні трансформації, зокрема в реформістських і консервативних течіях іудаїзму, демонструють поступове розширення можливостей для жінок у релігійному житті, включно з рабинським служінням, участю в богослужіннях і тлумаченні текстів.

Навіть ортодоксальний іудаїзм зазнає змін: жінки долучаються до релігійної освіти й суспільно значущих ролей, не виходячи за межі конфесійних норм. Історичний аналіз показує, що системна гендерна нерівність була характерною не лише для юдейської традиції, а й для більшості стародавніх

цивілізацій. Жінки зазнавали обмежень у доступі до освіти, публічного життя й майнових прав, а доміантною залишалася функція материнства.

У патріархальних культурах, зокрема в античності й на Близькому Сході, народження дівчат вважалося менш бажаним, що зумовлювало соціальну маргіналізацію. Водночас юдаїзм, сформований у межах патріархального суспільства, не був цілковито монолітним у ставленні до жінки. Попри обмеження, жінка виступала носієм релігійної традиції в межах родини, а окремі постаті, як-от Девора чи Берурія, засвідчують можливість жіночої активності в релігійному просторі.

Біблійні сюжети, як-от історії Яель та Юдити, ілюструють образ жінки як рішучої й активної діячки, здатної впливати на хід подій. Їхні вчинки, хоча й пов'язані з насильством, отримують моральне виправдання в релігійному наративі. Такі приклади кидають виклик традиційним уявленням про жіночу пасивність і підкреслюють потенціал жінки як духовної й історичної постаті.

Біблійні постаті Яель і Юдити демонструють потенціал жінки виходити за межі традиційних соціальних ролей, що, хоча і є винятком у патріархальному контексті, не суперечить релігійному наративу, який трактує їхні дії як прояв Божої волі. Це свідчить про амбівалентність ставлення до жіночої активності: поряд із нормативними обмеженнями

існує визнання її ролі в критичних історичних моментах.

Юдаїзм у своїй структурі демонструє подвійний підхід до жіночої ролі: з одного боку – регламентація і виключення з офіційного релігійного життя, з іншого – неформальне, але вагоме залучення жінок до збереження традиції, ритуалів і виховання. Їхня участь у релігійній практиці реалізується через обряди, родинну релігійність та символічне служіння, що сприяє тяглоті духовної культури (Sidiropoulou, 2020).

Порівняння з іншими релігійними традиціями, зокрема православ'ям, засвідчує подібну тенденцію: жінки, не маючи формалізованого доступу до релігійного лідерства, відіграють значну роль у підтриманні віри й релігійної ідентичності громади. Водночас тісний зв'язок юдаїзму з національною самосвідомістю зумовлює обережність щодо змін у релігійній структурі, зокрема в переосмисленні гендерних ролей (Филипович, & Титаренко, 2021).

Із 1970-х років феміністична теологія в юдейському контексті почала активно критикувати патріархальні інтерпретації текстів, вказуючи на символічні та мовні механізми виключення жінки з релігійного простору. Це сприяло формуванню нової моделі релігійного досвіду, в якій жінка виступає не лише носієм традиції, а й активною учасницею духовного оновлення.

Табл. 1.

Феміністичний рух в юдаїзмі (за M. Raphael)

Дослідниця	Основні ідеї	Вплив на роль жінки в юдаїзмі
<i>Джудіт Пласков</i>	Юдаїзм потребує переосмислення жіночої ролі. Бог не має бути виключно чоловічим образом. Жінки повинні мати доступ до релігійного лідерства.	Поява жінок-рабинів у реформістському юдаїзмі, перегляд текстів і використання інклюзивної мови щодо Бога.
<i>Джудіт Оксхорн</i>	Уявлення про Бога як чоловічу єдність формує підпорядковане становище жінок у релігії та суспільстві.	Формування академічних дискусій про гендерну рівність у релігії, вплив на модернізацію юдейської богословської думки.
<i>Рейчел Адлер</i>	Жінки у юдаїзмі залишаються «невидимими», їхня роль зведена до об'єкта, а не суб'єкта релігійного дискурсу.	Збільшення уваги до жіночої присутності у релігійних обрядах, зростання числа ініціатив щодо гендерної рівності в юдаїзмі.
<i>Синтія Озік</i>	Юдаїзм не забороняє дегуманізацію жінок, тому необхідно оновити його моральний кодекс, зокрема через додавання «Не применшуй людяності жінок».	Поширення феміністичних ідей у юдейській теології, посилення ролі жінки у прийнятті релігійних рішень.

Однією з провідних постатей у формуванні єврейської феміністичної теології є Джудіт Пласков, яка першою критично осмислила патріархальний характер іудаїзму, вказуючи на закріплення підлеглого становища жінки як у релігії, так і в суспільстві. Подібні ідеї розвивали Джудіт Оксхорн, Рейчел Адлер та Синтія Озік, які підкреслювали відсутність жінок у єврейському каноні та закликали до перегляду релігійних уявлень (Raphael, 2013).

Під впливом феміністичної критики реформістські, консервативні й реконструктивістські напрями іудаїзму відкрили жінкам доступ до рабинських посад, канторських функцій та участі в богослужіннях. Літургія стала інклюзивнішою, релігійна мова – менш маскулінною, а освіта – відкритою для жінок. Практика спільного богослужіння демонструє прагнення до гендерної рівності. Ці зміни супроводжувалися ширшими соціальними трансформаціями, включно з підтримкою репродуктивних технологій задля демографічної стабільності (Baskin, 2016).

Натомість ортодоксальний іудаїзм зберігає традиційне розуміння жіночої ролі – через родинні обов'язки, дотримання обрядів та духовне виховання. Жінка не бере участі у мініяні, звільнена від деяких заповідей, однак саме вона є носієм єврейства як спадкового статусу. Попри обмеження, її функція є символічно й культурно вагомою.

З середини XX століття в ортодоксальному середовищі розпочався поступовий розвиток жіночої релігійної освіти: відкриваються коледжі, хоча навчальні програми для жінок менш поглиблені. У ліберальному іудаїзмі жінки отримали рівноправний доступ до рабинських семінарій. Показовими є постаті Джекі Табік (перша рабинка у Великій Британії, 1975), Полін Бебе (Франція, 1990) та діяльність руху *Bet Debora*, який у 1999 році ініціював феміністичні конференції для зміцнення голосу єврейських жінок (Béatrice, 2025).

У традиційному іудаїзмі жіноча роль історично обмежувалася репродуктивною функцією, а її тілесність розглядалася як загроза, що потребує контролю. Це сприяло формуванню образу жінки як об'єкта власності й виключенню з виконання низки «почесних» заповідей (Святенко, 2017). Доступ до духовного авторитету був ієрархізованим, а релігійна ідентичність жінки – похідною від її зв'язку з чоловіками.

Попри опір ортодоксального середовища, останні десятиліття позначені розширенням доступу жінок до єврейської освіти, що стимулює перегляд традиційних ролей. Водночас ортодоксальні авторитети й надалі вважають жіночу участь обмеженою родинною сферою.

Гендерна асиметрія посилюється й на мовному рівні: у Торі звернення формулюються в чоловічому роді, що автоматично виключає жінок з кола адресатів

(Meacham, 2021). Дослідження І. Сассона вказує на можливість перегляду гендерної ієрархії в межах галахи як історично зумовленої, а не богонатхненної конструкції (Ronit, 2013).

Соціологічний підхід до релігії дозволяє інтерпретувати її як канал соціалізації, що передає гендерні стереотипи та закріплює їх як «природні». Релігія, таким чином, легітимізує патріархальні норми, опираючись на авторитет Божого закону (Старовойт, 2017).

У православній та єврейській традиціях простежується концептуальна спільність у трактуванні ролі жінки, зокрема в контексті її місця в родині. В обох релігіях сім'я розглядається як основний осередок духовного виховання, у якому формуються моральні цінності, релігійні уявлення та світогляд особистості. Особливу увагу приділяється материнству як засобу збереження віри та міжпоколінної передачі традицій.

У православ'ї сім'я інтерпретується як «мала церква», де мати виконує функцію духовної наставниці. Вона покликана виховувати дітей у любові до Бога, прищеплювати їм моральні чесноти – смирення, терпіння, співчуття – та особистим прикладом демонструвати благочестивий спосіб життя. Її участь у молитовному житті, дотриманні християнських норм та обрядовості стає взірцем для формування релігійної ідентичності дитини (Рожило, 2015).

У єврейській традиції материнська роль також має глибоке релігійне значення. Саме жінка відповідає за дотримання заповідей у побуті, зокрема щодо кашруту та шабату, а також за релігійне виховання дітей відповідно до вимог Торі. Особливої ваги набуває факт, що згідно з галахічними нормами, єврейська ідентичність передається по материнській лінії, що підкреслює духовну та культурну відповідальність жінки в контексті збереження народу Ізраїлю. Таким чином, і в православ'ї, і в іудаїзмі материнство має не лише біологічний, а й глибоко сакральний зміст, що вивисує роль жінки як хранительки віри, етики та національної тягlosti.

Образ жінки в єврейській традиції формувався з найдавніших часів і завжди був тісно пов'язаний із релігійними нормами та духовними практиками. У біблійній спадщині закарбовано постаті праматерів – Сари, Ривки, Рахель і Леї, які уособлюють благочестя, вірність Богові та моральну стійкість. Упродовж століть єврейська традиція визнавала значущість жіночої ролі у сфері родинного виховання, дотримання приписів Галахи та підтримання духовної спадщини.

Однак у міру розвитку соціуму виникла потреба у переосмисленні жіночої ролі в іудаїзмі. Феміністичні інтерпретації, що апелюють до ідеї гендерної рівності, ставлять під сумнів традиційні обмеження, зокрема щодо участі жінок у релігійному житті. З одного боку, іудаїзм визнає вирішальну роль жінки в передачі релігійної культури та формуванні

духовного обличчя громади. З іншого – ортодоксальні підходи досі обмежують доступ жінок до вивчення Тори, виконання ритуалів і участі в публічному богослужінні.

Сучасне переосмислення ролі жінки в іудаїзмі базується на розширенні її можливостей у релігійній освіті, духовному служінні та громадському лідерстві. Відкриття рабинських семінарій для жінок, активізація феміністичних дискусій у єврейських громадах і поява жінок-лідерок у реформістських течіях засвідчують поступове, хоча й нерівномірне, наближення до принципів рівноправності. У цьому контексті традиція адаптується до нових соціокультурних умов, прагнучи поєднати вірність канону з потребами сучасного суспільства.

Висновки.

Аналіз релігійних текстів, соціокультурних традицій і сучасних наукових підходів дає підстави стверджувати, що жіноча роль в іудаїзмі є багатовимірною, динамічною й історично змінною. Від початкового розуміння жінки як носійки родинних і репродуктивних функцій до поступового залучення до релігійної освіти, богослужіння та лідерства – цей процес позначений постійним напруженням між традицією і модернізацією.

У класичному (особливо ортодоксальному) іудаїзмі жінка виконувала ключову, але здебільшого приватну роль – як хранителька родинної духовності, вихователька й носійка конфесійної тягlosti. Її участь у публічному релігійному просторі регламентувалася галахічними нормами, що закріплювали її маргінальне становище в структурі духовної влади

як через герменевтику, так і через мовну специфіку сакральних текстів.

Водночас із другої половини XX століття під впливом феміністичної теології, соціології релігії та глобальних трансформацій відбувається переосмислення жіночої ролі. Реформістські, консервативні й реконструктивістські напрями відкривають для жінок доступ до духовних посад, рівноправної участі в богослужінні й релігійній освіті. Символом змін стало відкриття рабинських семінарій для жінок і виникнення феміністичних ініціатив на кшталт Bet Debra, а також поступова інклюзія матриархів у літургійні тексти.

Попри це, в ортодоксальному іудаїзмі досі домінує традиційне тлумачення жіночої ролі – як значущої, але не рівної чоловічій. Жінка визнається центральною у вихованні та збереженні традицій, однак її публічна релігійна функція залишається обмеженою. Така подвійність – функціональна важливість при водночас обмеженому доступі до формального впливу – вимагає подальшого богословського й соціального осмислення.

Отже, сучасний іудаїзм демонструє спектр підходів до жіночої участі – від традиційно-обмежувального до реформістсько-інклюзивного. У центрі цих змін перебуває прагнення до балансу між вірністю релігійному канону та відкритістю до соціальних змін, включно з гендерною рівністю. Надалі дослідження потребуватимуть міждисциплінарного підходу, що поєднує релігієзнавство, соціологію, філософію та гендерні студії.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Костіна, Т. О. (2020). Генеза гендерної рівності у стародавні часи. *Теорія та історія соціології. Психологія особисті, (15)*, 153–157. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.25>
- Рожило, М. (2015). Образ жінки у релігійній періодиці (на матеріалі часописів 30-х років XX ст. «Церква і народ» та «Шлях»). *Масова комунікація: історія, сьогодення, перспективи, 7–8(6)*, 157–160. Відновлено з <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10227/1/Rozhylo.pdf>
- Святненко, І. О. (2017). Гендерна культура ортодоксального та модерністського іудаїзму. *Науково-теоретичний альманах Грані, 20(2)*, 49–54. <https://doi.org/10.15421/171724>
- Старовойт, І. (2017). Сучасний погляд на гендерне питання в царині релігії в історичній ретроспективі. *Філософські науки. Схід, 3(149)*, 99–103. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3\(149\).105228](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3(149).105228)
- Теслюк, Г. Л. (2021). До питання зображення жіночого насильства в Біблії: історії Яель та Юдити. *Наукові записки НАУКМА. Філософія та релігієзнавство, (8)*, 80–87. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.80-87>
- Филипович, Л. О., & Титаренко, В. В. (2021). Філософія культури і релігієзнавство. *Мультиверсум. Філософський альманах, 1(173)*, 71–86. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.1.1.06>
- Швед, З. В. (2023). Витоки філософського дискурсу в єврейській духовній традиції XII століття. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник, 2(22)*, 54–58. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.11>
- Швед, З. В. (2024). Феміністичний дискурс в суспільних практиках сучасності. *Перспективи. Соціально-політичний журнал, (3)*, 158–166. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.19>
- Шкіцька, І. Ю. (2021). Образ жінки в українській та єврейській культурах. In *Catholic University in Ružomberok, VERBUM-vydavateľstvo KU*, 39–52. Відновлено з <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/42338>
- Baskin, J. (2016). *Judaism and Gender*. In N. Naples (Ed.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. John Wiley and Sons Ltd. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/book/10.1002/9781118663219>
- Béatrice, D. (2025). Gender and profound changes in European Judaism. *Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*. Retrieved from <https://ehne.fr/en/node/12339>
- Frumkina, A. (2021). Postmodern Principles in Integrated Teaching of Foreign Languages and Fine Arts to Primary Learners in the New Ukrainian School. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala, 13(4)*, 579–594. <https://doi.org/10.18662/rrem/13.4/499>

- Meacham, T. (2021). Legal-Religious Status of the Jewish Female. *Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Retrieved from <https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-jewish-female>
- Raphael, M. (2019). The Impact of Gender on Jewish Religious Thought. *Exemplar: Jewish Feminist Theology. Melilah Manchester Journal of Jewish Studies (1759-1953)*, 13(1), 30-35. <https://doi.org/10.31826/mjj-2019-130106>
- Ronit, I. (2013). The Status of Women in Jewish Tradition. *Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 31(2), 151-154. <https://doi.org/10.1353/sho.2013.0027>
- Sidiropoulou, M. C. (2020). Modern Greek Jewish Women: Paths and Identities. *Women in Judaism: A Multidisciplinary E-Journal*, 15(2). Retrieved from <https://wjudaism.library.utoronto.ca/index.php/wjudaism/article/view/33654>

REFERENCES

- Baskin, J. (2016). *Judaism and Gender*. In N. Naples (Ed.), *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Gender and Sexuality Studies*. John Wiley and Sons Ltd. Retrieved from <http://onlinelibrary.wiley.com/book/10.1002/9781118663219>
- Béatrice, D. (2025). *Gender and profound changes in European Judaism. Encyclopédie d'histoire numérique de l'Europe*. Retrieved from <https://ehne.fr/en/node/12339>
- Frumkina, A. (2021). *Postmodern Principles in Integrated Teaching of Foreign Languages and Fine Arts to Primary Learners in the New Ukrainian School*. *Revista Romaneasca Pentru Educatie Multidimensionala*, 13(4), 579-594. <https://doi.org/10.18662/rem/13.4/499>
- Fylipovych, L. O., & Tytarenko, V. V. (2021). *Philosophy of culture and religious studies. Multyversum. Filosofskyi almanakh*, 1(173), 71-86. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.1.1.06>
- Kostina, T. O. (2020). *Genesis of gender equality in ancient times. Teoriia ta istoriia sotsiologii. Psykholohiia osobysti*, (15), 153-157. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.15.25>
- Meacham, T. (2021). *Legal-Religious Status of the Jewish Female. Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women*. Retrieved from <https://jwa.org/encyclopedia/article/legal-religious-status-of-jewish-female>
- Raphael, M. (2019). *The Impact of Gender on Jewish Religious Thought. Exemplar: Jewish Feminist Theology. Melilah Manchester Journal of Jewish Studies (1759-1953)*, 13(1), 30-35. <https://doi.org/10.31826/mjj-2019-130106>
- Ronit, I. (2013). *The Status of Women in Jewish Tradition. Shofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, 31(2), 151-154. <https://doi.org/10.1353/sho.2013.0027>
- Rozhylo, M. (2015). *The image of a woman in religious periodicals based on 1930s journals "Church and People" and "The Way". Masova komunikatsiia: istoriia, sohodennia, perspektyvy*, 7-8(6), 157-160. Retrieved from <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/10227/1/Rozhylo.pdf>
- Shkitska, I. Yu. (2021). *The image of women in Ukrainian and Jewish cultures*. In *Catholic University in Ružomberok, VERBUM-vydavatelstvo KU*, 39-52. Retrieved from <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/42338>
- Shved, Z. V. (2023). *The origins of philosophical discourse in the 12th-century Jewish spiritual tradition. Humanitarno-relihieznavchyi visnyk*, 2(22), 54-58. <https://doi.org/10.17721/sophia.2023.22.11>
- Shved, Z. V. (2024). *Feminist discourse in contemporary social practices. Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal*, (3), 158-166. <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.3.19>
- Sidiropoulou, M. C. (2020). *Modern Greek Jewish Women: Paths and Identities. Women in Judaism: A Multidisciplinary E-Journal*, 15(2). Retrieved from <https://wjudaism.library.utoronto.ca/index.php/wjudaism/article/view/33654>
- Starovoit, I. (2017). *A modern view of gender issues in the field of religion in historical retrospect. Filosofski nauky. Skhid*, 3(149), 99-103. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3\(149\).105228](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.3(149).105228)
- Svyatnenko, I. O. (2017). *Gender culture of the Orthodox and Modernist Judaism. Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 20(2), 49-54. <https://doi.org/10.15421/171724>
- Tesliuk, H. L. (2021). *On the issue of depicting female violence in the Bible: the stories of Jael and Judith. Naukovi zapysky NUKMA. Filosofiia ta relihieznavstvo*, (8), 80-87. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.80-87>

Food Security in the Context of Sustainable Development as One of the Social Consequences of the Climate Change Problem

UDC: 101.1:316

DOI: <https://doi.org/10.15421/172566>**Imanova Hafiza**

Doctoral candidate, Research-fellow, <https://orcid.org/0009-0007-3058-2063>, hafizaimanova@yahoo.com
Azerbaijan National Academy of Science, Institute of Philosophy and Sociology (Baku, Azerbaijan)

Abstract.

The article examines the socio-philosophical analysis of the climate change problem in the context of an interdisciplinary approach. The necessity of the transition of individual eco-thinking to collective eco-thinking, the exceptional role of environmental education and morality in the foundation of society, the factors that accelerate the transition process of collective consciousness have been studied.

The effects of wars and technogenic revolutions that have occurred in the world in recent times on the social consequences of climate change (food security, health, poverty, etc.) have been interpreted in the context of an interdisciplinary approach. The article highlights the landlocked countries' practices and impacts of climate change on these countries' food sustainability issue. The author concludes that without transformation into eco-consciousness in the society it is challenging to solve the problem in the context of sustainable development.

It is concluded that one of the most important points is to form a society with eco-thinking, eco-consciousness, "green thinking", "green consciousness" in general, and to unanimously minimize the negative effects of climate change. For this, educational work should be expanded, special educational programs should be developed in schools and universities, research institutes and the number of educational works aimed at the development of an eco-conscious society should be increased in research. Public awareness on climate crisis impact on our future should be increased and expanded starting from educational institutions and implemented in all fields of our lifestyle to make our future sustainable.

Keywords: climate change, eco-consciousness, food security, ecological morality, landlocked countries, philosophical analysis, sustainable development

Продовольча безпека в контексті сталого розвитку як один із соціальних наслідків проблеми зміни клімату

Іманова Хафіза

Національна академія наук Азербайджану, Інститут філософії та соціології, (Баку, Азербайджан)

Анотація.

У статті розглядається соціально-філософський аналіз проблеми зміни клімату в контексті міждисциплінарного підходу. Досліджено необхідність переходу індивідуального екомислення до колективного, виняткову роль екологічної освіти та моралі у фундаменті суспільства, чинники, що прискорюють перехідний процес колективної свідомості.

Вплив воєн та техногенних революцій, що відбулися у світі останнім часом, на соціальні наслідки зміни клімату (продовольча безпека, здоров'я, бідність тощо) інтерпретовано в контексті міждисциплінарного підходу. У статті висвітлюється практика країн, що не мають виходу до моря, та вплив зміни клімату на проблему продовольчої стійкості цих країн. Автор робить висновок, що без трансформації в екосвідомість у суспільстві є складним вирішення проблеми в контексті сталого розвитку.

Зроблено висновок, що одним із найважливіших пунктів є формування суспільства з екологічним мисленням, екологічною свідомістю, «зеленим мисленням», «зеленою свідомістю» загалом та одночасне мінімізація негативних наслідків зміни клімату. Для цього слід розширити просвітницьку роботу, розробити спеціальні освітні програми в школах і університетах, науково-дослідних інститутах і збільшити кількість навчальних робіт, спрямованих на розвиток екологічно свідомого суспільства. Обізнаність громадськості про вплив кліматичної кризи на наше майбутнє має бути підвищена та розширена, починаючи з навчальних закладів, та впроваджена в усі сфери нашого способу життя, щоб зробити наше майбутнє сталим.

Ключові слова: зміна клімату, екосвідомість, продовольча безпека, екологічна мораль, країни, що не мають виходу до моря, філософський аналіз, сталий розвиток

Introduction.

We currently live in a world where food security is not ensured, and food insecurity has reached a high level. Today, the problem of global food security is one of the main issues on the agenda, as well as one of the social consequences of climate change. *"Climate change and ecological crises in general have become the most urgent and existential problems of the modern world"* (Gümplova, 2023, p.72).

The interconnected ecological crises and climate change give rise to new philosophical questions surrounding the problem of the existence of man as a biological being. The complete answers to these questions are also of great importance in determining the future fate of humanity. Ecological problems also have a fundamental impact on new socialization processes in the paradigm of the modern era. The socialization process begins with the assimilation by man of ready-made values prepared by society. However, the development of human interaction with society along this line is not always effective. Because society sometimes rejects it or, due to certain circumstances, man himself distances himself from it. In conditions where external socialization is not successful enough, man again turns to nature. In other words, he tries to find the order he is looking for, what is missing in society, in it directly. He wants to master the beauty, goodness and truth that are also reflected in nature. The fact that nature has the listed qualities makes this process logically possible.

According to the United Nations "Food and Agriculture Organization of the United Nations (2004). Current Situation on the Status of Food in the World", approximately 798 million people were "undernourished" in 1999-2001. Currently, wars in Russia and Ukraine, which are considered major grain exporters, continue to have their impact on Africa, as well as creating a food shortage problem in Eastern Europe. Taking this into account, the Toshka project in Egypt can be cited as an example, which will make a significant contribution to solving the food and water problems. Once again, observing the economic and ecological paradigms of climate change, we see that the solution of the global issue in the context of sustainable development goals is inevitable. The development of infrastructure and urbanization, the availability of food and water, the elimination of poverty, and the provision of economic development play an important role in preventing the negative consequences of climate change.

The impact of climate change on landlocked countries.

Many landlocked countries (especially African countries) are located in arid areas. Drought, in turn, leads to increased desertification as a result of climate change, and at the same time, the loss of soil fertility. Landlocked countries are the countries that experience the most water problems and are constantly facing desertification. As an example, we mentioned Egypt and its project in this

direction, Toshka. We would like to note that landlocked countries refer to a group of states that do not have access to the world ocean due to their geographical location. The countries located in sensitive areas include the following countries:

1. Mongolia, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Kazakhstan, located around the Gobi Desert.
2. The provinces of Botswana, Zimbabwe and Zambia, located near the Kalahari Desert.
3. Burkina Faso, Nigeria, Mali, Ethiopia, located in the Sahel region.

Many landlocked countries are facing an impending water shortage. According to the United Nations Sustainable Development Goals Report 2018, the land area with water resources in these countries has decreased by 4.7% in the last decade. Lake Chad is the most obvious example of the negative impact of climate change on water resources. As a result of high temperatures and droughts over the past 50 years, the volume of the lake has decreased significantly. This indicates that the resource that meets the primary water needs of the population living in that area has reached a dangerous state. As a result, this factor has become one of the main factors causing population migration.

If we look at this issue more broadly on a global scale, the location of landlocked countries in arid areas seriously harms agriculture. Agriculture plays an important role as the main source of income for the welfare of life and the workforce in these countries. As the agricultural sector, which is one of the main targets of climate change, seriously declines, the population is forced to migrate. In particular, the population living in rural areas is moving to cities. This leads to an increase in the population density in cities and significantly reduces the welfare of life in villages. In the next 10 years, the population density in cities is expected to account for 60% in total. This, in turn, will create the basis for the emergence of many additional problems. Thus, "the disease, which becomes more severe with climate change, may bring the population to a point where they do not have the human resources to grow the food they need to survive. Since most people in developing countries still use manual food production methods, any change in health that will occur as a result of climate change is likely to affect future food security" (Hanna, 2011). In other words, the modern world's food market is usually supplied by economically backward traditional agricultural countries. In such countries, poverty and its logical continuation, the problem of hunger reaching its peak, are capable of breaking the world food chain.

Philosophical approach to the problem.

If we analyze the above in the context of sustainable development, we observe the close connection between the fight against climate change and other sustainable development goals. Whether it is building and strengthening partnerships, ensuring peace and justice, ending hunger, eradicating poverty, developing infrastructure, building

sustainable cities and villages, developing education and technology, gender equality, transitioning to alternative energy, providing water and sanitation, ensuring the health and social well-being of the population, issues that solve both the issue of food security and help reduce the negative impact of the social consequences of climate change. It is when we consider the issue with a complex interdisciplinary approach that we see that the solution to the problem of climate change is possible.

In international practice, today, Egypt's Toshka project will prevent both the country's future food problem and the possible water war with neighboring countries. With the Toshka project, a country with arid areas like Egypt will contribute to the comprehensive strengthening of its economy and agriculture (Earth Resources Observation, 2025). Once again, we observe in the world practice that a comprehensive approach to the social consequences of climate change and a view in the context of sustainable development are necessary.

If we want to combat climate change, protect the ecosystem, and improve the socio-cultural well-being of the population, it is important to mobilize our capabilities to ensure the sustainable development of the country through a comprehensive and interdisciplinary approach.

Ecological migration impact of food security.

As we mentioned above, one of the consequences of climate change is migration and ecological migration. Ecological migrations, in turn, trigger the problem of food security. As can be seen from this, food security and eco-migration are directly related to each other. Although the Toshka project in Egypt mentioned above is aimed at solving the problem of food security, on the other hand, it will serve to prevent the flow of the Egyptian population to neighboring countries. The Toshka project that Egypt is trying to implement is a clear example of this. The Toshka project, which is being implemented in terms of ensuring actualized food security, expanding water basins and increasing water sources, is a successful solution to prevent future ecological crises that may arise as a result of climate change and ecological migration. Surrounded by deserts and providing water resources mainly through the Nile River, Egypt's Toshka project will both strengthen irrigation systems by eliminating future water problems and reducing Egypt's grain imports (The Arab Republic of Egypt. Presidency, 2021). In the fight against climate change, we once again see that the role of technological development in restoring the ecosystem is indispensable. This can happen as a result of direct human intervention. The processes that humans have accelerated through their interference with nature can only be solved by humans themselves, and this can only happen when they take care of the environment within the framework of morality and conscience towards nature by increasing their eco-thinking. The effects of climate change on people's health are among the factors that lead to poverty. This in itself is a factor that leads to regression rather than development in society as a social outcome.

Rapidly changing environmental conditions affect other dimensions of food production beyond agriculture. Fishermen have been already exploiting roughly 90 per cent of global fisheries at, or well beyond, maximum sustainable limits, and the global fish harvest have been steadily declining as a result since 1996 (Myers, 2019). It seems that ocean warming is likely to worsen these trends by reducing the size and number of fish while driving fisheries away from tropics and towards poles. From a human nutritional standpoint, these trends are concerning. Still in the jungles, forests of South American countries or in the islands of Asian countries are in high risk level of undernourishment due to lack of food accessibility due to climate change impacts. Protecting our planet is no longer only an environmental priority but also has become central to securing a livable future for humanity.

After fuel, food is the next frontier for solution to the climate crisis. Going one step better carbon neutrality, agricultural landscapes and food supply systems have the capacity to flip from carbon sources to carbon sinks. For millennia the landscapes from which we harvest food and on which we raise livestock have been net carbon sinks. Over millions of years, living creatures have been the route by which carbon flows from the atmosphere into the ground – into soils, oil and coal. Scientists are in strong consensus on how we could achieve the flip from source to sink for our food systems. The fundamental finding is that to cross the line we need action on all three of the following: diet, food waste, and agriculture. Empirical studies show that the environmental footprint of the same food product can differ fiftyfold or more, depending on agricultural production.

Practical activities in charge of implementation on the problem.

The current discussions on climate change show that 4 different methods can be used to take mass-based measures between the North and South hemispheres:

1. Commitments from the Global South: Mitigation targets for developing countries (particularly China and India) are a contentious issue, as it calls on the United States to comply with the Kyoto Protocol while ensuring that rapidly increasing emissions are kept under control. However, the strategies pursued by countries for development and economic growth remain unclear.

2. Expanded Clean Development Mechanism (CDM) project: The second option is to expand the CDM portfolio, which would lead to a significant change in the emissions trajectory of developing countries. However, there is no clear link between this idea and the needs needed to sustain current development.

3. The third way is to build a global trading regime for carbon emissions based on a certain emission formula. Decarbonizing the Southern Hemisphere: The idea of creating a global investment fund to decarbonize the Southern Hemisphere has been put forward by a number of scholars (Baumert et al., 2002).

Crucially, this crisis is being driven almost entirely by rich countries of the Global North-and are primarily by wealthier classes and corporations within those countries. This is clear when it comes to climate crisis the global North is responsible for 90 per cent of all emissions in excess of the planetary boundary. Meanwhile, most of the countries in the Global South and are still well within the fair share of the boundary and have therefore not contributed to the crisis at all.

Thinking ecologically, the biggest bang for carbon in food systems is conserving as many of our biodiverse carbon-rich ecosystems - forests, mangroves, and other wetlands as possible, as well as restoring those we have damaged. Agriculture remains the greatest driver of these ecosystems' destruction. Thus, the single most important change needed in agriculture is to reverse or reduce the pressure for greater expansion. This means that we must shrink our demand for agricultural products and make smarter use of the land which we do have. Many of these practices support adaptation and mitigation policies to climate change. Finally, we need to connect three fields like healthy diet, food sustainability and agriculture in order to prevent the negative impacts of climate change.

Conclusions.

Similarly, the world needs a structural adjustment program to regulate its economic behavior in order to achieve the required balance with the global climate system. Thus, in this program, the human factor must play a key role and must support development while protecting the rights of the poor. The measures taken in this direction on the issue of climate change have been delayed. As a result of this delay, the consequences and costs in the ecological environment and people's incomes have increased. Another missing nuance in climate discussions is the failure to see climate as a separate development problem. This is also evident in cost-benefit calculations. Similarly, the costs of mitigation measures depend on static technology tools. This approach is used in project selection in developing countries but is not directly related to macroeconomic costs (economic growth, unemployment, balance of payments, and

inflation). The integration of climate and development goals has a certain scale and scope. At one level, it requires a different way of thinking about the relationship between the goals, and at another level, it refers to the relationship between the North and the South. Finally, there is a need for an optimal range of strategic tools.

As climate change is qualitatively different from the other environmental challenges, because nearly all aspects of modern life result in greenhouse gas emissions yet none outright dominates emissions, which means that addressing climate change requires a wholesale societal reorganization.

The other important point is the development and provision of agriculture in a way that responds to the latest technological innovations in the context of climate change. Because one of the first social consequences of climate change is the issue of people's food. Food sustainability and resilience to climate change are among the most important issues and should be among the development priorities of states. Currently the most appropriate option seems to modify our diets and choose the healthiest nutritious food for protecting our health. We again observe interdisciplinary approach towards climate change since all the fields are related to each other in combating with climate change impacts.

The gathering of individual eco-thinking into a common, collective mindset has become an integral part of the life of civilized people. One of the most important points is to form a society with eco-thinking, eco-consciousness, "green thinking", "green consciousness" in general, and to unanimously minimize the negative effects of climate change. For this, educational work should be expanded, special educational programs should be developed in schools and universities, research institutes and the number of educational works aimed at the development of an eco-conscious society should be increased in research. Public awareness on climate crisis impact on our future should be increased and expanded starting from educational institutions and implemented in all fields of our lifestyle to make our future sustainable.

REFERENCES

- Baumert, K., Blanchard, O., Llosa, S., & James F. Perkaus, J. (2002). *Building on the Kyoto Protocol*. World Resources Institute. Retrieved from http://pdf.wri.org/opc_full.pdf
- Devereux, S. and Edwards, J. (2004) Climate Change and Food Security. *IDS Bulletin*, 35(3), 22-30.
- Earth Resources Observation and Science Center. (2025). *Toshka Project, Egypt*. Retrieved from <https://eros.usgs.gov/earthshots/toshka-project-egypt>
- Food and Agriculture Organization of the United Nations, International Fund for Agricultural Development, United Nations Children's Fund, World Food Programme & World Health Organization. (2024). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2024*. FAO. Retrieved from <https://www.fao.org/publications/sofi/2024>
- Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2004). The State of Food Insecurity in the World (SOFI). Monitoring progress towards the World Food Summit and Millennium Development Goals. Retrieved from <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/fa57316e-bff9-4876-a96c-81989d02fe2a/content>
- Gümplova, P. (2023). Reassessing Risse's Common Ownership of the Earth. Thesis in Light of Climate Crisis. In *Current Challenges of Environmental Philosophy*. (pp. 71-96) Edited by Richard Stahel and Eva Dědečková. Leiden/Boston: Brill.
- Hanna, E. G. (2011). *The Oxford Handbook of Climate Change and Society*. Edited by John S. Dryzek, Richard B. Norgaard and David Schlosberg. Oxford Oxford University Press.
- Myers, Samuel, S. (2019). *Food and Nutrition*. The Climate Book, by Greta Thunberg
- The Arab Republic of Egypt. Presidency (2021). Managing the Environmental Protection Ecosystem in Egypt. Retrieved from <https://www.presidency.eg/en> last seen on 20.06.2025

Sociocultural Distance of Elites: Phenomenological Perspective and Historical Roots

UDC: 141.13:130.1

DOI: <https://doi.org/10.15421/172567>**Horeva Viktoriia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-1669-6005>, Viktoriia.Horeva@sgt.khpi.edu.ua

National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

This article attempts a phenomenological comprehension and delineation of the problem of demarcation boundaries of modern elites. Today, increasing social inequality and societal fragmentation – driven by economic disparities, political polarization, geographic segregation, and other factors – highlight the need to maintain societal balance and stability. This can be achieved, first of all, through a deep understanding of the dynamics of sociocultural distance between different social strata.

In the author's view, sociocultural distance is expressed through differences in values, ideas, self- and other-awareness, and lifestyles – factors that are key to understanding the mechanisms of social differentiation. Applying a phenomenological approach allows for an initial exploration of the subjective experiences of elite representatives in constructing and perceiving these boundaries of difference, as well as their overall perception of social reality.

The primary aim of this study is to substantiate the relevance and outline the theoretical framework for investigating the essence of sociocultural distance phenomenon. Special attention is paid to how elites become aware of and experience their distinction from other social groups. This focus is expected to shed light on the complex mechanisms underlying the reproduction of social stratification, particularly through the analysis of narratives, in particular, the narrative of "natural superiority".

It is concluded that social stratification is not an exclusively modern phenomenon; Its origins date back to ancient civilizations of different continents, where the division into "superior" and "lower" was legitimized through religious, mythological and legal systems. The key aspects of the problems of socio-cultural distance of the elites are outlined, emphasizing the fundamental role of the narrative of "natural superiority" in its reproduction.

Keywords: phenomenology, elites, social stratification, narrative

Соціокультурна дистанція еліт: феноменологічна перспектива та історичні корені

Горева Вікторія

Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут» (Харків, Україна)

Анотація.

Стаття являє собою спробу феноменологічного осмислення та окреслення проблематики демаркаційних кордонів сучасних еліт. Наразі спостерігається зростання соціальної нерівності та фрагментації суспільства через економічні чинники, політичну поляризацію, географічну сегрегацію тощо. Все це зумовлює необхідність дотримання балансу та стабільності у суспільстві через, перш за все, глибоке розуміння динаміки соціокультурної дистанції між різними стратами. Така дистанція проявляється, на думку авторки, у відмінності цінностей, ідей, усвідомлення себе та інших та стилів життя, що є ключовим для розуміння механізмів соціальної диференціації.

Застосування феноменологічного підходу надає можливості для первинного дослідження суб'єктивного досвіду представників еліт у конструюванні та переживанні цих кордонів розбіжностей, а також їхнього сприйняття соціальної реальності загалом.

Основна мета дослідження полягає у обґрунтуванні актуальності та окресленні теоретичних рамок для вивчення сутності феномену соціокультурної дистанції, фокусуючись на усвідомленні та переживанні елітами своїх відмінностей від інших соціальних груп, що, як очікується, дозволить пролити світло на складні та різноманітні механізми відтворення соціальної стратифікації, через аналіз наративів, зокрема наративу «природної вишесті».

Зроблено висновок, що соціальне розшарування не є виключно модерним феноменом; його витoki сягають давніх цивілізацій різних континентів, де поділ на «вищих» та «нижчих» був легітимізований через релігійні, міфологічні та правові системи. Окреслено ключові аспекти проблематики соціокультурної дистанції еліт, підкресливши фундаментальну роль наративу «природної вишесті» у її відтворенні.

Ключові слова. феноменологія, еліти, соціальна стратифікація, наратив

Вступ.

Постановка проблеми. Феноменологічний підхід до дослідження соціокультурного простору є, за своєю суттю, досить актуальним для сьогодення із деяких точок зору. По-перше, аналіз суспільства на сьогоднішньому етапі розвитку зводиться до картезіанських роздумів, які несуть передумови до дистанціювання «Я» та «не-Я», а також до дослідження світу як сукупності об'єктів, які пасивно спостерігаються та аналізуються незалежним суб'єктом. І тут постає досить важливим допредикальний досвід буденного життя, базисом якого є цілком конкретні переживання людини та її саморефлексія.

По-друге, феноменологічний підхід дозволяє бути відкритим до самих себе, до свого досвіду переживань, своїх почуттів та емоцій, яких наразі так потребує суспільство. Це актуально не тільки для українського суспільства, яке переживає час боротьби за свободу та самоідентифікацію, а також для Західної цивілізації, ліберальних цінностей якої виявляється недостатньо для протистояння збройним конфліктам та налагодження відносин із Сходом.

Модерне суспільство тяжіє до раціональності, і раціональне в нас дійсно є засадничим, тим не менше не єдиним фундаментом нашої природи (Фідровська, & Москвін, 2023). Сучасний світ часто характеризується фокусом на досягненнях, що може призводити до відриву від власних почуттів та емоцій.

Не менш важливими постають питання пошуку справедливості та рівності, які можуть бути нами сприйняті лише в умовному сенсі, що є феноменом людської думки. Так формальна рівність перед законом цілком може ігноруватися фактичною нерівністю у життєвих обставинах. Самого тільки зосередження на формальних структурах нерівності недостатньо. Тому необхідно дослідити, як ці поняття: рівність, справедливість, дистанція, сприймаються, осмислюються та переживаються різними соціальними групами, зокрема елітами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

При написанні дослідження перш за все використовувались класичні тексти Е.Гуссерля (2020), який розробив метод феноменологічної редукції (епохе) і Л.Вітгенштайна (1995), який хоч і не був феноменологом, але властиві йому ідеї про те, як мова формує наше сприйняття реальності є важливими для розуміння конструктивної природи досвіду та впливу колективних уявлень.

З метою феноменологічного осягнення були також опрацьовані ідеї, представлені у працях М.Гайдеггера (Heidegger, 1967), Я.Паточки (Patocka, 2018), Л.Лангребе (Landgrebe, 1940), А.Шюца (Schutz, 1996), Б.Вальденфельса (Waldenfels, 2002), К. Гельда (Held, 2012), К.Лефора (Lefort, 1988; Di Pierro, 2023), М.Мерло-Понті (Merleau-Ponty, 2010).

Серед українських дослідників феноменології

значне місце посідають В. Кебуладзе (2022), Р. Кобець (1996), Є. Причепія (2007), А. Ішмуратова (1996).

Виклад основного матеріалу.

Французьке «*élite*» походить від старофранцузького дієслова «*élire*», що перекладається як обирати, вибирати найкраще. Поняття еліта, яке ми застосовуємо для визначення вищої страти, запозичено із світу матеріального, світу речей. Так спочатку цей термін використовувався для позначення найкращої, відбірної частини чогось – наприклад, елітні сорти товарів, елітні військові підрозділи. Використання цього терміну у соціальній сфері передбачає, що вища страта розглядається як найкраща, найвідбірніша частина суспільства. Що не завжди відповідає дійсності, а також висвітлює проблематику суджень та упередження, що які сприяють стратифікації суспільства.

Відповідно до стародавнього індуїстського тексту, ще до появи людської самосвідомості всемудрий індійський бог Ману створив брамінів (найвищу касту) із свого рога, кшатріїв із рук, вайш'їв зі стегон, а із своїх ніг він створив шудрів, найнижчу з чотирьох варн (категорій людей) (Вілкерсон, 2022, с. 102). Брамін за законом є володарем усього цього творіння – зазначено у Законах Ману (Bühler, n.d.), філософ, мудрець, жрець, найближчий до богів.

Соціальне розшарування відомо людству з давніх давен та на усіх континентах. Соціальна структура династичного Єгипту (приблизно 3100-330 рр. до н.е.) була дуже стратифікаційною: вона в основному впорядковувалась із фараона, його цариць, їхніх жерців та всіх інших, які працювали на підтримку еліти (Joshua J. Mark, 2017). У Месопотамії (приблизно 3100 р. до н.е.) царі та їхні родини, жерці, вищі військові чини та великі землевласники складали еліту. Вони контролювали землю, ресурси та політичну владу, жили в містах, мали освіту та користувалися значними привілеями. Вільні громадяни, залежні люди та раби складали нееліту, маючи при цьому різні права, свободи та можливості (Pottorf, 2022). Основою та головним легітимізуючим чинником цієї стратифікації виступала релігія.

Таким чином ми можемо охарактеризувати найдавніші історичні корені, що підтримують систему суджень розшарування суспільства, де кожному відведена його роль та місце, які глибоко закладені у нашу культуру та підсвідомість, у якій відображається модель взаємодії людини, як особистості, та суспільства.

Раннє християнство, проголошуючи ідею рівності всіх людей перед Богом, незалежно від їхнього соціального становища, здавалося б, мало б зруйнувати існуючі стратифікаційні бар'єри. Слова Апостола Павла: «Немає вже юдея, ані грека, немає раба, ані вільного, немає чоловічої статі, ані жіночої, бо всі ви – одне в Христі Ісусі!» (Біблія, б.д.) дійсно відображали революційну для свого часу візію.

Проте постає питання: чи справді це вирівняло стратифікацію, чи, навпаки, з часом її поглибило? Історія показує, що з інституціоналізацією церкви та розвитком її ієрархічної структури, ідея «близькості» до Бога почала відігравати роль нового критерію розмежування. Суспільству знову почали надавати «своє місце», що фактично означувало повернення до «коренів» – до усталених практик соціального поділу, де релігійна легітимація зміцнювала, а не скасовувала, існуючі нерівності. Перше в історії Європи помазання Попіна III Короткого на царство здійснило легітимізацію влади перед Богом та цінне схвалення церкви, що стало майже необхідним для будь-якого правителя (Буено де Мескіта, 2025, с. 51).

Домодерний західний світ продовжував уявляти себе ієрархією соціальних груп (станів, ордерів або корпусів), встановлених Богом і визначених їхніми відносинами з двома великими істотами – з їхньою соціальною функцією (хто молиться, хто воює, хто працює) та їхнім положенням у статусі ієрархії (Вулдрідж, 2024, с. 36]. Вважалося, що такий соціальний порядок є волею Бога, що робило будь-який замах на його зміну не лише соціальним, але й релігійним гріхом. Це забезпечувало стабільність системи протягом тривалого часу.

Таким чином, ми можемо спостерігати межу нерівності вищих та нижчих верств суспільства, яка трактувалась як частина Божого порядку. Традиційне суспільство слідувало цьому порядку тисячі років. Хоча для глибшого розуміння механізмів відтворення соціокультурної дистанції сучасних еліт недостатньо лише історичного аналізу, проте розуміння того, як ці вкорінені уявлення про ієрархію та «вищість» переживаються та усвідомлюються самими представниками еліт, необхідне для дослідження їх сприйняття самих себе та інших.

Індустріальне та постіндустріальне суспільство змішують акценти у методах формування еліт, пропагандуючи вже нові ідеї, зокрема ідею не тільки рівних, а також необмежених соціальним становищем можливостей. До цього авторка повернеться згодом, зараз необхідно зосередитись на тому, як наратив «природної, існуючої у різних часових епохах та на різних континентах, вищості» усвідомлюється та транслюється сучасними представниками еліт.

Ієрархічна системи у суспільстві привчала людей, які перебували під її впливом, до шанобливого ставлення до тих, хто народився у вищому становищі, навіюючи їм думку про властиву членам іншого соціального становища деградацію. І це безперечно потребувало символів, знаків та звичаїв, що дозволяли здійснити розмежування та демаркацію кордонів, як у серйозних речах, так і у повсякденному житті. Навіть у разі найпростішої взаємодії слід було пам'ятати про ранги і це так само стосувалось панівної групи та підлеглої, а перехід був практично неможливим, зокрема через запровадження правових (юридичних) норм.

Не ігноруймо той факт, що сповнені відчуттям власної вищості політичні еліти можуть надихати маси на специфічний симбіотичний зв'язок, який вимикає критичне мислення та логіку. Підлеглі, зокрема під впливом глибокого почуття несправедливості, незахищеності та безсилості, можуть почати бачити себе у своїх лідерах, ставати із ним єдиним цілим (Fromm, 2019). При цьому, якщо представники еліт щиро вірять у свою особливу, майже природжену перевагу над іншими соціальними групами всередині країни, це часто транслюється і на сприйняття власної нації у порівнянні з іншими. Вони можуть екстраполювати відчуття власної винятковості на всю національну спільноту, формуючи уявлення про особливу історичну місію, культурну перевагу чи навіть природну обдарованість своєї нації. Цей процес може підживлюватися національною риторикою, історичними міфами та культурними стереотипами, де елітні досягнення та характеристики видаються за визначальні риси всього народу, сприяючи виникненню почуття національної зверхності та ускладнюючи рівноправний діалог з іншими націями.

Політичний світ – це не лише арена раціональних рішень і логічних аргументів, а й простір, де панують вірування, уявлення, міфи, стереотипи, ілюзії та емоції. Чим же за своєю суттю є «наратив»? Сучасна гуманітарна наука виділяє п'ять характеристик наративу. Перша – наратив є формою осмислення реальності, що може здійснюватися як щоденному житті, так і для вивчення політичних процесів. Друга – здатність наративу відсилати до певних вірувань та бажань. При цьому політичні наративи на відміну від художніх мають базуватися ще на фактах і відбивати реальність. Не будемо забувати, що за допомогою політичних наративів часто спотворюються або інтерпретуються факти для досягнення окремих цілей. Таким чином, хоча політичні наративи часто претендують на об'єктивність та апелюють до фактів, їхня головна функція полягає у формуванні певного сприйняття реальності та мобілізації вірувань. Третя – лінійність і передбачуваність наративу. Оскільки наратив містить сюжет, він допомагає упорядкувати події та явища у часову послідовність. Окрім того, із точки зору біхейвористського підходу, наратив може порівнюватися зі «сценарієм» і містити моделі поведінки чи розуміння явищ чи подій. Таким чином, він забезпечує передбачувану реакцію на них, а інколи навіть призводить до породження упереджень.

Четверта – обмеженість інтерпретацій значень наративу. Наратив політичний на відміну від художнього обмежує множину значень і може містити у собі «відбитки влади», тобто просувати ті значення, які були у нього закладені. П'ята – драматична природа і здатність до залучення аудиторії. Завдяки цій характеристиці наратив зазвичай сприймається некритично і має значну переконуючу здатність (Steblyna, 2019).

Для прикладу, розглядаючи наратив «природної вищості» еліт як один із центральний елемент, що формує соціокультурну дистанцію, можемо проаналізувати його крізь призму п'яти ключових характеристик наративу, виділених сучасною гуманітарною наукою.

Перш за все, наратив «природної вищості» є формою осмислення реальності. Він не просто описує існуючі соціальні ієрархії, а активно конструює реальність, у якій певні індивіди чи групи сприймаються як вищі за інші, їхній статус видається за природний, незмінний та заслужений. Це осмислення відбувається як на рівні індивідуального сприйняття представниками еліт (усвідомлення власної винятковості), так і на рівні колективного розуміння соціального порядку (де їхня позиція є незмінною даністю).

По-друге, цей наратив здатен відсилати до певних вірувань та бажань. Він апелює до глибинних вірувань у справедливість, порядок, або ж до бажання належати до «найкращих». Для тих, хто перебуває у вищих верствах, він може задовольняти прагнення до самоствердження та легітимації свого становища. Для тих, хто перебуває «внизу» і піддається його впливу, він може породжувати пасивність, фаталізм або, навпаки, прагнення до мімікрії.

По-третє, наратив «природної вищості» вирізняється лінійністю та передбачуваністю. Він упорядковує складні соціальні явища у просту схему: «були вищими – є вищими – будемо вищими». Ця лінійність створює відчуття стабільності та незмінності соціального порядку, де кожному «відведене своє місце». Наратив надає сюжету соціальній історії, де еліти завжди відіграють ключову, провідну роль, а «решта» – підлегла, забезпечуючи передбачувану реакцію на соціальні зміни – будь-який виклик цьому порядку сприймається як відхилення від «природної» норми, а не як справедливе прагнення до рівності.

По-четверте, політичний наратив «природної вищості» має обмеженість інтерпретацій значень і містить у собі «відбитки влади». Цей наратив прагне до єдиного, чітко визначеного значення: існує чіткий поділ на «the best and the rest». Це значення активно просувається та підтримується тими, хто володіє владою та ресурсами, аби закріпити існуючу ієрархію. Будь-які альтернативні інтерпретації, що ставлять під сумнів цю «природну вищість», можуть бути ігноровані, маргіналізовані або навіть придушуватися.

П'ята характеристика – драматична природа та здатність до залучення аудиторії – робить наратив «природної вищості» надзвичайно переконливим. Він може бути представлений через історії успіху, героїчні постаті, символи винятковості, які викликають захоплення або прагнення наслідувати. Ця драматичність та емоційна складова дозволяють наративу обходити критичне мислення аудиторії,

сприяючи його некритичному сприйняттю. Таким чином, він не лише виправдовує існування еліт, а й робить їхній статус бажаним або неминучим у свідомості широких мас, поглиблюючи соціокультурну дистанцію через прийняття встановленого порядку.

Висновки.

Це дослідження мало на меті феноменологічно осмислити та окреслити проблематику соціокультурної дистанції сучасних еліт, а також виявити її глибокі історичні та концептуальні корені. Аналіз показав, що соціальне розшарування не є виключно модерним феноменом; його витoki сягають давніх цивілізацій різних континентів, де поділ на «вищих» та «нижчих» був легітимізований через релігійні, міфологічні та правові системи. Від кастової системи Стародавньої Індії до станового суспільства домодерного Заходу, ідея про «природну» вищість певних груп була невід'ємною частиною суспільного порядку. Попри проголошені в ранньому християнстві та модерному суспільстві ідеї рівності й необмежених можливостей, ієрархічні уявлення продовжують функціонувати. Авторка обґрунтувала, що для глибшого розуміння сучасної соціокультурної дистанції еліт недостатньо лише історичного аналізу формальних структур; натомість, необхідно зосередитися на тому, як ці вкорінені уявлення про ієрархію та «вищість» переживаються та усвідомлюються самими представниками еліт.

Центральним елементом аналізу став наратив «природної вищості», який був розглянутий крізь призму п'яти ключових характеристик. Цей наратив активно конструює ієрархічну реальність, де статус еліт видається природним та заслуженим, апелюючи до глибинних вірувань та бажань. Він упорядковує соціальні явища у лінійну та передбачувану схему, що створює відчуття стабільності та незмінності. Як політичний наратив, він демонструє обмеженість інтерпретацій та містить «відбитки влади», просуваючи чіткий поділ на «the best and the rest». Його драматична природа та здатність до залучення аудиторії сприяють некритичному сприйняттю, виправдовуючи існування еліт та поглиблюючи соціокультурну дистанцію.

Таким чином, стаття успішно окреслила ключові аспекти проблематики соціокультурної дистанції еліт, підкресливши фундаментальну роль наративу «природної вищості» у її відтворенні. Розуміння та окреслення сутності політичного наративу, як форми осмислення реальності, через феноменологічну призму є першочерговим завданням для подальшого системного осмислення механізмів соціокультурної дистанції в сучасному світі. Це дослідження закладає теоретичний фундамент для подальших емпіричних феноменологічних досліджень, які дозволять глибше розкрити конкретні прояви та механізми усвідомлення цього наративу в сучасному суспільстві, а також його вплив на взаємодію між різними соціальними стратами.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Біблія (б.д.). Галатів 3:28. <https://www.bible.com/bible/1755/gal.3.%2525d0%2525a3%2525d0%>
- Богачов А., Вахтель А., & Кебуладзе В. (2020) Гусерлеві феноменологічні осяяння в українському викладі. *Філософська думка*. 2020. № 1. С. 135–138.
- Буено де Мескіта, Б. (2025). Винайдення влади. Королі, папи і розквіт Заходу. Пер. з англ. К. Діса. К.: Лабораторія.
- Вілкерсон І. (2022). *Каста. Витоки наших невдовольень*. Пер. з англ. Н. Яцюк. 2-ге вид. К.: Лабораторія,
- Вітгенштайн, Л. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Філософські дослідження. Пер. Є. Поповича. Київ: Основи. ISBN 311 5-7707-7642-0 EAN: 5-7707-7642-0
- Вулдрідж, А. (2024). *Влада гідних. Як меритократія створила сучасний світ*. Пер. з англ. К. Діса. Київ: Наш Формат.
- Гусерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології*. Пер. з нім. і коментарі В. Кебуладзе. Харків: Фоліо.
- Ішмуратов, А. (1996). Вступ до філософської логіки : підручник для студ. та аспірантів гуманіт. спец. вищ. навч. закладів . Міжнародний фонд «Відродження». Київ: Абрис.
- Кебуладзе, В. І. (2022). Ідеї і: трансцендентальний поворот у феноменологічній філософії. *NaUKMA Research Papers in Philosophy & Religious Studies*. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.98-106>
- Кобець, Р. В. (1996). *Людське буття в культурі: феноменологічний аналіз* : дис... канд. філос. наук: 09.00.04. НАН України, Ін-т філософії. Київ.
- Причепій, Є. М., Черній, А. М., & Чекаль, Л. А. (2007). *Філософія: підручник*. К.: Академвидав.
- Фідровська, М., & Москвін, Я. (2023). До питання про співвідношення почуттів і раціональності. *Науково-теоретичний альманах Грані*, 26(5), 178-183. <https://doi.org/10.15421/1723120>
- Bühler, G. (n.d.). The Laws of Manu. Sacred Books of the East, Volume 25 Retrieved from <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>
- Di Pierro, M. (2023). *Claude Lefort's political philosophy: Democracy, indeterminacy, institution*. Springer Nature Switzerland.
- Fromm, E. (2019). The Heart of Man. Yogyakarta: IRCiSoD. Retrieved from https://www.google.com.ua/books/edition/The_Heart_of_Man/ky61DwAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1&kptab=getbook
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
- Held, K. (2012). Towards a phenomenology of the political world. In D. Zahavi (Ed.), *The Oxford handbook of contemporary phenomenology* (pp. 442-462). Oxford University Press.
- Joshua, J. Mark. (2017). World History Encyclopedia. Social Structure in Ancient Egypt. Retrieved from <https://www.worldhistory.org/article/1123/social-structure-in-ancient-egypt/>
- Landgrebe, L. (1940). The world as a phenomenological problem. *Philosophy and Phenomenological Research*, 1(1), 38-58.
- Lefort, C. (1988). The permanence of the theologico-political? In *Democracy and political theory* (Trans. in Engl. D. Macey). Polity Press.
- Merleau-Ponty, M. (2010). *Phenomenology of perception* (D. Landes, Trans.). Routledge
- Patocka, J. (2018). *An Introduction to Husserl's Phenomenology*. USA: Open Court. ISBN 9780812699869
- Pottorf, A. (2022). *Social Stratification in Southern Mesopotamia during the Third Dynasty of Ur* (ca. 2100–2000 BCE). (Doctoral dissertation), Harvard University Graduate School of Arts and Sciences. Retrieved from <https://nrs.harvard.edu/URN-3:hul.instrepos:37372244>
- Schutz, A. (1996). The problem of transcendental intersubjectivity in Husserl. Collected papers. The Hague : Martinus Nijhoff, Vol. III. P. 51-59.
- Steblyna, N. O. (2019). Narrative in the field of political communications: the approaches of most cited papers on Web of Science. *Political life*. 3, 95-100. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.15>.
- Waldenfels, B. (2002). *Einführung in die Phänomenologie* [Introduction to phenomenology]. Fink. (Original work published 1992)

REFERENCES

- Bogachev A., Vachtel A., & Kebuladze V. (2020). Husserl's phenomenological insights in Ukrainian presentation. *Philosophical thought*. 2020. No. 1. Pp. 135–138 (in Russian).
- Bueno de Mesquita, B. (2025). The invention of power. Kings, popes and the heyday of the West. Transl. from English. K. Disa. Kyiv: Laboratory.
- Bühler, G. (n.d.). *The Laws of Manu*. Sacred Books of the East, Volume 25 Retrieved from <https://www.sacred-texts.com/hin/manu.htm>
- Di Pierro, M. (2023).. *Claude Lefort's political philosophy: Democracy, indeterminacy, institution*. Springer Nature Switzerland.
- Fidrovskaya, M., & Moskvina, J. (2023). On the question of the relationship between feelings and rationality. *Scientific and Theoretical Almanac of Grani*, 26(5), 178-183. <https://doi.org/10.15421/1723120>
- Fromm, E. (2019). *The Heart of Man*. Yogyakarta: IRCiSoD. Retrieved from https://www.google.com.ua/books/edition/The_Heart_of_Man/ky61DwAAQBAJ?hl=ru&gbpv=1&kptab=getbook
- Heidegger, M. (1967). *Sein und Zeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
- Held, K. (2012). Towards a phenomenology of the political world. In D. Zahavi (Ed.), *The Oxford handbook of contemporary phenomenology* (pp. 442-462). Oxford University Press.
- Husserl, E. (2020). *Ideas of Pure Phenomenology and Phenomenological Philosophy: Book One. General Introduction to Pure Phenomenology*. Comments by V. Kebuladze. Kharkiv: Folio.
- Ishmuratov, A. (1996). *Introduction to Philosophical Logic: A Textbook for Students. and postgraduate students in the humanities*. Special. higher. Teaching. Institutions. International Renaissance Foundation. Kyiv: Abrys.
- Joshua, J. Mark. (2017). World History Encyclopedia. Social Structure in Ancient Egypt. Retrieved from <https://www.worldhistory.org/article/1123/social-structure-in-ancient-egypt/>
- Kebuladze, V. I. (2022). Ideas and: a transcendental turn in phenomenological philosophy. *NaUKMA Research Papers in Philosophy & Religious Studies*. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.98-106>
- Kobets, R. W. (1996). *Human Being in Culture: Phenomenological Analysis*: Diss... Cand. Philos. Sci.: 09.00.04. NAS of Ukraine, Institute of Philosophy. Kiev.

- Landgrebe, L. (1940). The world as a phenomenological problem. *Philosophy and Phenomenological Research*, 1(1), 38-58.
- Lefort, C. (1988). The permanence of the theologico-political? In *Democracy and political theory* (Trans. in Eng. D. Macey). Polity Press.
- Merleau-Ponty, M. (2010). *Phenomenology of perception* (Trans. in Eng. D. Landes,. Routledge
- Patocka, J. (2018). An Introduction to Husserl's Phenomenology. USA: Open Court. ISBN 9780812699869
- Pottorf, A. (2022). *Social Stratification in Southern Mesopotamia during the Third Dynasty of Ur* (ca. 2100–2000 BCE). (Doctoral dissertation), Harvard University Graduate School of Arts and Sciences. Retrieved from <https://nrs.harvard.edu/URN-3:hul.instrepos:37372244>
- Prychepiy, E. M., Cherniy, A. M., & Chekal, L. A. (2007). *Philosophy: textbook*. Kyiv: Akademydav.
- Schutz, A. (1996). The problem of transcendental intersubjectivity in Husserl. Collected papers. The Hague : Martinus Nijhoff, Vol. III. P. 51-59.
- Steblyna, N. O. (2019). Narrative in the field of political communications: the approaches of most cited papers on Web of Science. *Political life*. 3, 95-100. <https://doi.org/10.31558/2519-2949.2019.3.15>.
- The Bible (b.d.). Galatians 3:28. <https://www.bible.com/bible/1755/gal.3.%2525d0%2525a3%2525d0%>
- Waldenfels, B. (2002). *Einführung in die Phänomenologie* [Introduction to phenomenology]. Fink. (Original work published 1992).
- Wilkerson, I. (2022). *Caste. The origins of our discontents*. Translated from English by N. Yatsyuk. 2nd ed. K.: Laboratory,
- Wittgenstein, L. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus. Philosophical Studies*. Transl. E. Popovycha. Kyiv: Osnovy. ISBN 311 5-7707-7642-0 EAN: 5-7707-7642-0
- Wooldridge, A. (2024). *Power of the worthy. How meritocracy created the modern world*. Lane. Trans. from English. K. Disa. K.: Our format.

Sustainable Community as a Problem of Educational Philosophy

UDC: 37.01:316.334.56.

DOI: <https://doi.org/10.15421/172568>**Polishchuk Viktor****Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0002-7087-0514>, Vip@vip-invest.com.ua*****Drahomanov Ukrainian State University (Kyiv, Ukraine)*****Abstract.**

Relevance. The article is devoted to the topical problem of philosophical and educational understanding of the concept of sustainable communities. The author defines a sustainable community as an integral social system that harmoniously combines ecological, economic and social aspects of life. Education is one of the factors in the formation of such communities, providing the necessary values, competencies and practices. inequality and economic instability.

The purpose of the study is to substantiate the relationship between educational processes and the formation of sustainable communities, as well as to identify educational mechanisms and philosophical foundations that contribute to the development of social cohesion, sustainable values and practices at the community level.

Results. It has been established that "sustainable community" is a complex multidimensional concept that integrates economic security, environmental responsibility, social cohesion and active public participation. The main part of the study is devoted to the disclosure of the mechanisms of influence of educational processes on the formation of sustainable communities.

Conclusions. The author concludes that in the context of the philosophy of education, a sustainable community is a reflective social system that actively uses educational practices to form a collective vision of the future, critical thinking, and value orientations. Education is considered as an integral mechanism for the formation of social capital and sustainability, capable of contributing to the consolidation of communities, especially in the context of post-war recovery in Ukraine.

Keywords: sustainable community, philosophy of education, sustainable development, social cohesion, education for sustainable development, environmental awareness, social responsibility, social values, educational practices.

Стала громада як проблема філософії освіти

Поліщук Віктор***Український державний університет імені Михайла Драгоманова (Київ, Україна)*****Анотація.**

Актуальність. Стаття присвячена актуальній проблемі філософсько-освітнього осмислення концепту сталих громад. Автор визначає сталу громаду як цілісну соціальну систему, яка гармонійно поєднує екологічні, економічні та соціальні аспекти життєдіяльності. Освіта є одним із чинників формування таких громад, забезпечуючи необхідні цінності, компетенції та практики. Визначається актуальність переосмислення освітніх процесів у контексті глобальних викликів сучасності, таких як екологічні кризи, соціальна нерівність та економічна нестабільність.

Метою дослідження є обґрунтувати взаємозв'язок між освітніми процесами та формуванням сталих громад, а також виявити освітні механізми та філософські засади, що сприяють розвитку соціальної згуртованості, сталих цінностей та практик на рівні громад.

Результати. Встановлено, що «стала громада» є складним багатовимірним поняттям, яке інтегрує економічну безпеку, екологічну відповідальність, соціальну згуртованість і активну громадську участь. Основна частина дослідження присвячена розкриттю механізмів впливу освітніх процесів на формування сталих громад. Особливу увагу автор звертає на роль соціальної згуртованості як фундаментального аспекту сталості громади.

Висновки. Автор робить висновок, що в контексті філософії освіти стала громада є рефлексивною соціальною системою, яка активно використовує освітні практики для формування колективного бачення майбутнього, критичного мислення та ціннісних орієнтацій. Освіта розглядається як інтегральний механізм формування соціального капіталу та сталості, здатний сприяти консолідації громад, особливо в умовах повоєнного відновлення в Україні.

Ключові слова: стала громада, філософія освіти, сталий розвиток, соціальна згуртованість, освіта для сталого розвитку, екологічна свідомість, соціальна відповідальність, соціальні цінності, освітні практики.

Вступ.

Актуальність. У сучасному світі наші суспільства стикаються з безпрецедентними глобальними викликами, які потребують невідкладного та системного реагування. Екологічні кризи, що проявляються у кліматичних змінах, втраті біорізноманіття та виснаження природних ресурсів, соціальна нерівність, економічна нестабільність, створюють контекст в якому переосмислення ролі освіти стає не просто бажаним, а необхідним.

Традиційні освітні моделі, виявляються недостатньо ефективними для підготовки громадян, здатних відповідати на складні виклики ХХІ століття (Сайферс, 2022). Саме тому актуалізується потреба в якісно новому розумінні освіти не лише як механізму передачі знань, але й як інституції формування цінностей, світогляду та практик, спрямованих на забезпечення сталого майбутнього. У цьому контексті важливим є переосмислення освіти як механізму формування соціального капіталу та згуртованості.

Сьогодні освітні системи переживають фундаментальну трансформацію, пов'язану з переходом від індивідуалістичної до колективної парадигми. Якщо протягом останніх десятиліть домінував підхід орієнтований на розвиток індивідуальних компетенцій та конкурентоздатності особистості на ринку праці, то сьогодні все більшого значення набуває формування відповідальності за спільноту. Зазначений парадигмальний зсув відображає усвідомлення того, що глобальні проблеми не вирішуються тільки індивідуальними діями, а потребують колективних зусиль, узгоджених цінностей та спільного бачення майбутнього. Освіта у цьому контексті постає не лише як засіб особистісного зростання, але й як інструмент розвитку соціального капіталу (Шапошникова, 2023), згуртованості та колективної дієздатності громад.

Філософія освіти досліджує сутнісні, світоглядні та ціннісні аспекти освітніх процесів, саме тому й набуває особливого значення як методологічна основа для інтеграції принципів сталості в освітні практики. Філософське осмислення освіти уможливує вихід за межі вузько-інструментального розуміння навчального процесу. Дозволяє розглянути його в дещо ширшому контексті формування цінностей, що сприяють гармонійному співіснуванню людини з природою та іншими членами суспільства.

У центрі філософського осмислення сталого розвитку та освіти ми маємо концепт громади. Саме на рівні громади відбувається безпосередня імплементація принципів сталості, формуються практики відповідального споживання, розвивається соціальний капітал та виникають інноваційні форми колективної дії. Розуміння сутності громади, механізмів її формування та трансформації є необхідною умовою для розробки ефективних

освітніх стратегій, спрямованих на забезпечення сталого розвитку.

Філософський аналіз взаємозв'язку між освітніми процесами та формуванням сталих громад дозволяє вийти за межі технократичного та інструментального підходу до вирішення глобальних проблем та забезпечити більш глибоке розуміння соціокультурних, ціннісних та світоглядних аспектів сталого розвитку. Саме філософсько-освітній підхід дозволяє осмислити освіту як ціннісно-орієнтовану практику, яка формує знання й навички, ціннісні орієнтації та світоглядні установки, що є вирішальними для сталого розвитку громад.

Метою дослідження є обґрунтування взаємозв'язку між освітніми процесами та формуванням сталих громад, виявити освітні механізми та філософські засади, що сприяють формуванню соціальної згуртованості, сталих цінностей і практик на рівні громади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретично ідея сталого розвитку детально досліджена в роботах зарубіжних науковців, зокрема в класичних працях В. Бенренса, Д. Медоуза, Й. Рендерса, які заклали основу розуміння сталості як інтегрованої моделі, що поєднує економічні, екологічні та соціальні компоненти. Значний внесок у подальший розвиток концепції було зроблено документами Всесвітньої комісії з навколишнього середовища та розвитку (1987) та резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2015 року «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», які конкретизували цілі та завдання глобальної сталості (WCED, 1987; UN General Assembly, 2015).

Проблематика громади як соціального феномену детально розглянута в роботах класиків соціологічної науки, таких як Д. Бернард, Р. Уоррен, Г. Рубін, які акцентують увагу на територіальному, функціональному та соціально-антропологічному підходах до розуміння громади (Bernard, 1973; Rubin, 1997; Warren, 1972). Значний вплив на формування концепту громади мала праця Е. Садан, яка розглядає громаду як середовище соціальної інтеграції та подолання відчуження індивіда через взаємодовіру і спільні цілі (Sadan, 1997). Комунітаристський підхід А. Етціоні та Р. Баркера наголошує на спільності цінностей та використанні спільних послуг як фундаменті сучасних громад, тоді як Р. Патнам акцентує увагу на ролі спільних інтересів і соціального капіталу у формуванні сучасних громадських утворень (Семигіна та Лиховид, 2014).

В українському контексті питання територіальних громад та їх сталості досліджувались у роботах О. Тулякова, В. Борзунова, Т. Зінчук, І. Абрамової, І. Котова, О. Крайника, О. та Н. Васильєвих, Т. Панчишин, М. Вдовина, А. Лазаревої, Т. Кулініч, О. Боднарук. Автори аналізують сталий розвиток

громад у рамках управлінських моделей, економічних механізмів, соціальної відповідальності та екологічної стійкості, наголошуючи на необхідності інтегрованих підходів та стратегій, що враховують локальні особливості та глобальні виклики сучасності (Зінчук та ін., 2023; Котов, 2023; Крайник, 2021; Васильєва, 2018; Панчишин та ін., 2023; Лазарева та ін. 2021).

Проблематика ролі освіти у забезпеченні сталого розвитку громад знайшла своє відображення у дослідженнях як українських, так і зарубіжних науковців. Так, Т. Семигіна і Д. Лиховид розглядають освіту як важливий чинник соціальної інтеграції та формування ціннісно-нормативного поля громад (Семигіна та ін., 2014). Важливість соціальної освіти та її впливу на суспільні трансформації підкреслює І. Шапошникова (Шапошникова, 2023). А. Сайферс аналізує міжнародний досвід управління освітніми процесами в умовах глобальних викликів, наголошуючи на необхідності адаптації освітніх практик до викликів сталості (Сайферс, 2022).

Дослідження О. Матвеевої, Т. Панчишина, М. Вдовина, а також та Васильєвих акцентують увагу на необхідності інтеграції екологічної освіти в процеси формування сталих громад, розглядаючи освіту як інструмент формування екологічної відповідальності та соціальної згуртованості (Панчишин та ін., 2023; Матвеева, 2021; Баюрко та ін., 2024). У роботах А. Двігуна, Т. Сергієнко, П. Воробієнко, Н. Баюрко, К. Ніколаєва підкреслюється ключова роль освіти у формуванні компетенцій сталого розвитку на всіх рівнях навчання, від дошкільних закладів до перепідготовки педагогів (Двігун, 2021; Воробієнко, 2023; Сергієнко, 2022; Ніколаєв, 2015; Баюрко та ін., 2024).

Аналіз наукових праць засвідчує багатоманітність підходів до концептуалізації сталої громади та ролі освіти у забезпеченні сталого розвитку. Водночас наявні методологічні розбіжності та недостатня розробленість стратегій, орієнтованих на формування сталих громад, свідчать про необхідність подальшого філософсько-освітнього осмислення цієї проблематики.

Результати дослідження.

Враховуючи існування різних понятійних варіацій, вважаємо за потрібне прояснити тлумачення поняття «громада», яке є неоднозначним у соціальних науках. Перш за все варто згадати фундаментальне розмежування, запропоноване Ф. Тьонісом, який розрізняв «*gemeinschaft*» (громада) як невелике органічне утворення та «*gesellschaft*» (суспільство) як складніше соціальне формування. Далі зауважимо, що у 1970-х роках активізувалась увага до вивчення феномену громади у соціологічній науці.

Досліджуючи розвиток соціологічної думки 1970-х років щодо феномену громади, необхідно відзначити, що представники різних теоретичних напрямів у США сформували типологію громад, виокремлюючи

три основні категорії. Науковці феміністичного (Д. Бернард), соціально-антропологічного (Г. Рубін) та функціонального (Р. Уоррен) напрямів запропонували розрізняти громади за територіальною ознакою, спільністю інтересів та комбінованим принципом локальної соціальної мережі (Bernard, 1973; Rubin, 1997; Warren, 1972). При цьому вчені приділяли особливу увагу саме територіальним громадам як середовищу формування соціальних норм та практик колективної взаємодії.

Значний внесок у розуміння відносин індивіда та громади зробила Е. Садан, дослідниця з Ізраїлю, яка працювала в межах конфліктологічної парадигми. На її думку, лише інтеграція особистості до соціальної структури, де вже сформовані взаємодовіра та спільні цілі, долає відчуженість людини від громади (Sadan, 1997). У її концепції територіальна громада принципово відрізняється від об'єднань, сформованих на основі професійної належності чи ідеологічних переконань.

Нове дихання у понятійний дискурс «громади» внесла комунітаристська течія 1990-х років, що розвинулась на основі ідей утопічного соціалізму XIX століття. Сучасний комунітаризм, яскравим представником якого став А. Етціоні, переосмислив ключові аспекти соціальної взаємодії в локальних об'єднаннях. У цьому контексті важливе визначення запропонував Р. Баркер, який розглядав громади як об'єднання індивідів або сімей на основі спільних цінностей, інтересів, використання спільних послуг та інституцій, або проживання на одній території.

Особливого значення для розуміння сучасних трансформацій громади набуває концепція Р. Патнама, який на початку XXI століття висунув ідею про зміщення основи формування громад від територіально обумовлених норм, які постулював Ф. Тьоніс, до спільності інтересів. За цією логікою, соціальні норми виникають та еволюціонують внаслідок інтенсивної та результативної взаємодії членів таких об'єднань за інтересами (Семигіна та ін., 2014).

У філософському та соціологічному дискурсі поняття «громада» концептуалізується як форма соціальної самоорганізації, що ґрунтується на просторовій близькості, інтересах або культурно-історичних зв'язках між людьми. Український контекст надає поняттю «громада» особливого управлінського значення: це локальна соціальна одиниця з формальними або неформальними повноваженнями щодо розподілу ресурсів та прийняття рішень, які впливають на життя громади.

Слід зауважити, що натомість поняття «спільнота» відображає ширший соціальний конструкт – групу людей, об'єднаних усвідомленням належності, спільними цінностями, практиками та цілями. Якщо «громада» акцентує увагу на локально-територіальному аспекті, то «спільнота» підкреслює

ціннісно-нормативні зв'язки та механізми взаємної підтримки між її членами.

В дослідженнях прослідковуємо два основні підходи до розуміння співвідношення між «громадою» та «спільнотою». Перший підхід, представлений у працях Р. Баркера, Д. Бернарда, Р. Патнема, Г. Рубіна, Р. Уоррена, а також українських дослідників Л. Найдьової та Л. Оцалюк, розглядає ці поняття як дихотомічні: територіальні громади протиставляються спільнотам, сформованим на основі зв'язків чи інтересів. Другий підхід, який розвивають Д. Делтон, М. Еліас та Е. Уондерсмен, пропонує бачити ці концепти як полюси єдиного континууму з множиною проміжних форм. Окрема позиція належить Д. Альтману, який визначає громаду (спільноту) як будь-яке об'єднання людей з достатнім рівнем комунікації, незалежно від характеру об'єднувачого чинника (Семігіна та ін, 2014).

В англomовному академічному середовищі поняття «громада» і «спільнота» здебільшого перекладаються словом «community», хоча у конкретних контекстах використовуються й інші близькі за змістом терміни. Ми можемо зустріти й формулювання «local community», яке підкреслює локальний, територіальний вимір об'єднання людей, що безпосередньо збігається з тим, що в українській традиції називають «громадою», зокрема територіальною громадою. Використання «local community» здебільшого використовується для позначення жителів певного району, міста чи села, які мають спільний простір, історію або інтереси.

Цікавим в даному понятійному дискурсі є те, що в контексті екологічно-орієнтованих об'єднань, поняття «екопоселення» (ecovillage) зазвичай ототожнюється з «спільнотою». Це група людей, об'єднаних спільними цінностями, цілями та способами організації життєвого простору. Тут не йдеться тільки про територіальну одиницю з формальними органами самоврядування, що більше притаманно поняттю «громада». Тобто в смисловому наповненні екопоселення це радше спільнота ніж громада.

В академічному та професійному вжитку поняття «sustainable community» позначає спільноту, що усвідомлено прагне жити та функціонувати за принципами сталого розвитку. Мова йде про гармонійне поєднання соціальних, економічних і екологічних чинників, що дозволяє задовольняти потреби нинішніх поколінь, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби.

З огляду на вищезазначені характеристики, може видатись, що концепт «sustainable community» демонструє значно більшу смислову спорідненість з поняттям екопоселення, ніж територіальної громади. Звернемо увагу, що така концептуальна близькість обумовлена кількома ключовими факторами. Обидва поняття ґрунтуються на принципах екологічної

сталості та свідомого ресурсокористування. Вони акцентують увагу на ціннісній консолідації учасників (не тільки на адмін. структурі) і підкреслюють колективну відповідальність за створення гармонійного співжиття і розвитку.

Слід розрізняти формулювання «sustainable development of local communities» (сталий розвиток місцевих громад) та «sustainable community» (стала громада/спільнота). Перша відображає процес поступового впровадження економічних, соціальних і екологічних змін у межах конкретної спільноти, спрямованих на збалансування потреб сучасності та потенцій майбутніх поколінь. У такому разі наголос робиться на динамічних перетвореннях, застосуванні відповідних стратегій і механізмів, що дають змогу громадам набувати більшої стійкості у довгостроковій перспективі. Натомість «sustainable community» вказує на досягнутий або наближений до завершеного рівень сталості та організації спільноти, в якій різні сфери життєдіяльності перебувають у гармонійній взаємодії, а наявні управлінські й суспільні підходи відповідальні перед довкіллям, враховують потреби різних соціальних груп та забезпечують економічну життєздатність як на локальному, так і на ширшому рівні.

Поняття сталої громади (sustainable community) у сучасному філософському та соціальному дискурсі постає як цілісний концепт, що інтегрує екологічні, соціальні та економічні аспекти життєдіяльності людських спільнот. Стала громада – це спільнота, яка свідомо вибудовує власну життєдіяльність на принципах збалансування економічних потреб, соціальної справедливості та екологічної відповідальності. Така громада не просто існує у певному просторі, але активно трансформує своє середовище, керуючись принципами збереження ресурсів для майбутніх поколінь.

Відповідно до визначення, запропонованого Інститутом сталих громад (Institute for Sustainable Communities) (sustain.org), стала громада характеризується економічною безпекою, екологічною цілісністю, соціальним благополуччям та розширенням можливостей для участі громадян у прийнятті рішень. Вона вирізняється не лише формальними інституціями самоврядування, але й розвиненим соціальним капіталом, що проявляється у високій довірі між членами громади, взаємодопомозі та готовності до колективних дій заради спільного блага.

Враховуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що стала громада в контексті філософії освіти – це рефлексивна соціальна система, що характеризується внутрішньою здатністю до самовідтворення та трансформації через постійні процеси колективного пізнання, критичного осмислення та діалогу. Така громада існує як освітній простір, де формальні та неформальні

практики навчання створюють спільне ціннісне поле, в якому екологічна відповідальність, соціальна справедливість та економічна життєздатність інтегруються в єдину світоглядну позицію. Стала громада є не лише суб'єктом освітніх процесів, але й їх середовищем та результатом. Освіта тут постає як фундаментальний механізм формування соціального капіталу, колективної ідентичності та спільного бачення майбутнього, що відповідає принципам справедливості та екологічної цілісності.

Історія концептуалізації сталого розвитку бере свій початок із формування глобального усвідомлення екологічних проблем у 1960-70-х роках. Однак формальне визнання відбулось у 1987 році (Комісія Брундтланд опублікувала знаковий звіт «Наше спільне майбутнє» (Our Common Future)) (WCED, 1997). Саме в цьому документі вперше офіційно було сформульовано поняття «сталий розвиток».

Подальший розвиток концепції сталості відбувався через серію міжнародних конференцій і документів, серед яких особливе місце посідає Конференція ООН з навколишнього середовища та розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 році, що запропонувала програму дій «Порядок денний на XXI століття» (Agenda 21). Значний внесок у розвиток концепції сталості зробили також Йоганнесбурзький план виконання рішень у 2002 році та конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20» у 2012 році.

Найзначнішим кроком у систематизації та глобальній імplementації ідей сталого розвитку стало прийняття у 2015 році Генеральною Асамблеєю ООН резолюції «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року». Цей документ визначив 17 Цілей сталого розвитку (ЦСР), які окреслюють пріоритетні напрями діяльності світової спільноти для досягнення сталого майбутнього (UN, 2015).

Особливий інтерес у контексті нашого дослідження представляє Ціль 11 – «Сталий розвиток міст та громад». Вона спрямована на забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості та екологічної стійкості міст і населених пунктів. Згадана ціль підкреслює роль міст та громад у просуванні ідей сталого розвитку та саме тут ставиться акцент на необхідність інтегрованих підходів до планування та управління населеними пунктами.

Не менш важливою у вищезгаданому контексті є Ціль 4 – «Якісна освіта», яка у пункті 4.7 визначає необхідність забезпечення того, щоб усі учні набували знань і навичок, необхідних для сприяння сталому розвитку (UN, 2015). Цей пункт безпосередньо пов'язаний з концепцією «Освіти для сталого розвитку» (OCP) (Education for Sustainable Development, ESD), яка розглядається як ключовий механізм формування цінностей, знань та навичок, необхідних для побудови сталого майбутнього.

В концепції OCP ми прослідковуємо, що

принципи, цінності та практики сталого розвитку поширюються на всі аспекти освіти та навчання для формування екологічно відповідальної, соціально справедливої та економічно життєздатної спільноти.

У контексті формування сталих громад освіта відіграє подвійну роль: з одного боку, вона є механізмом передачі знань та формування компетенцій, необхідних для імplementації принципів сталості у повсякденне життя; з іншого – освітні інституції та практики самі по собі є важливими елементами сталої громади, що створюють простір для діалогу, експериментування та колективного навчання.

Зауважимо, що ЮНЕСКО визначає чотири ключові напрями освіти для сталого розвитку: поліпшення доступу та якості базової освіти; переорієнтація існуючих освітніх програм на принципи сталості; підвищення громадської обізнаності та розуміння концепції сталого розвитку; забезпечення підготовки фахівців у різних секторах.

Освіта відіграє фундаментальну роль у формуванні сталих громад, виступаючи не лише як механізм передачі знань, але й як соціальний інститут, що формує цінності, світогляд та соціальні практики. У контексті сталого розвитку освіта виконує кілька ключових функцій.

По-перше, освіта є інструментом формування людського капіталу, який є основою економічного розвитку громади. Якісна освіта забезпечує підготовку кваліфікованих фахівців, здатних генерувати інновації, створювати нові бізнеси, ефективно управляти ресурсами та адаптуватися до змін. По-друге, освіта є механізмом соціалізації та формування ціннісних орієнтацій. Через освітні практики відбувається трансляція таких важливих для сталого розвитку цінностей, як відповідальність, солідарність, справедливість, повага до різноманіття, екологічна свідомість. По-третє, освіта є простором для критичної рефлексії та діалогу, де члени громади осмислюватимуть глобальні та локальні виклики, аналізуватимуть різні сценарії розвитку, формуватимуть спільне бачення майбутнього. По-четверте, освіта є полем для соціальних експериментів та інновацій, де розроблятимуться та будуть апробуватись нові моделі взаємодії, виробництва, споживання та прийняття рішень, які сприяють сталому розвитку.

Філософія освіти пропонує різні підходи до розуміння освітньої діяльності в контексті сталого розвитку. Прагматичний підхід (Джон Дьюї) наголошує на важливості навчання через практичний досвід та розв'язання реальних проблем громади. Критична педагогіка (Паоло Фрейре, Генрі Жиру) розглядає освіту як інструмент соціальної трансформації та подолання структурних нерівностей. Екопедагогіка (С. Стерлінг, К. Боверс, Ф. Капра, Д. Опп) фокусується на формуванні екологічної грамотності та відповідальності за довкілля.

У контексті повоєнного відновлення України освіта відіграватиме важливу роль у формуванні сталих громад. З одного боку, освітні заклади є важливим елементом соціальної інфраструктури, і їх відновлення є критичним для повернення громад до нормального життя. З іншого боку, освіта може стати простором для осмислення травматичного досвіду війни, формування колективної резильєнтності та розробки нового бачення майбутнього громади на засадах сталого розвитку. Вже сьогодні в Україні розвивається, поки експериментальний, проєкт центрів життєстійкості (Гриньків, 2024). Дані центри – це соціальний простір громади, який можна використовувати для надання послуг із формування життєстійкості (резильєнтності). Центри життєстійкості націлені на підтримку спроможності суспільства та окремих спільнот протистояти зовнішнім викликам, уможливають ефективне впровадження принципів освіти для сталого розвитку (Hryniv, 2025, p. 392). Інтеграція центрів життєстійкості в освітню сферу, це системний підхід, оскільки проєктно-орієнтовані методики навчання, виховання екологічної свідомості та розвиток критичного мислення поєднуються з активною комунікацією між усіма учасниками суспільного процесу.

Виходячи з того, що стала громада є соціальною системою, орієнтованою на збалансоване поєднання екологічної відповідальності, економічної життєздатності та соціальної справедливості, освіта постає ключовою інституцією, здатною забезпечити інтеграцію цих аспектів у повсякденні практики членів громади.

У сучасній науковій літературі виділяють три основні типи освіти, які беруть активну участь у формуванні цінностей сталого розвитку: формальну, неформальну та інформальну. Формальна освіта, що здійснюється в межах офіційної системи (школи, коледжі, університети), створює основу для формування світоглядних позицій, що відповідають принципам сталості. Наприклад, в Україні в межах реформи «Нова українська школа» серед ключових компетентностей учнів було виокремлено екологічну грамотність, яка передбачає усвідомлення відповідальності перед довкіллям і готовність до сталого способу життя. На рівні вищої освіти впроваджуються спеціалізовані програми з екологічного менеджменту, соціальної роботи в громаді, урбаністики, які готують фахівців, здатних до впровадження сталих рішень у громадах.

Неформальна освіта доповнює формальну, акцентуючи увагу на практичних навичках та безпосередньому застосуванні знань у конкретних ситуаціях. Вона реалізується через громадські ініціативи, молодіжні організації, екологічні та соціальні проєкти, які сприяють формуванню почуття спільної відповідальності (Bekh, et al., 2019), активної

громадянської позиції та практичних навичок сталого життя. Зокрема, діяльність молодіжних еко клубів, тренінги з енергоефективності чи волонтерські акції з благоустрою місцевого середовища дозволяють не лише передавати знання, але й активно залучати громаду до вирішення нагальних питань сталості.

Інформальна освіта, хоча і менш структурована, має глибокий вплив через повсякденні практики, культурні традиції, родинне виховання та медійний дискурс. Цінності, які формуються в сімейному середовищі та в процесі щоденної взаємодії людей, створюють основу для розвитку сталих громад. Важливу роль тут відіграють медіа, які популяризують позитивні приклади сталого способу життя, що сприяє зміцненню соціальних норм, орієнтованих на сталість.

Особливе місце займає концепція «освіти для сталого розвитку» (Education for Sustainable Development, ESD), яка інтегрує освітні практики з принципами сталості. ESD передбачає не тільки передачу знань, але й розвиток навичок критичного мислення, командної роботи, емпатії та здатності ухвалювати рішення в умовах невизначеності. У світовій практиці одним з ефективних механізмів реалізації ESD є модель «школа як центр громади» (community school), яка передбачає активне залучення навчальних закладів до місцевих соціальних, культурних та екологічних ініціатив. В українських реаліях подібні моделі втілюються через розвиток опорних шкіл та освітніх центрів у територіальних громадах, які стають місцем для діалогу, колективного навчання та формування спільних цінностей сталого розвитку.

Таким чином, освіта є невід'ємною складовою процесу формування сталих громад. Її здатність формувати людський капітал, соціальні цінності та інноваційні практики робить її ключовим елементом соціокультурних трансформацій, необхідних для реалізації принципів сталості на локальному рівні.

Слід відзначити, що соціальна згуртованість (social cohesion) розглядається як одна з ключових характеристик сталих громад, оскільки відображає рівень єдності, взаємної підтримки та довіри серед членів громади. У цьому контексті освіта набуває особливого значення, оскільки саме через освітні практики відбувається формування навичок комунікації, толерантності, солідарності та відповідальності, що є фундаментальними для соціальної єдності.

На сучасному етапі дослідники виокремлюють кілька механізмів, через які освіта впливає на соціальну згуртованість. По-перше, освітні заклади є місцем первинної соціалізації, де індивіди з різних соціальних, культурних та етнічних груп мають можливість взаємодіяти, формуючи тим самим мережі соціальних зв'язків та взаємної довіри. Добре організоване інклюзивне освітнє середовище

дозволяє дітям навчатися взаємоповазі, вирішувати конфлікти шляхом діалогу, розвивати навички спільної діяльності, що згодом переносяться в доросле життя і сприяють соціальній інтеграції громади.

По-друге, освіта впливає на формування спільних цінностей та колективної ідентичності. В процесі освітньої діяльності відбувається засвоєння базових соціальних цінностей, таких як повага до законів, прав людини, соціальна справедливість, екологічна відповідальність, працьовитість, взаємодопомога. Ці цінності консолідують членів громади навколо спільних цілей і сприяють формуванню солідарності та готовності до колективних дій. Наприклад, освітні програми, спрямовані на громадянську освіту, активно використовуються в Україні з метою залучення громадян до процесів ухвалення рішень на місцевому рівні, що значно підсилює соціальну згуртованість через усвідомлення спільних інтересів і відповідальності за майбутнє громади.

По-третє, важливу роль відіграє рівність освітніх можливостей. Дослідження показують, що соціальна згуртованість безпосередньо пов'язана не лише з рівнем освіти, а й із рівнем освітньої рівності. Нерівномірний доступ до якісної освіти може створювати соціальні розриви, підсилюючи напруженість та роз'єднаність громади. Тому одним з важливих завдань освіти в контексті формування соціальної згуртованості є забезпечення рівних умов для навчання усіх членів громади, незалежно від їхнього соціального, економічного чи територіального статусу. Зокрема, місцева влада та освітні інституції повинні забезпечувати рівний доступ до якісної освіти через розвиток інфраструктури, підвозу учнів із віддалених місць, створення інклюзивних умов для дітей із особливими потребами.

Четвертим важливим аспектом є зміст і якість освіти, яка має уникати стереотипів та упереджень, виховуючи цінності толерантності, емпатії і міжкультурного діалогу. Освіта може стати потужним чинником інтеграції, але також і причиною соціальної дезінтеграції, якщо освітні програми або педагоги транслиують упередженість або ксенофобію. В цьому контексті освітні програми мають бути орієнтованими на виховання універсальних гуманістичних цінностей, критичного мислення та емпатійної культури, що дозволяє створювати сприятливий соціальний клімат в громаді.

Не менш важливою є комунікаційна функція освіти, яка полягає у забезпеченні платформи для діалогу та обміну думками серед членів громади. Заклади освіти можуть виступати місцем проведення громадських обговорень, освітніх, культурних та спортивних заходів, що сприяє взаємодії людей різного віку, соціального статусу та інтересів. Такі заходи створюють умови для формування соціальних зв'язків, взаємоповаги та зміцнення міжособистісної довіри, яка є основою соціальної згуртованості.

Таким чином, освіта є ключовим чинником формування соціальної згуртованості у сталих громадах. Інвестування в інклюзивну, якісну та рівнодоступну освіту дозволяє не тільки забезпечувати сталий розвиток громади, а й формувати середовище, у якому цінності солідарності, взаємної довіри та колективної відповідальності стають основою соціальних відносин. В цьому контексті освітні інституції виступають не лише як суб'єкти освітньої діяльності, але й важливі агенти соціальної інтеграції, здатні ефективно реагувати на соціальні виклики, сприяючи формуванню стійких, згуртованих громад.

Висновки.

Філософське осмислення освіти є вагомим методологічним інструментом для розуміння й формування сталих громад, які постають цілісними соціальними системами, здатними до гармонійного поєднання економічних, соціальних та екологічних складових життєдіяльності.

Визначено, що концепт «стала громада» у філософсько-освітньому контексті розкривається через інтеграцію екологічної відповідальності, соціальної справедливості та економічної життєздатності, які формуються та підтримуються освітніми механізмами на локальному рівні. Стала громада є результатом рефлексивного та ціннісно-орієнтованого розвитку, де освіта відіграє інтегральну роль, виступаючи не лише як механізм передачі знань і навичок, але й як середовище для колективного навчання, соціальної згуртованості, критичного осмислення та формування спільного бачення майбутнього.

Встановлено, що різні типи освітніх практик – формальна, неформальна та інформальна освіта – відіграють ключову роль у формуванні сталих цінностей і практик. Зокрема, формальна освіта сприяє закріпленню базових знань про сталий розвиток, неформальна – розвитку практичних навичок та активної громадянської позиції, а інформальна освіта формує повсякденні ціннісні установки громадян, забезпечуючи неперервність та інтегральність освітнього впливу в житті громади.

Обґрунтовано, що освіта є потужним інструментом розвитку компетенцій, необхідних для повсякденного впровадження принципів сталості в життя громади, таких як критичне мислення, колективна дія, екологічна свідомість та соціальна відповідальність. Водночас підкреслено, що соціальна згуртованість є фундаментальною умовою сталості громад і суттєво посилюється освітніми практиками, які формують навички комунікації, солідарності, емпатії, толерантності та взаємодії членів громади. Особливо значущим це постає в контексті українського суспільства, яке стикається з викликами повоєнного відновлення, де освіта виступає важливим засобом консолідації громад та відновлення їх соціальної єдності.

Перспективним напрямом реалізації освітніх стратегій у цьому контексті є інтеграція освіти в життя громади за моделлю «школа як центр громади», що дозволяє активізувати місцеву спільноту та забезпечити постійну взаємодію між освітніми установами й соціальним середовищем. Такий підхід сприяє формуванню комплексних освітніх стратегій, які базуються на принципах міждисциплінарності, соціальної інклюзії та ціннісної орієнтації.

Подальші наукові дослідження можуть бути спрямовані на конкретизацію методологічних та практичних аспектів реалізації концепції освіти для сталого розвитку в українському контексті, а також на вивчення успішних міжнародних моделей, які можуть бути адаптовані й ефективно впроваджені в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Баюрко, Н. В., & Казьмірчук, Н. С. (2024). Екологічна освіта – рушійна сила сталого розвитку: Європейський досвід. *Наука і техніка сьогодні*, (3(31)), 783–790.
- Васильєва, О. І., & Васильєва, Н. В. (2018). Концептуальні засади сталого розвитку територіальних громад. *Інвестиції: практика та досвід*, (8), 74–78.
- Воробієнко, П. П. (2023). Роль освіти в досягненні цілей сталого розвитку ООН. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(1), 1–8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5113>
- Гриньків, А. (2024). Роль життєстійкості в збереженні культурної ідентичності під час та після воєнних конфліктів: упровадження інноваційних соціальних послуг в Україні. *У пошуку нових сенсів полікультурного світу. Повоєнний діалог культур*. С. 372–375. Київ: НАКККиМ.
- Двігун, А. (2021). Проблеми та перспективи розвитку освіти як чинники сталого розвитку громад. *Review of Transport Economics and Management*, (5)(21), 15–20. <https://doi.org/10.15802/rtem2021/242066>
- Зінчук, Т., & Абрамова, І. (2023). Концептуалізація сталості територіальних громад (на прикладі декомпозиційної моделі). *Економічні горизонти*, (4(26)), 57–65. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.4\(26\).2023.291790](https://doi.org/10.31499/2616-5236.4(26).2023.291790)
- Іванчук, С. А. (2018). Концепція сталого розвитку в освітньому просторі закладів дошкільної освіти. *Молодий вчений*, (10.1(62.1)), 39–42.
- Котов, І. В. (2023). Теоретичні основи управління сталим розвитком територіальних громад. *Право та державне управління*, (3), 83–88. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.3.12>
- Крайник, О. (2021). Державне регулювання сталого розвитку територіальних громад. *Економіка та суспільство*, (24). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-27>
- Лазарєва, А. О., Кулініч, Т. В., & Боднарук, О. В. (2021). Проблематика розробки стратегії діяльності територіальних громад у контексті сталого розвитку. *Економічна думка. Економіка та держава*, (4), 99–104.
- Матвєєва, О. Ю. (2021). Європейська парадигма сталого розвитку територіальних громад: досвід для України. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія: Державне управління*, (1), 148–157.
- Ніколаєв, К. Д. (2015). Випереджаюча освіта для сталого розвитку як інноваційна форма організації освітнього простору перепідготовки вчителів. *Педагогічні науки*, (126), 116–124.
- Пантюк, М., & Пантюк, І. (2022). Освіта для сталого розвитку як індикатор суспільного поступу. *Молодь і ринок*, (9–10(207–208)).
- Панчишин, Т., & Вдовин, М. (2023). Компоненти сталого розвитку територіальних громад та регіонів в умовах суспільно-політичних викликів. *Економіка та суспільство*, (50). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-23>
- Сайферс, А. (2022). Міжнародний досвід управління сферою освіти в умовах глобальних викликів. *Аспекти публічного управління*, 10(2), 51–60. <https://doi.org/10.15421/152212>
- Семигіна, Т. В., & Лиховид, Д. О. (2014). «Громада» чи «спільнота»? (Інтерпретації феномену громади сучасними науковцями). *Нова парадигма*, (123), 186–196.
- Сергієнко, Т. І. (2022). Освіта як невід’ємна складова для сталого розвитку суспільства. *Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній заклад середньої освіти – доуніверситетська підготовка – заклад вищої освіти*, 1(2), 718–725. <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.16660>
- Шапошникова, І. В. (2023). Соціальна освіта та її значення в розвитку сучасного суспільства. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: економіка та управління*, (9). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-07-02>
- Bekh, Y., et al. (2019). Corporate social responsibility as an ethical composition of business management: Regulation on the state level. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory*, 22, 1–5.
- Bernard, J. (1973). *The sociology of community*. Glenview, IL: Scott.
- Hryniv, A. (2025). Digitalization of social services: Status, challenges and prospects. In *Life on the cutting edge: Science. Libraries. Society: Scientific monograph* (pp. 387–408). Riga, Latvia: Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-535-8-21>
- Institute for Sustainable Communities. (n.d.). What is a sustainable community? <https://sustain.org/about/what-is-a-sustainable-community/>
- Rubin, H. J. (1997). Being a conscience and a carpenter: Interpretations of the community-based development model. *Journal of Community Practice*, 4(1), 57–90.
- Sadan, E. (1997). *Empowerment and community planning: Theory and practice*. Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad Publishers.
- United Nations General Assembly. (2015, October 21). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1). <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- Warren, R. (1972). *The community in America*. Chicago: Rand McNally.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future* (Vol. 17, No. 1, pp. 1–91).

REFERENCES

- Bayurko, N. V., & Kazmirchuk, N. S. (2024). Environmental education as a driving force for sustainable development: European experience. *Science and Technology Today*, (3(31)), 783–790.
- Bekh, Y., et al. (2019). Corporate social responsibility as an ethical composition of business management: Regulation on the state level. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory*, 22, 1–5.
- Bernard, J. (1973). *The sociology of community*. Glenview, IL: Scott.
- Dvihun, A. (2021). Problems and prospects of education development as factors of sustainable community development. *Review of Transport Economics and Management*, (5)(21), 15–20. <https://doi.org/10.15802/rtem2021/242066>.
- Hrynkiv, A. (2024). The role of resilience in preserving cultural identity during and after military conflicts: implementation of innovative social services in Ukraine. In *search of new meanings of the multicultural world. Post-war dialog of cultures.*, pp. 372–375. Kyiv: NAKKKiM.
- Hrynkiv, A. (2025). Digitalization of social services: Status, challenges and prospects. In *Life on the cutting edge: Science. Libraries. Society: Scientific monograph* (pp. 387–408). Riga, Latvia: Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-535-8-21>
- Institute for Sustainable Communities. (n.d.). What is a sustainable community? <https://sustain.org/about/what-is-a-sustainable-community/>
- Ivanchuk, S. A. (2018). The concept of sustainable development in the educational space of preschool institutions. *Young scientist*, (10.1(62.1)), 39–42.
- Kotov, I. V. (2023). Theoretical foundations of sustainable development management of territorial communities. *Law and Public Administration*, (3), 83–88. <https://doi.org/10.32782/pdu.2023.3.12>.
- Krainyk, O. (2021). State regulation of sustainable development of territorial communities. *Economy and Society*, (24). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-24-27>.
- Lazarieva, A. O., Kulinich, T. V., & Bodnaruk, O. V. (2021). Issues of strategy development of territorial communities in the context of sustainable development. *Economic thought. Economy and State*, (4), 99–104.
- Matvieieva, O. Yu. (2021). European paradigm of sustainable development of territorial communities: experience for Ukraine. *Bulletin of the National Academy for Public Administration under the President of Ukraine. Series: Public Administration*, (1), 148–157.
- Nikolaiev, K. D. (2015). Anticipatory education for sustainable development as an innovative form of organizing the educational space of teacher retraining. *Pedagogical Sciences*, (126), 116–124.
- Panchyshyn, T., & Vdovin, M. (2023). Components of sustainable development of territorial communities and regions in the context of socio-political challenges. *Economy and Society*, (50). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-23>.
- Pantliuk, M., & Pantliuk, I. (2022). Education for sustainable development as an indicator of social progress. *Youth and the Market*, (9–10(207–208)).
- Rubin, H. J. (1997). Being a conscience and a carpenter: Interpretations of the community-based development model. *Journal of Community Practice*, 4(1), 57–90.
- Sadan, E. (1997). *Empowerment and community planning: Theory and practice*. Tel Aviv: Hakibbutz Hameuchad Publishers.
- Cyphers, A. (2022). International Experience in Education Management under Global Challenges. *Public Administration Aspects*, 10(2), 51–60. <https://doi.org/10.15421/152212>
- Semyhina, T. V., & Lykhovyd, D. O. (2014). “Hromada” or “community”? (Interpretations of the community phenomenon by contemporary scholars). *New Paradigm*, (123), 186–196.
- Serhiienko, T. I. (2022). Education as an integral component for sustainable development of society. *Actual problems in the system of education: general education institution of secondary education - pre-university training - higher education institution*, 1(2), 718–725. <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.16660>.
- Shaposhnykova, I. V. (2023). Social education and its importance in the development of modern society. *Problems of modern transformations. Series: Economics and Management*, (9). <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-9-07-02>
- United Nations General Assembly. (2015, October 21). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development* (A/RES/70/1). <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- Vasyliieva, O. I., & Vasyliieva, N. V. (2018). Conceptual foundations of sustainable development of territorial communities. *Investments: Practice and Experience*, (8), 74–78.
- Vorobiienko, P. P. (2023). The role of education in achieving the UN Sustainable Development Goals. *Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 5(1), 1–8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5113>.
- Warren, R. (1972). *The community in America*. Chicago: Rand McNally.
- World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future* (Vol. 17, No. 1, pp. 1–91).
- Zinchuk, T., & Abramova, I. (2023). Conceptualization of sustainability of territorial communities (on the example of a decomposition model). *Economic Horizons*, (4(26)), 57–65. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.4\(26\).2023.291790](https://doi.org/10.31499/2616-5236.4(26).2023.291790).

Subjective Differentiation of the Time Awareness in the Works of M. Proust: a Phenomenological Approach

UDC: 314.156.(477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172569>**Chuikova Olena****Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0009-0002-5796-1112>, mallena0707@ukr.net,
Odesa National Medical University (Odesa, Ukraine)****Abstract.**

Relevance. The problem of the subject's awareness of time remains relevant because the phenomenological and hermeneutic approaches are underestimated in the differentiation of the stream of consciousness.

The purpose to establish subjective differentiations of the awareness of time of the hero, narrator, autobiographer as those that embody chronological, native time, narrative logos-time and retentional, diachronic time; to reveal the correlation between the creative potential of the concepts of time, consciousness and their hermeneutic, phenomenological conceptualization.

Methods: phenomenological, hermeneutic (Rikerian hermeneutics, hermeneutic triangle), literary studies, cultural studies, film studies.

Results. The series of modern philosophical literature «stream of consciousness» by M. Proust is a model for the study of several concepts of contemporary philosophers: H. Bergson with the concepts of *durée* and time, memory, consciousness, E. Husserl with the concepts of retention, intention, transcendental ego, P. Ricoeur with the concepts of text, narrativity, other.

Conclusions. Temporal and subjective differentiation within the chronotope of the «text about the past» is established using the example of the works of M. Proust. Subjective differentiation means the presence of a hero, a narrator, and an autobiographer with distinct temporal flows that are perceived subjectively differently but have correlations. The hero has a chronological, native time. Logos-time at the level of the narrator organizes the narrative textual chronotope and the flows of time and consciousness. The autobiographer is immersed in retention time, which connects him with the character of the work at the levels of phenomenological intentional temporal flow, stream of consciousness, and subjective other.

Keywords: narrative time, *durée*, hermeneutic, otherness, retention time, logos-time, stream of consciousness, phenomenology

Суб'єктна диференціація усвідомлення часу у творчості М. Пруста: феноменологічний підхід

Чуйкова Олена**Одеський національний медичний університет (Одеса, Україна)****Анотація.**

Актуальність проблеми. Проблема усвідомлення часу суб'єктом залишається актуальною, тому що феноменологічний та герменевтичний підходи недооцінені у диференціації потоку свідомості.

Мета статті: встановити суб'єктні диференціації усвідомлення часу героя, оповідача, автобіографа як таких, що втілюють хронологічний, нативний час, наративний логос-час та ретенційний, діахронний час; виявити кореляцію між творчим потенціалом понять «часу», «свідомості» та їх герменевтичною, феноменологічною концептуалізацією.

Методи: феноменологічні, герменевтичні (рікерівська герменевтика, класична інтерпретативна герменевтика, герменевтичний трикутник), літературознавчі, культурологічний кіномистецтва.

Результати дослідження. Ми аналізуємо твори М. Пруста як «текст про минуле», у якому показано три виміри часу. Серія модерної філософської літератури «потоку свідомості» М. Пруста є моделлю для дослідження декількох концептів філософів-сучасників: А. Бергсон з концептами *durée* та часу, пам'яті, свідомості, Е. Гуссерль з концептами ретенції, інтенції, трансцендентального еґо, П. Рікер з концептами тексту, наративності, іншого.

Висновки. Встановлено часову та суб'єктивну диференціацію в межах хронотопу «тексту про минуле» на прикладі творів М. Пруста. Суб'єктивна диференціація означає наявність героя, оповідача та автобіографа з відмінними часовими потоками, що по-різному усвідомлюються, але мають кореляції. Герою притаманний хронологічний, нативний час. Логос-час на рівні оповідача організує наративний текстовий хронотоп та потоки часу та свідомості. Автобіограф занурений у ретенційний час, який сполучає його з персонажем твору на рівнях феноменологічного інтенційного часового потоку, потоку свідомості та суб'єктивного «іншого».

Ключові слова: наративний час, *durée*, герменевтика, іншості, ретенційний час, логос-час, потік свідомості, феноменологія.

Вступ.

Мета і завдання нашого дослідження встановити суб'єктні диференціації усвідомлення часу: герой, автор, автобіограф як таких, що втілюють наративний хронологічний, нативний час, наративний Логос-час таретенційний, діакронний час; наприкладі творчості М. Пруста встановити корелятивні співвіднесення між творчим потенціалом понять «часу», «пам'яті», специфічності та контекстуальних конотацій «durée» (текучості часу, свідомості, як сінематографічності) (aBergson, 2013; bBergson, 2013) та їх філософською герменевтичною, інтуїтивною, феноменологічною концептуалізацією. Теми усвідомлення суб'єктом часу та свого місця у часовому потоці, власних нативних змін, вікових та ментальних, усвідомлення себе у минулому як власного «іншого», вміння впоратися зі спонтанністю потоку свідомості, організувати та керувати пройдешнім і запобігати впливу минулого на сьогодення, як того вимагає хронотоп життя, є актуальною проблемою, особливо у кризових індивідуально-соціальних обставинах.

Нами використані наступні методи дослідження: феноменологічні, герменевтичні (причому використано різні герменевтичні методи, тобто рікерівська герменевтика себе як іншого, класична інтерпретативна герменевтика тлумачення тексту, герменевтичний трикутник), літературознавчий, культурологічний кіномистецтва.

Аналіз попередніх досліджень охоплює першоджерела, оригінальні твори А. Бергсона (Bergson, 2013a; Bergson, 2013b), Е. Гуссерля (Гуссерль, 2020; Гуссерль, 2021), М. Пруста (Пруст, 2024), П. Рікера (Рікер, 2000) та вітчизняних авторів. Професорка Оніщенко О. надала професійну культурологічну оцінку концепції інтуїтивізму А. Бергсона, його сучаснику М. Прусту та увела поняття «сінематографічність» як особливості творів А. Бергсона, яку ми артикулювали як одну з рис творчості М. Пруста та поняття «поток свідомості» та використали у кореляції з феноменологічним потоком (часовим та суб'єктивним). Завдяки статті Оніщенко О., ми ознайомились з позицією Г. Карра, Л. Левчук щодо бергсонівської філософії, що стало певним вкладом у розвиток нашої думки (Оніщенко, 2020). Крім того, ми подовжуємо розвивати наше дослідження темпоральних потоків у феноменології Е. Гуссерля, використовуючи твори М. Пруста як найбільш органічних щодо заявлених нами проблем свідомості суб'єкту, синхронії та діакронії, феноменологічних часових потоків та усвідомлення часу суб'єктом; також твори М. Пруста разом з автобіографією П. Рікера ми досліджували як «тексти про минуле» з відповідними зазначеними вище особливостями.

Результати дослідження.

Ми розбираємо три часових виміри на прикладі романів серії «У пошуках втраченого часу» М. Пруста.

Рівень героя Марселя – це модель хронологічного, нативного часу, але вони разом є наративними, тому що Марсель є персонажем тексту. Другий вимір – це Логос-час автора-оповідача романів, який так само може інтерпретувати сам автор у контексті наративного Логосу-часу. Третій рівень – це вимір феноменологічного ретенційного часу реальної людини, яка мала реальні переживання та намагалась відтворити їх через свої «іншості», тобто через alter ego персонажа Марселя та alter ego автора-оповідача. Реальний автобіограф має особисті «іншості» (Рікер, 2000), на які вказує у романах, і які втілюються завдяки ретенційним спогадам, віднесеним у минулий час, які реальний автобіограф відроджує у потоку власної свідомості і передає через текст. А. Бергсон уводить поняття «тривалості» – «durée» (aBergson, 2013; bBergson, 2013) для означення безперервності свідомості та часового потоку, що відобразилось у модерновому визначенні літератури М. Пруста та інших під назвою «поток свідомості».

Таким чином, ми створили своєрідний часовий феноменологічний та герменевтичний трикутник: персонаж – оповідач – автобіограф-реальна людина. Персонаж та оповідач відносяться до «іншостей» автобіографа та до наративного часу, на відміну від феноменологічного ретенційного часу та діакронного усвідомлення часу автобіографа. Оповідач має особисту відмінність у якості Логосу-часу як ретранслятор голосу автобіографа (тобто виступає «альтер его» автобіографа) та тексту з діючим персонажем, який є «альтер его» автобіографа (Чуйкова, 2024).

Концепція «самого-як-іншого» П. Рікера вказує на певну герменевтичну методологію та концепцію, згідно якої є самість як суб'єкт та є певні проєкції суб'єкту, які називаються «іншостями» (Рікер, 2000). Концептуально та методологічно було би неправильним вважати «іншості» чимось протилежним до суб'єкту, не можна відносити їх у об'єкти, тому що вони виступають як властивості суб'єкту, які проявляються під впливом певних контекстів, обставин, топосів, або хроносів, або у їх поєднанні у хронотопи. Рівень оповідача завдає не лише час, але й простір, тобто створює наративність у вигляді хронотопу.

Творчим часом оповідача є не лише хронологічний, циклічний, кайрос, еон-вічність, але в першу чергу деміургічний – Логос-час разом з просторовим контекстом. Отже, створення хронотопу у текстовому просторі є провідною лінією оповідача романів.

Новації «герменевтичного трикутника» полягають також у тому, що письменник-автобіограф не надає можливості читачу злитися з персонажем Марселем, а сам займає його місце як власної «іншості», навіть декількох «іншостей» у різних вікових станах. Автобіограф не просто згадує минуле, а ретенційно

занурюється в нього, актуалізуючи власну художню фантазію (брентанівська інтерпретація ре-тенції) та інтуїцію (бергсонівська естетична концепція), майже фотографічно відтворює пройдене (гуссерлівські феноменологічні відбитки у свідомості) у всіх чуттєвих деталях – і наново проживає себе-іншого, себе-минулого, у іншому віковому регістрі. Дехто з читачів може порівняти вказану технологію свідомості ретенційно «пережити наново» з зануренням у «сінематограф». Автобіограф-письменник надає читачу розвинутих як поціновувачу у галузі філософичності та літературознавства, коли читачі, критики, науковці створюють нові поняття, на кшталт «durée», «потоків свідомості» (Bergson, 2013a; Bergson, 2013b) з метою зрозуміти модерність творів М. Пруста та подібних до нього письменників.

Культурологічний підхід вказує на таку особливість текстів М. Пруста та А. Бергсона, як «сінематографічність» у текстовій структурі описування специфіки часу та пам'яті: «Особливу увагу Г. У. Карр звертає на «сінематографічність» інтелекту і високо оцінює цю його рису, віддаючи водночас належне вмінню Бергсона формувати нові поняття» (Онiщенко, 2020, 33).

У статті О. Онiщенко показано серед інших ще одну цікаву особливість філософії А. Бергсона, яка пізніше буде реалізована у екранізації творів М. Пруста: «Саме «сінематографічність» (Г. У. Карр) або «фотографічність» (Л. Левчук) дозволили показати існування різних підходів до бергсонівського розуміння «інтелекту»» (Онiщенко, 2020, с. 33). Обрану нами позицію щодо інтелектуального акценту у творчості М. Пруста, підкреслення філософичності його текстів, власного світосприйняття, власної позиції, які сформували вказану філософичність, підкреслює наступна цитата: «...Левчук трансформує «інтелект» у площину художньої творчості, наголошуючи при цьому на постаті митця» (Онiщенко, 2020, с. 33). Отже, інтуїтивно ми правильно обрали творчість М. Пруста як філософичну і плідну щодо виявлення кореляцій з провідними філософськими напрямками, які до того ж майже сучасники один до одного і писали свої праці майже в один культурний, історичний час у одному соціальному просторі (Пруст, 2024).

Ми сприймаємо поняття «сінематографічність» (Онiщенко, 2020) як культурологічний аналог бергсонівського поняття «durée» (Bergson, 2013a; Bergson, 2013b) у сенсовому аспекті текучості, безперервності, потоку. У свою чергу «durée» (Bergson, 2013a) може виступати корелятом до феноменологічного потоку свідомості та усвідомлення часу, особливо, враховуючи таку специфічну властивість свідомості, як інтенційність – поняття, яке складає (разом з іншими поняттями) сутність, ядро феноменології Е. Гуссерля. Іntenційність у феноменології Ф. Брентано та Е. Гуссерля (Гуссерль, 2020) знаходиться на одному поняттєвому ступені

разом з часовими формами ретенції (минулого), теперішнього часу, протенції (майбутнього).

О. Онiщенко вважає, що М. Пруст є «одним з найпослідовніших інтерпретаторів бергсонівської концепції «часу». Особливу значущість циклу М. Пруста «У пошуках загубленого часу» надає той факт, що А. Бергсон був знайомий з твором письменника і мав реальну змогу сприйняти літературну модифікацію «оборотного часу» Ньютона, яким оперують у механіці та фізиці, й «необоротного» – односпрямованого, коли час рухається від минулого через сучасне до майбутнього» (Онiщенко, 2020, с. 34). Безумовно, це справедлива експертна оцінка, з якою ми згодні і спираємося на неї. Проте ми намагаємось без біографічних занурювань, виключно методами аналітичними, феноменологічними, герменевтичними (Рікер, 2000), винайти кореляції між прустівською (бергсонівською) часовою концепцією (Bergson, 2013a; Bergson, 2013b) та феноменологічною гуссерлівською, брентанівською концепцією «усвідомлення часу» (Гуссерль, 2020; Гуссерль, 2021).

«Необоротний час», звісно, є хронологічним часом, або нативним часом, віковим, який характеризує життя персонажа Марселя від першого до сьомого романів, тобто проходить послідовно крізь усю серію М. Пруста.

Пам'ять має, згідно інтуїтивної концепції А. Бергсона, визначний сенс в усвідомленні часових потоків, тому що завдяки пам'яті минуле продовжує жити тут-і-зараз, у сучасності, у теперішньому часі, минуле навіть впливає та формує сьогодення завдяки пам'яті. Візуальні картини, якими оперує пам'ять, минулі почуття, ідеї – все це здатне впливати на сьогодення спонтанно і непередбачувано, наскільки пам'ять здатна відкрити для свідомості картинку пройденного, у будь-яку мить теперішнього життя. Стара людина у таку непередбачувану мить раптом відчуває ті емоції, які були їй властиві десятки років тому. І ті емоції живі, актуальні і переживаються наново, як раніше, але все це омана свідомості, примара пройденного, що несподівано вистрибує з пам'яті.

Таким чином, пам'ять створює реальність, коли впливає на сьогодення на рівні вчинків, дій, вибору рішень, але водночас пам'ять створює реальність минулого у свідомості, або надає «фотографії», тобто феноменологічні відбитки, на згадку про минуле, і тоді доцільно порівнювати пам'ять з кіноплівкою, знаходити у проблемі часу подібність до «сінематографічності». Пам'ять як носій минулого не лише впливає на повсякденну людську реальність у сучасності, але й на творчість, створює творчу реальність, що доводять романи М. Пруста, У. Фолкнера, Д. Джойса та інших представників літератури модерну та кінематографу.

Позасвідоме як прихована частина свідомості

у філософії інтуїтивізму здається ведучим у артикуляції понять пам'яті та часових потоків. Ведуча роль позасвідомого у вказаних питаннях визнається беззаперечно. На нашу думку, «потoki свідомості» різні форми «часових потоків» поєднуються у шарі «трансцендентального еґо», тобто проходять процедуру «універсального синтезу» у прошарку суб'єкта, що усвідомлює час, який визнається як «трансцендентальний суб'єкт», або «трансцендентального еґо» феноменології Е. Гуссерля (Гуссерль, 2021). Сутність феноменології не вступає у протиріч з берґсонівським інтуїтивізмом у цьому аспекті, хоча є певні уточнення у процедурі синтезування потоків та метафізичності концептуалізації.

Різниця у визначенні шарів свідомості, що проводять синтез усвідомлення часових потоків стає суттєвою, якщо її екстраполювати на виток реальностей (повсякденних та творчих) – на людину, на суб'єкта, який їх переживає, продукує, яким у межах нашого дослідження стає автобіограф, або письменник. Автобіографічні спогади М. Пруста, які нібито присутні у романах, а нібито залишаються поза наративним текстом з відповідним наративним хронотопом, персонажами, є продуктом відбитків феноменів його власної свідомості, які усі разом (часові, усвідомлення, творчі, чуттєві враження, суб'єктні «іншості») синтезуються у його глибинному, дещо метафізичному прошарку свідомості, у «трансцендентальному еґо».

Логос-час втілюється наративним двійником автобіографа – оповідачем романів. Оповідач є «іншістю» суб'єкта письменника, але простір його реалізації є виключно наративний текст, який вписано у герменевтичне коло разом з читачами, яким наданий лише хронотоп Логосу, жодних отождень з персонажем неможливо зробити. Місце отожденьня з персонажем зайнято реальним автобіографом, на що ми вище вказували, тому що персонаж є екстерналізацією феноменологічних потоків свідомості та часу реальної людини, автобіографа М. Пруста. Отже, існує часова різниця, диференціація між персонажем, оповідачем та реальною людиною, автобіографом.

Префразуючи відому книгу Ж. Дерида, часові потоки ми розрізняємо та повторюємо, *différence et répétition* (Дерида, 2004), відповідно до феноменологічної ретенційної процедури (Гуссерль, 2021). Автобіограф робить суб'єктну децентрацію, невеличкі розбіжності свого «я» на себе самого, персонажа та оповідача у логосу-часі, тобто себе як суб'єкта дій та переживань він зберігає, а потім після спогадів-фантазій, ретенцій і передчуття-протенції Вічності-еону, автобіограф знову робить суміщення своїх «іншостей» у власному суб'єкті, навіть нехтуючи маскуванням. Все відбувається прозоро і цілісно, так само, як «durée» свідомості і часових потоків, що

суміщаються та повторюються, не припиняючи свого інтенційного безперервного руху.

У чому полягає специфічний сенс та ключове завдання виміру Логосу-часу у текстах М. Пруста? Ми уводимо незвичне для філософської традиції поєднання «логосу» з «часом» у майже єдиний, органічний концепт з метою яскравого, точного виразу особливостей текстового часу як сенсів, що продиктовані лінгвістичною, літературною, письменницькою необхідністю та як сенсів філософічного гатунку. Тобто ми не порушуємо сенси самого стародавнього концептуального гераклітівського поняття «Логос» як організуючої сили, та як значень «сенсу, думки, мислення, слова». Навпаки, ми спираємося на вказані визнані сенси поняття «Логос» у контексті проблеми часу та необхідності приборкати спонтанні часові потоки саме у тексті та як організатора простору слова і часу у тексті, яким передаються сенси пройдешнього для героя, для оповідача, для письменника-автобіографа.

Логос-час контролює спонтанності сплесків пам'яті, ретенційного сплеску свідомості, який може зруйнувати логічність та гармонію, стрункність оповідання. Логос-час має приборкати хаос згадок про минуле, візуальних картин, чуттєвих згадок (тактильність, пахощі, слухові згадки, асоціації чогось з чимось), які хаотично, або усі разом, пориваються вистрибнути з минулого та власною силою емоцій примусити письменника розірвати логічні сенси оповідання. Функція Логосу-часу у тому, щоб поєднуючи часові потоки у оповіданні, надавати їх логічну послідовність, відповідні сенси у відповідних місцях тексту.

Логос-час виступає такою владною силою, яка покликана усі часові прошарки навколо і всередині «тексту про минуле» зібрати у єдине ціле та надати чіткість, або втілення у образність, що підкріплене нашими пошуковими надбаннями, – як наративний час персонажа, Логос-час оповідача, ретенційний час автобіографа-письменника. У тексті Логос-час як стародавній багатосенсовий ієрогліф здатний поєднати усі часові виміри у точній сенсовій пропорції, поєднує у єдине ціле сенс, логіку, мислення, таємне знання разом зі словом, образом, через яке воно втілено у тексті. Ми не можемо вважати Логос-час стародавньою амбівалентною структурою, тому що «мислення-мова» не є носіями діаметрально протилежних значень. Навпаки, мова і мислення є взаємопов'язаним процесом, навіть, можна сказати, що мова, мислення та буття є взаємопов'язаними процесами, якщо згадати славнозвісний вислів, що «мова – це будівля буття».

У нашому дослідженні буття має наративний вигляд тексту, точніше «тексту про минуле», що надало нам право користуватися ускладненим концептом «логос-час». Текстове буття також повинно мати організуючу владну силу, яка поєднує

часові потоки, потоки свідомості, логічно розставляє словесні та образні фігури.

Парадокс полягає у тому, що після логічного поєднання, Логос-час показує свою амбівалентну силу, коли різниці часових вимірів, які ініціюють різні структури – персонаж, оповідач та суб'єкт-автобіограф – залишаються у своїх субстанційно різних якостях та шарах наративної текстової реальності та реальності буттєвої живої людини. Отже, Логос-час виступає аутентичною щодо романів М. Пруста концептуальною силою, яка водночас зберігає і стародавню цілісність власного сенсу, і має майже постмодерну здатність розрізнення сенсів-часів у романі, що робить у вже сучасних умовах, у контексті нашого дослідження «Логос-час» амбівалентним концептом. Цей концепт одночасно робить розрізнення і організує єдиний сенсів текстовий простір, точніше текстовий – буттєвий (наративний – життєвий) хронотоп. Відносно специфіки Логосу-часу у нашому дослідженні можна перефразувати відомий твір Ж Дерида «Розрізнення і повторення» (Дерида, 2004), провідні теми якого повторюються у творі «Письмо та відмінність» (Дерида, 2004), як «розрізнення та поєднання» усіх часових вимірів: хронос, логос, ретенція.

Логос-час також органічно притаманний автобіографіям як таким, тому що поєднує специфічність часову з текстовою, тобто це час наративного характеру. Логос-час здатний реалізуватися саме у текстах через специфічність власної дії саме у жанрі спогадів про минуле, написання біографій, автобіографій, хроні, історичних текстів. Таким чином, Логос-час є наративним часом, який покликано реалізуватися саме у «текстах про минуле» різних жанрів та тематичних характерів з метою організувати хронотоп та текстовий логічний порядок, послідовність сенсів, задумів, позбавити свідомість письменника та текстовий простір хаосу через безконтрольні напади згадок у пам'яті.

Однією зі специфічних властивостей, яку відкриває наше дослідження, є відсутність «крапки-спів-буття». Власне кажучи, «співбуття» як чинник часу, поштовх до часового або свідомого руху не потрібний у нашому контексті. Спів-буття, або подія, у творах М. Пруста – це увесь втрачений час, в усіх його значеннях та іпостасях. «Разом з буттям» можна бути завдяки повсякденному «потoku свідомості», інтенціонуванню феноменів буття, життя, різноманіття переживань, «внутрішній час» та феноменологічні форми часу, Отже, місце «крапки спів-буття», події заміщено постійно текучими

потоками свідомості та часовими, які усвідомлюються суб'єктом («трансцендентальним суб'єктом»).

Висновки.

Диференціації, розрізнення усвідомлення часу суб'єктом та спогади про себе у інші вікові стани та хронологічні часи породжують «іншості» себе самого. Ми спостерігаємо суб'єктні диференціації усвідомлення часу: герой, автор-оповідач, автобіограф-реальна людина. Суб'єктні диференціації стосовно усвідомлення часу потребують диференційних часових вимірів у контекстах реальності життєвого світу, у якому перебуває автобіограф-письменник разом з літературною фантазійною реальністю тексту наративного буття. Так виникають ретенційний час свідомості автобіографа, логос-час оповідача у тексті, або наративний час, та хронологічний, нативний час героя, який є alter ego письменника.

Актуальний герменевтичний трикутник щодо нашого дослідження «тексту про минуле» дещо змінюється: герой – автобіограф – оповідач. Місця для читача у «тексті про минуле» не передбачається.

«Сінематографічність» «потoku свідомості» разом з часовим потоком методологічно корелює з феноменологічним часовим потоком, який ґрунтується на інтенційності свідомості. Обидва концепти (культурологічний та філософський) мають майже аналогічну характерологічну властивість, яка однаково артикульована, що позначає їх безперервну текучість – це бергсонівське поняття «durée».

Хронологічний нативний час виступає як сім вікових змін хлопчика Марселя – це рівень героя Марселя семи романів серії «У пошуках втраченого часу».

Логос-час виступає як рівень наративного часу разом з наративністю авторського текстового часу та простору (хронотопу) – рівень автора тексту Марселя Пруста, герменевтика. Логос-час є організуючою (владною) силою, що контролює сенси та слова тексту, логічно їх співвідносить.

Ретенціальний час виступає як феноменологічність та трансцендентальність автобіографічних спогадів М. Пруста – рівень автобіографічних спогадів Марселя Пруста, онтологія часу (минулий, теперішній, майбутній) або час як категорія свідомості (темпоральність, згідно феноменології).

Отже, встановлена суб'єктна диференціація усвідомлення часу як носіїв певного виміру часу: персонаж втілює наративний хронологічний та нативний час, оповідач втілює наративний логос-час та хронотоп, автобіограф втілює феноменологічний ретенційний та діахронний часи.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Гуссерль, Е. (2020). *Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії: Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології*. (Перекл. з німецк. Вахтанг Кебуладзе). Харків: Фоліо.
- Гуссерль, Е. (2021). *Картезіанські медитації*. (Перекл. з німецк. Андрій Вахтель). Київ: Темпора.
- Деріда Ж. (2004). *Письмо та відмінність*. (Перекл. з франц. В. Шовкун). Київ: Основи
- Онисьченко О. (2020). Інтуїтивізм Анрі Бергсона як каталізатор інтерпретаційних процесів. *Українські культурологічні студії*, 1 (6), 32 – 36.
- Пруст, М. (2024). *У пошуках втраченого часу. Про Германтів здалеку і зблизка*. (Перекл. з франц. Євген Марічев). Харків: Фоліо.
- Рікер П. (2000). *Сам як інший*. (Перекл. з франц. В. Андрушко). Київ: Дух і Літера.
- Чуйкова О. (2024) Діахронія ретенційної свідомості та наратив «тексту про минуле» П. Рікера та М. Пруста «У пошуках втраченого часу». *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2*, 444, 105-143. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21>
- Bergson H. (2013a). *Essais sur les donnees immediate de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson H. (2013b). *L'evolution creatrice*. Paris: PUF.

REFERENCES

- Bergson, H. (2013a). *Essais sur les donnees immediate de la conscience*. Paris: PUF.
- Bergson, H. (2013b). *L'evolution creatrice*. Paris: PUF.
- Chuikova, O. (2024). Diahronija retenscijsnoji svidomosti ta narativ «textu pro minule» P. Rikera ta M. Prusta «V poshukah vtrachenogo chasu». [Diachrony of retentive consciousness and the narrative of the «text about the past» by P. Ricker and M. Proust's «In search of lost time»]. *Modern science: prospects, innovations and technologies: Scientific monograph. Part 2*, 444, 105-143.
- Derrida J. (2004). *Writing and distinction*. (Translated from French by V. Shovkun). Kijiv: Osnovi.
- Gusserl, E. (2020). *Ideas of pure phenomenology and phenomenological philosophy. Book one. General introduction to pure phenomenology*. (Translated from German by Vahtang Kebuladze) Kharkiv: Folio.
- Gusserl, E. (2021). *Cartesian reflections*. (Translated from German by Andriy Vakhtel). Kijiv: Tempora. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-473-3-21>
- Onyshenko, O. (2020). Henri Bergson's Intuitionism as a Catalyst of Interpreting Processes. *Ukrainian Cultural Studies*, 1 (6), 32 – 36.
- Prust, M. (2024). *In search of lost time. About Guermant from far and near*. (Translated from French by Yevhen Marychev). Kharkiv: Folio.
- Riker P. (2000). *Self-as-Other*. (Translated from French by V. Andrushko). Kijiv: Duh i Litera.

Azerbaijan-China Relations: Cooperation in the Energy Sector

UDC: 35.072:004.73

DOI: <https://doi.org/10.15421/172570>**Shadiyeva Aytaj**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0007-5637-5740>, shinetomydarkness@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

The main goal of the research is to examine the reasons for the expanding cooperation in the energy sector between Azerbaijan and China, the process itself and its consequences for the South Caucasus region, especially Azerbaijan, against the backdrop of the changing political and economic landscape of the 21st century.

This topic is one of the most relevant topics for the modern era. Thus, after gaining its independence in 1991, Azerbaijan, which built its economy based on the requirements of the modern era, has been in the spotlight of almost all the world's countries due to its economic potential. In this regard, economic cooperation with China, especially cooperation in the energy sector, attracts attention. Azerbaijan is the most developed and leading country in the South Caucasus. Although China is geographically distant from the South Caucasus region, it has always established close relations with these countries. Establishing peace and stability in the South Caucasus, especially in Azerbaijan, is at the center of China's attention. Azerbaijan's rich energy resources have been at the center of attention of various countries throughout history.

The security of the oil and gas arteries passing through Azerbaijan is very important for China, which benefits from our country's rich oil and gas reserves. In addition to being the most developed country in the East Asian region, China is interested in establishing political, economic, and cultural relations with the South Caucasus countries, especially Among East Asian countries, China is considered the second country to strengthen cooperation with Azerbaijan in the energy sector after Japan. This article examines in detail the cooperation in the energy sector that China has established with Azerbaijan since 1991.

Keywords: Azerbaijan, China, Heydar Aliyev, East Asia, energy, oil, gas

Відносини між Азербайджаном і Китаєм: співпраця в енергетичному секторі

Шадієва Айтадж*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

Головною метою дослідження є вивчення причин розширення співробітництва в енергетичній сфері між Азербайджаном та Китаєм, самого процесу та його наслідків для регіону Південного Кавказу, насамперед Азербайджану, на тлі зміни політичного та економічного ландшафту ХХІ століття.

Ця тема є однією з найактуальніших для сучасної епохи. Так, після здобуття незалежності в 1991 році Азербайджан, який побудував свою економіку, виходячи з вимог сучасної епохи, завдяки своєму економічному потенціалу опинився в центрі уваги майже всіх країн світу. У цьому плані економічна співпраця з Китаєм, особливо співпраця в енергетичному секторі, привертає увагу. Азербайджан є найрозвиненішою та провідною країною Південного Кавказу. Хоча Китай географічно віддалений від регіону Південного Кавказу, він завжди встановлював тісні відносини з цими країнами. Встановлення миру та стабільності на Південному Кавказі, особливо в Азербайджані, знаходиться в центрі уваги Китаю. Багаті енергетичні ресурси Азербайджану були в центрі уваги різних країн протягом всієї історії.

Безпека нафтогазових артерій, що проходять через Азербайджан, є дуже важливою для Китаю, який отримує вигоду від багатих запасів нафти та газу нашої країни. Окрім того, що Китай є найрозвиненішою країною Східноазійського регіону, він зацікавлений у встановленні політичних, економічних та культурних відносин з країнами Південного Кавказу, особливо з Азербайджаном. Серед країн Східної Азії Китай вважається другою країною, яка зміцнила співпрацю з Азербайджаном в енергетичному секторі після Японії. У цій статті детально розглядається співпраця в енергетичному секторі, яку Китай встановив з Азербайджаном з 1991 року.

Ключові слова: Азербайджан, Китай, Гейдар Алієв, Східна Азія, енергетика, нафта, газ

Introduction.

Relevance. This topic is very relevant in the modern era. Since the topic reflects the new era, information about it is mostly reflected in internet resources. In addition, there are a number of historiographical materials on cooperation in the energy sector between Azerbaijan and China.

This topic is one of the most relevant topics for the modern era. Thus, after gaining its independence in 1991, Azerbaijan, which built its economy based on the requirements of the modern era, has been in the spotlight of almost all the world's countries due to its economic potential. In this regard, economic cooperation with China, especially cooperation in the energy sector, attracts attention. Azerbaijan is the most developed and leading country in the South Caucasus. Although China is geographically distant from the South Caucasus region, it has always established close relations with these countries. Establishing peace and stability in the South Caucasus, especially in Azerbaijan, is at the center of China's attention. Azerbaijan's rich energy resources have been at the center of attention of various countries throughout history.

The security of the oil and gas arteries passing through Azerbaijan is very important for China, which benefits from our country's rich oil and gas reserves. In addition to being the most developed country in the East Asian region, China is interested in establishing political, economic, and cultural relations with the South Caucasus countries, especially Among East Asian countries, China is considered the second country to strengthen cooperation with Azerbaijan in the energy sector after Japan. This article examines in detail the cooperation in the energy sector that China has established with Azerbaijan since 1991.

The purpose. The main goal of the research is to examine the reasons for the expanding cooperation in the energy sector between Azerbaijan and China, the process itself and its consequences for the South Caucasus region, especially Azerbaijan, against the backdrop of the changing political and economic landscape of the 21st century.

Results.

Azerbaijan is the most strategically advantageous country in the South Caucasus. On the one hand, its rich natural resources, including oil and gas reserves, and on the other hand, its location in a geostrategic region between Europe and Asia, have made it a country of interest to neighboring states throughout history. In the 20th-21st centuries, where energy resources are of great importance, Azerbaijan's role as a reliable ally has steadily increased. It is no coincidence that China, which aspires to become the economic leader of the East Asian region and the whole world, seeks economic cooperation with Azerbaijan, including in the energy sector. Especially recently, due to the conflicts in the Persian Gulf countries, which are China's main energy source, the role of the

Caspian basin as an alternative energy source for China has increased even more (Eyvazli, & Akbarova, 2017).

Also, Azerbaijan's geostrategic position allows for the opening of very convenient pipeline routes connecting Asia with Europe (Asadov, 2016). Therefore, in terms of energy circulation, as an alternative to the oil reserves of the Persian Gulf, Azerbaijan and Georgia, the countries of the South Caucasus, along with the Central Asian countries of Kazakhstan and Turkmenistan, are of particular interest to China (Abbasov, 2005). China recognized Azerbaijan's independence on December 27, 1991. Diplomatic relations between the two countries were established on April 2, 1992 (Valiyev, 2013).

The expansion of economic cooperation between the People's Republic of China and Azerbaijan intensified precisely after the coming to power of the National Leader Heydar Aliyev in 1993. While one reason for the expansion of cooperation in the oil sector between China and Azerbaijan after 1993 was the presence of a strong leader in power in Azerbaijan, the acceptable reason for China was the increase in China's oil imports starting in 1993. China buys at least 100 million tons of oil per year. Since 2010, this figure has already reached 120 million tons. It should be noted that the real increase in oil and gas production in the Caspian Sea also coincides with this period (Habibbeyli, 2018).

On March 7-10, 1994, the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev paid an official visit to the People's Republic of China. The President held official meetings with the Chairman of the People's Republic of China Jiang Zemin and Prime Minister Li Pen. During the visit, 8 agreements were signed between the two states. Of particular importance in Azerbaijan's cooperation with China in the energy sector is the participation of this country in oil and gas projects in Azerbaijan, including the project to restore the historical Great Silk Road, implemented at the initiative of the National Leader Heydar Aliyev (Hamidov, 2001b).

Great Leader Heydar Aliyev declared that Azerbaijan played a special role in the Great Silk Road project: "Azerbaijan is located in the center of the Silk Road. The Silk Road will pass through Japan, China and Central Asia and reach the Caspian Sea. There is a ferry crossing between the East and West coasts of the Caspian Sea, and this ferry belongs to Azerbaijan. Baku is the only large seaport on the Silk Road. Therefore, Azerbaijan occupies a very important strategic position here" (Valiyev, 2013).

On September 8, 1998, a conference dedicated to the summit of the heads of state of Europe and Asia was held in Baku under the TRACECA program for the restoration of the historical Great Silk Road at the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev (Valiyev, 2013).

In June 2002, the signing of a memorandum of understanding between the State Oil Company of the Republic of Azerbaijan and the Shengli Company, a subsidiary of the China Petrochemical Corporation and

the sixth largest company in the country, was a significant event (Center for Strategic Studies, 2017).

Cooperation in the energy sector between Azerbaijan and China has become particularly important at the beginning of the 21st century. Unlike the Middle East region, where destructive wars are being waged for energy resources, South Caucasus, and especially Azerbaijan, is considered a safe zone for China. China is trying to spread its influence in the region through “soft power”. President Ilham Aliyev has visited China twice (2005, 2015) officially and three times to participate in various international events. The famous “One Belt, One Road” initiative put forward by Chinese leader Xi Jinping in 2013 should also be evaluated in this context (Mirishli, 2022).

In fact, this idea is a new version of the project to restore the Great Silk Road, which was founded by the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev at the end of the 20th century. Located on the historical Silk Road, Azerbaijan is one of the countries supporting this mega-project of China. During President Ilham Aliyev’s official visit to China in 2015, a Memorandum of Understanding was signed on the joint promotion of the creation of the “Silk Road Economic Belt”. This Memorandum set out directions for the development of economic and trade relations (Mirishli, 2022).

The interest shown by Chinese companies in the oil sector, which is the locomotive of the Azerbaijani economy, has intensified in the 21st century. The Baku-Tbilisi-Kars railway, which was officially opened on October 30, 2017, is also playing an important role in expanding China’s cooperation with Azerbaijan, the countries of the South Caucasus in the energy sector, and the economic sector in general, along with Asian countries. It is not by chance that the BTK railway led by Azerbaijan is called the “Iron Silk Road”, as it implies that this railway will become a strong and reliable bridge between Europe and Asia. It should also be noted that the BTK railway is having a great impact on Azerbaijan-China energy cooperation, as it fully complies with the roadmap of the PRC’s “One Belt, One Road” state program (Institute of History of Science, 2018).

In 2018, a Founding Agreement was signed between SOCAR and BGP Inc., a subsidiary of China National Petroleum Corporation (CNPC), on the establishment of a joint venture. CNPC is also expected to participate and join as a shareholder in the Oil and Gas Processing and Petrochemical Complex (OGPC) project that SOCAR is building in the Garadagh district of Baku. A Memorandum of Understanding was signed between SOCAR and CNPC in this area in 2016 (Mirishli, 2022).

President Ilham Aliyev was the only head of state from the South Caucasus to participate in the 2nd “One Belt, One Road” international cooperation forum held in Beijing in 2019. On September 15, 2022, a meeting was held between the heads of both states of both countries within the framework of the SCO Summit in Samarkand,

and President Xi Jinping of the People’s Republic of China called President Ilham Aliyev of the Republic of Azerbaijan a “great friend of China” (Isakov, 2011).

From 1995 to 2023, China allocated \$930.8 million in direct investment to Azerbaijan. Of this, \$754.1 million alone was invested in the oil and gas sector (Hamidov, 2001a). Cooperation between China and Azerbaijan in the field of renewable energy is also continuing successfully.

Thus, Azerbaijan has begun cooperation with the Chinese company BYD Company Limited in the field of electric bus production. The import of 160 electric buses and 100 electric chargers of BYD to our country in November 2024 attracts attention in this regard (Isakov, 2011).

The day-by-day expansion of cooperation between Azerbaijan and China in the field of energy is conditioned by a number of objective factors. First of all, to summarize the above, Azerbaijan is a reliable strategic ally for China in the South Caucasus. China is somewhat jealous of Japan, which it considers its main regional rival, actively developing relations with Azerbaijan and is trying to fill the gap. The growing demand for oil in both countries, whose economies are rapidly developing, as well as the rise in Azerbaijan’s regional political and economic influence with the construction of the main export oil pipeline Baku-Tbilisi-Ceyhan, play a special role here.

Another important factor is China’s active cooperation with other states in the fight against the three evil forces – extremism, terrorism and separatism, which it has often used in its foreign policy terminology in recent years (Habibbeyli, 2018).

Based on all this, it can be predicted that cooperation between Azerbaijan and China in the energy and economic fields will develop at an increasing pace in the coming decades. There is deep cooperation between Azerbaijan and China in all areas, especially in the energy sector. This is, above all, due to the requirements of the 21st century.

Conclusions.

Cooperation with Azerbaijan in all areas, including the energy sector, has always been in the focus of official Beijing. Azerbaijan has become a reliable partner of China with its rich energy resources. The Republic of Azerbaijan, which gained independence in 1991, actively entered the stage of economic, social reforms and construction after the National Leader Heydar Aliyev came to power in 1993.

The reconstruction of Azerbaijan’s economy has led to active economic, especially energy, cooperation with the Chinese government, which has an interest in this. In the 21st century, this cooperation has entered a completely new stage. Currently, cooperation between the two countries in the energy sector is deepening, and this is very important for the prospective development of both the South Caucasus and the East Asian region.

REFERENCES

- Abbasov, Ch. (2005). *Ways of Azerbaijan's integration into the world economy*. Baku: Science. ISBN 5-8066-720-x.
- Asadov, A. (2016) *The Great Silk Road in the context of the geostrategic interests of the Azerbaijani state*. Baku. ISBN 978-9952-8154-9-8.
- Center for Strategic Studies under the President of Azerbaijan. (2017). *Main directions of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan (1991-2016)*. Baku: Poliart Press
- Eyvazli, C., & Akbarova A. (2017). *Modern regional policy of the People's Republic of China*. Baku: Mutarjim.
- Habibbeyli, I. (2018). *The economies of Azerbaijan and China: comparative studies*. Baku. ISBN 978-9952-8342-3-9.
- Hamidov, H. (2001a). *Azerbaijan's international relations with Asian countries* Baku: Gartat.
- Hamidov, H. (2001b). *The Great Silk Road in Azerbaijan's International Relations*. Baku: Eagle.
- Institute of History of Science of the Azerbaijan National Academy of Sciences. (2018). *Azerbaijan-China relations on the Great Silk Road: history and modernity*. Baku: Europe
- Isakov, H. (2011). *Participation of the Republic of Azerbaijan in the restoration of the «Great Silk Road» (1991-2005)*. Baku: «East-West». ISBN 978-9952-34-652-7.
- Mirishli, F. R. (2022). *Geosilktract (Renaissance of the Great Silk road-the innovation of the world economy)*. ISBN 978-5-206-01071-8.
- Valiyev, D. (2013). *The phenomenon of economic development of China and Azerbaijan*. Baku. ISBN 5-87459-103-6.

Cultural and Public Diplomacy of the European Union as a Tool of Political Influence on Ukraine in Modern Conditions

UDC: 321.01:327.39:316.774(4-67:477)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172571>**Solovykh Yevheniia**Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0840-2835>, j.m.solovikh@karazin.ua

V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

Relevance. In the context of Russia's full-scale war against Ukraine, the cultural and public diplomacy of the European Union plays an increasingly significant role in promoting democratic values, consolidating European identity, and countering disinformation. Given the hybrid threats and information challenges, there is a growing need for a systematic analysis of the EU's political influence tools in the Eastern Partnership countries, particularly in Ukraine.

The aim of the study is to provide a comprehensive understanding of the EU's cultural and public diplomacy as a tool of political influence on Ukraine under the conditions of war and the European integration process.

Results. The article analyzes the key directions of EU cultural diplomacy in Ukraine, including Erasmus+, Creative Europe, EUNIC activities, and the East StratCom Task Force. It identifies the effectiveness of programs aimed at supporting cultural, educational, and communication initiatives. The study demonstrates that these instruments significantly influence the growth of pro-European attitudes, the strengthening of the EU's image, and the formation of strategic narratives in public consciousness.

Conclusions. The EU's cultural and public diplomacy has proven effective in shaping a positive attitude toward European integration. At the same time, a number of challenges have been identified: regional disparities, competition with other international actors, and the risks of perceiving European initiatives as neocolonial. The study recommends expanding localized cultural programs, developing digital tools, and fostering strategic partnerships with Ukrainian institutions.

Keywords: public diplomacy, cultural diplomacy, European integration, soft power, disinformation, strategic narratives, political communication, regional policy

Культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу як інструмент політичного впливу на Україну в сучасних умовах

Солових Євгенія

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)

Анотація.

Актуальність. У контексті повномасштабної війни Росії проти України культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу відіграє дедалі важливішу роль у просуванні демократичних цінностей, консолідації європейської ідентичності та протидії дезінформації. З огляду на гібридні виклики та інформаційні загрози, зростає потреба у системному аналізі політичного впливу цих інструментів у країнах Східного партнерства, зокрема в Україні.

Метою дослідження є комплексне осмислення культурної та публічної дипломатії ЄС як інструменту політичного впливу на Україну в умовах війни та євроінтеграційного курсу.

Результати. У статті проаналізовано ключові напрями культурної дипломатії ЄС в Україні: Erasmus+, Creative Europe, діяльність EUNIC, East StratCom Task Force, тощо. Визначено ефективність програм, спрямованих на підтримку культурних, освітніх та комунікаційних ініціатив. Продemonстровано, що ці інструменти суттєво впливають на зростання проєвропейських настроїв, зміцнення іміджу ЄС і формування стратегічних наративів у масовій свідомості.

Висновки. Культурна та публічна дипломатія ЄС довели свою ефективність у формуванні позитивного ставлення до євроінтеграції. Разом із тим виявлено низку викликів: регіональні диспропорції, конкуренція з іншими міжнародними акторами, ризики сприйняття європейських ініціатив як неоколоніальних. Рекомендовано розширення локалізованих культурних програм, розвиток цифрових інструментів і стратегічне партнерство з українськими інституціями.

Ключові слова: публічна дипломатія, культурна дипломатія, євроінтеграція, м'яка сила, дезінформація, стратегічні наративи, політична комунікація, регіональна політика

Вступ.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року стало тією критичною точкою ескалації збройного протистояння, яке розпочалося ще у 2014 році, і ця військова агресія не лише кардинально змінила геополітичну архітектуру європейського континенту, але й актуалізувала питання щодо ефективності застосування інструментів «м'якої сили» у протистоянні авторитарним викликам. У цьому контексті культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу набуває стратегічного значення як механізм зміцнення демократичних цінностей, формування європейської ідентичності та протидії російській дезінформації в Україні.

Актуальність дослідження. Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, кардинально змінила не лише геополітичну архітектуру європейського континенту, але й актуалізувала принципово нові виклики у сфері міжнародних відносин, зокрема щодо ефективності застосування інструментів "м'якої сили" у протистоянні авторитарним режимам та гібридним загрозам. У цих умовах культурна та публічна дипломатія Європейського Союзу набуває стратегічного значення як потужний механізм зміцнення демократичних цінностей, формування стійкої європейської ідентичності та ефективної протидії російській дезінформаційній машині, що систематично намагається підірвати довіру до західних інституцій та демократичних принципів. Особливої актуальності це питання набуває в контексті того, що Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС у 2022 році та розпочала переговори про вступ у 2023 році, що робить вивчення впливу європейської культурної дипломатії критично важливим для розуміння процесів євроінтеграції в умовах воєнного стану. Водночас інформаційна війна, що ведеться Росією проти України та всього демократичного світу, вимагає від ЄС розробки нових, більш ефективних стратегій культурного впливу, здатних не лише протистояти ворожій пропаганді, але й активно формувати проєвропейські настрої в українському суспільстві.

Сучасний етап відносин між Україною та Європейським Союзом характеризується безпрецедентним рівнем політичної, економічної та культурної інтеграції, що робить необхідним системний аналіз ефективності європейських інструментів "м'якої сили" в умовах гібридних викликів та воєнних дій. Зростання підтримки євроінтеграції серед українського населення з 53% у 2019 році до 90% у 2024 році свідчить про кардинальні зміни в суспільних настроях, проте залишається відкритим питання про роль саме культурної дипломатії ЄС у цих трансформаціях та її співвідношення з іншими факторами впливу, зокрема безпековими міркуваннями. Регіональні диспропорції

в підтримці європейського курсу, конкуренція з боку інших глобальних акторів, а також ризики сприйняття європейських ініціатив як неоколоніальних проєктів створюють додаткові виклики для реалізації культурної політики ЄС, що потребує ґрунтовного наукового осмислення та розробки рекомендацій щодо підвищення ефективності цих інструментів. Крім того, в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій та соціальних мереж, що стали основними каналами інформаційного впливу, особливо серед молодого покоління, виникає потреба в переосмисленні традиційних підходів до культурної дипломатії та адаптації її інструментів до сучасних реалій комунікаційного простору.

Мета дослідження – комплексне дослідження культурної та публічної дипломатії Європейського Союзу як інструменту політичного впливу на Україну в умовах російської агресії та процесу європейської інтеграції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У питанні культурної та публічної дипломатії Європейського Союзу в українському напрямі спостерігається зростання наукового інтересу як з боку вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Так, серед українських авторів варто відзначити Г. Шелест, О. Шаповалову, С. Герасимчука, І. Бекешкіну, Н. Шульгу та інших, які аналізували вплив культурної дипломатії, зовнішньополітичної комунікації та європейських програм на формування європейської ідентичності в Україні. Крім того, окрему увагу інструментам публічної дипломатії України та ЄС у контексті іміджевих стратегій, зокрема в умовах війни, приділяють такі науковці, як Ю. Богданова, К. Зарембо, М. Микієвич, Т. Пархоменко, А. Філіпенко та інші. У своїх роботах вони досліджують роль культури, мистецтва, освіти, цифрових комунікацій і громадянського суспільства у просуванні позитивного образу України за кордоном, протидії дезінформації та утвердженні нашої країни як невід'ємної частини європейського культурно-політичного простору. При цьому зауважимо, що культурі відводиться ключове значення - адже вона розглядається не лише як окремий інструмент гуманітарної дипломатії, але й як дієвий чинник національної стійкості та європейської ідентичності.

Даною проблематикою також займається цілий ряд інших зарубіжних науковців, зокрема, М. Девіс Крос та Й. Батора, Р. Кроуфорд-Сміт, Я. Меліссен, С. Марк та інші, які вивчають концепції «м'якої сили», нової публічної дипломатії, роль EUNIC і ефективність культурних інструментів у зовнішній політиці ЄС. Проте, незважаючи на вже існуючі наукові напрацювання за окремими аспектами даної теми, малодослідженим залишається питання щодо цілісного осмислення культурної та публічної дипломатії ЄС як інструменту політичного впливу на Україну в контексті сучасних викликів.

Результати дослідження.

Концептуальні основи культурної та публічної дипломатії Європейського Союзу ґрунтуються на теорії м'якої сили, яку Д. Най визначає як «здатність отримувати бажане через привабливість, а не через примус чи економічну вигоду» (Nye, 2004, p. 5). У європейському контексті «м'яка сила» набуває особливої специфіки завдяки наднаціональному характеру ЄС та його ціннісній основі, що відрізняє європейську модель від традиційних державних форм культурної дипломатії. Зауважимо, що публічна дипломатія, згідно з визначенням USC Center on Public Diplomacy, представляє собою «інструмент комунікації та залучення з іноземною публікою для просування національних інтересів та цінностей» (USC Center on Public Diplomacy), проте в умовах ЄС вона трансформується в ефективний інструмент щодо просування спільних європейських цінностей та інтересів. Культурна дипломатія як складова публічної дипломатії фокусується переважно на використанні культурних ресурсів -- мистецтва, мови, освіти, науки, історичної спадщини, традицій, літератури, кіно, музики та креативних індустрій – для досягнення дипломатичних цілей та формування позитивного іміджу держави.

«Культурна дипломатія ЄС характеризується переходом від традиційного розуміння феномену «м'якої сили» до міжнародних культурних відносин, заснованих на співпраці та копродукції» (Gahler, 2021). За даними EEAS, культурна дипломатія ЄС орієнтується на «міжнародні культурні відносини», спрямовані на контакти між людьми й процеси співтворчості, а не лише на традиційне «демонстрування» культурних досягнень, що

відображає еволюцію європейських підходів до культурного впливу (European External Action Service, 2016).

Щодо інституційної архітектури публічної дипломатії ЄС, то вона характеризується досить складною багаторівневою структурою, яка включає наднаціональні, міжурядові та недержавні компоненти. Європейська служба зовнішньої дії (EEAS), заснована на підставі Лісабонського договору, виконує координуючу роль у формуванні та реалізації стратегічних комунікацій ЄС, зокрема через East StratCom Task Force, яка з 2015 року протидіє російській дезінформації (Drieschova, 2021). Європейська комісія через Генеральний директорат з питань освіти, молоді, спорту та культури (DG EAC) реалізує масштабні культурні програми, серед яких Creative Europe з бюджетом 2,44 мільярда євро на 2021-2027 роки та Erasmus+ з фінансуванням понад 26 мільярдів євро (European Commission). Варто зазначити, що мережа EUNIC (Європейський союз національних інститутів культури) координує діяльність культурних інститутів держав-членів ЄС, забезпечуючи стратегічну та інституційну синергію між національними та наднаціональними ініціативами.

Делегації ЄС у третіх країнах виконують функції своєрідних культурних центрів, організовуючи тематичні заходи, сприяючи міжкультурним обмінам та підтримуючи місцеві ініціативи громадянського суспільства. Ми спробували поєднати в нижченаведеній таблиці інституційні та програмні аспекти ЄС у сфері культурної та публічної дипломатії в Україні (табл. 1.)

Табл. 1**Ключові інституції та програми ЄС у сфері публічної дипломатії в Україні**

Інституція / Програма	Функції та напрямки діяльності	Реалізація в Україні / Вплив
Європейська служба зовнішніх справ (EEAS) зокрема її підрозділ East StratCom Task Force	Координація зовнішньополітичної комунікації, стратегічна протидія дезінформації, просування позитивного іміджу ЄС	Реалізує платформу EUvsDisinfo, яка займається викриттям і протидією російській дезінформації, підготовкою аналітичних звітів, моніторингом інформаційного простору та наданням підтримки в умовах війни шляхом поширення перевірених даних і спростування ворожих наративів.
Європейська комісія (DG EAC)	Визначення політик у сфері культури, освіти, молоді, управління програмами культурної дипломатії.	Реалізація програм Creative Europe, Erasmus+, EU4Culture, Culture Moves Europe тощо.
EUNIC (European Union National Institutes for Culture)	Інституційна платформа для координації культурно-дипломатичної діяльності держав-членів ЄС, яка сприяє розвитку міжнародного культурного співробітництва та просуванню європейських цінностей через спільні культурні проекти.	Реалізує спільні проекти з українськими митцями, активно співпрацює з громадськими організаціями та підтримує міжкультурний діалог. Діяльність EUNIC в Україні спрямована на посилення взаєморозуміння між культурами, просування європейських цінностей через мистецькі ініціативи, освітні програми та культурну співпрацю на місцевому рівні.

Інституція / Програма	Функції та напрямки діяльності	Реалізація в Україні / Вплив
Делегація ЄС в Україні	Здійснює представництво ЄС, координує та впроваджує програми допомоги, реалізує заходи публічної дипломатії, а також забезпечує регулярну взаємодію з органами влади, громадянським суспільством і медіа з метою просування цінностей та політик ЄС.	Організація Днів Європи, культурних та освітніх заходів, забезпечення інформаційної підтримки європейських ініціатив, здійснення публічних заяв з ключових політичних питань, а також координація офіційних візитів представників ЄС з метою посилення взаєморозуміння та підтримки євроінтеграційного курсу України.
Creative Europe	Основна програма культурного співробітництва: культура, медіа, крос-секторальність	Україна як повноцінна країна-учасниця з 2021 р., підтримка культурного сектору під час війни.
Culture Moves Europe	Програма мобільності для митців, культурних операторів, резиденцій	Спрощений доступ для українців після 2022 р., підтримка незалежних митців у ЄС.
Erasmus+	Освітні обміни, молодіжна мобільність, співпраця між ЗВО	Співпраця з понад 200 українськими університетами, підтримка студентів та викладачів, проекти eTwinning Plus (1300 шкіл).
EU4Skills	Реформа професійно-технічної освіти в Україні	Передбачає співфінансування понад 63 млн євро для модернізації закладів професійно-технічної освіти в Україні та впровадження європейських стандартів навчання з метою підвищення якості підготовки фахівців.
EU4Culture	Сприяння розвитку культурного сектору в українських містах та зміцненню їхньої культурної ідентичності.	Вибір 5 українських міст (Одеса, Львів, Полтава тощо), створення стратегій культури, грантова підтримка. Так, у жовтні 2021 р. Вінниця, Полтава та Рівне також отримали гранти (по 30 000 євро) на розробку своїх стратегій розвитку культури в рамках програми EU4Culture, за фінансової підтримки ЄС та реалізованої Goethe-Institut у партнерстві з Данським інститутом культури, Чеськими центрами та Французьким інститутом у Грузії.
Team Europe	Механізм скоординованої зовнішньої допомоги ЄС і країн-членів	Допомога під час пандемії COVID-19 і повномасштабного вторгнення; мобілізація фінансових, медичних, гуманітарних ресурсів.

Вважаємо, що сучасні підходи до оцінки впливу культурної дипломатії еволюціонували від простих кількісних показників охоплення до складніших індикаторів, здатних відображати глибинні поведінкові й ціннісні зміни в цільових аудиторіях. Що стосується класичних, традиційних показників, зокрема, таких як загальна кількість учасників програм або обсяг медіа-покриття, то вони доповнюються якісними індикаторами впливу на громадську думку, формування ідентичності та зміцнення демократичних інститутів. З нашої точки зору, специфіка культурного впливу саме в тому, що здебільшого він проявляється не відразу, а через роки або навіть десятиліття. Щодо України, то особливо важливими є індикатори зміни ставлення до європейської інтеграції, сприйняття європейських цінностей та готовності населення до демократичних реформ. Методологія оцінки включає соціологічні опитування, фокус-групи, аналіз соціальних мереж та моніторинг медіа-дискурсу.

Зупинимось більш детально на різноманітних програмах, пріоритетних напрямках та особливостях реалізації ініціатив Європейського Союзу у сфері культурної й публічної дипломатії в Україні.

Яскравим прикладом є програма Creative Europe, яка, на нашу думку, стала одним із найдієвіших інструментів культурної дипломатії ЄС в Україні після приєднання держави у 2016 році – відповідно до Угоди між Урядом України та Європейською Комісією про участь України в програмі «Креативна Європа» (Місія України при Європейському Союзі). Ця програма структурована за трьома напрямками, а саме: підпрограма «Культура» (33% бюджету), підпрограма «МЕДІА» (58% бюджету) та крос-секторальний напрям (9% бюджету), що забезпечує комплексний підхід до підтримки культурних та креативних індустрій. За даними Creative Europe Desk Ukraine, у 2019 році шість українських учасників були відібрані для проєктів культурного співробітництва, а три українські видавництва отримали фінансування в рамках проєктів літературного перекладу (Місія України при Європейському Союзі). Спеціальний заклик Creative Europe для підтримки України, ініційований у 2022 році у відповідь на російську агресію, мав на меті короткострокову підтримку українських митців та організацій у створенні й презентації своїх робіт, а також допомогу переміщеним особам у доступі до культури (EU NEIGHBOURS

East). Цікавою є програма Culture Moves Europe, нова ініціатива мобільності Creative Europe, що відкрила простір для реалізації творчого потенціалу для українських художників та культурних працівників, особливо в умовах воєнних викликів.

Ще одна, не менш відома програма – Erasmus+. На нашу думку, вона відіграє стратегічну роль у формуванні європейської ідентичності серед української молоді та академічної спільноти через механізми освітньої мобільності та інституційного співробітництва. Так, починаючи з 2014 року понад 200 українських закладів вищої освіти та більше 3000 громадських організацій взяли участь у програмах Erasmus+, встановивши довгострокові партнерські відносини з європейськими інституціями (Місія України при Європейському Союзі). Зауважимо, що у 2019 році ЄС запустив спеціальне фінансове вікно у розмірі 5 мільйонів євро для українських учасників Erasmus+ на 2019-2020 роки, що підкреслює стратегічне значення України для європейської освітньої політики. Платформа eTwinning Plus, спрямована на онлайн-з'єднання шкіл та вчителів, сприяє методичному та культурному обміну досвідом, і починаючи з 2013 року, до неї було залучено понад 1300 українських шкіл (Місія України при Європейському Союзі). Програма EU4Skills з бюджетом 63 мільйони євро, що була запущена дещо пізніше – у грудні 2019 року, і спрямована на реформування системи професійно-технічної освіти в Україні та приведення її у відповідність до європейських стандартів.

Що стосується комунікаційних кампаній та медіапроектів ЄС в Україні, то їх специфікою є достатньо високий рівень адаптації до місцевого

контексту та викликів, продиктованих інформаційною війною. Наприклад, ініціатива Team Europe, запроваджена у 2020 році як глобальна відповідь на пандемію COVID-19, в Україні трансформувалася в координаційний механізм підтримки у сферах охорони здоров'я, економічного відновлення та соціальної стійкості (European Commission). East StratCom Task Force реалізує комплексну стратегію протидії дезінформації через флагманський проєкт EUvsDisinfo, який ретельно документує випадки російської пропаганди та надає факт-чекінг, досягаючи понад два мільйони переглядів на місяць через соціальні мережі російськомовний сервіс EEAS з Брюсселя забезпечує оновлення та фактичну фонову інформацію про ЄС для російськомовних журналістів, маючи на меті посилення присутності та точного представлення політики ЄС у російськомовних медіа (Київський міжнародний інститут соціології).

Отже, на нашу думку, комунікаційні ініціативи ЄС в Україні вирізняються високим рівнем адаптивності до місцевих умов та умов, пов'язаних з інформаційним протистоянням, ефективно поєднуючи підтримку ключових секторів із цілеспрямованою боротьбою з дезінформацією. Стратегічні меседжі та наративи ЄС щодо європейських цінностей в українському контексті ґрунтуються на принципах демократії, верховенства права, поваги до прав людини та культурного різноманіття. В таблиці 2 зроблено спробу узагальнити п'ять ключових стратегічних наративів ЄС, які спрямовані на утвердження європейських цінностей в українському суспільстві в умовах війни та інтеграційних трансформацій.

Табл. 2.

Стратегічні наративи ЄС щодо європейських цінностей в українському контексті

Наратив	Зміст	Приклади / Джерела
1. Україна як європейська країна з європейським вибором	Підкреслення європейської ідентичності України, заснованої на спільних цінностях -- демократії, прав людини, верховенства права	Безвізовий режим (2017 р.), статус кандидата (2022 р.), початок переговорів про членство (2023 р.); (Chatham House, 2020.)
2. Україна як форпост європейської демократії	Українська боротьба з агресією подається як захист європейських цінностей та демократії	Заяви європейських лідерів після 2022 року; (Chatham House, 2020.)
3. ЄС як надійний партнер у відбудові та модернізації України	Акцент на довгострокову підтримку реформ, цифровізації, зеленої трансформації та інституційної стійкості	Ukraine Facility (European Commission, 2023)
4. Культура як інструмент європейської єдності	Посилення єдності через культурні ініціативи, міжлюдські зв'язки, діалог та обмін досвідом	Програми Creative Europe, House of Europe; (House of Europe, 2023)
5. Молодь як рушійна сила європейського майбутнього України	Підтримка молодіжної активності як інвестиція в спільне європейське майбутнє	Erasmus+, EU4Youth, євроклуби; (EU Neighbours East, 2022)

Як видно з таблиці 2, центральним наративом є позиціонування України як «європейської країни з європейським вибором», що знайшло широке визнання в українському суспільстві та отримало чітке практичне втілення. Зокрема, надання безвізового режиму у 2017 році, отримання статусу кандидата у 2022 році та початок переговорів про членство у 2023 році формують послідовний наратив поступової інтеграції України до європейського простору.

Як зазначається в дослідженні Chatham House, «український наратив про європейську належність базується не лише на географічних чи історичних аргументах, але й на спільності цінностей та прагненні до демократичного розвитку» (Chatham House, 2020). Відомий у світі наратив про «Україну як форпост європейської демократії» набув нового, особливого змісту після повномасштабного вторгнення, коли провідні європейські лідери описували українську боротьбу як захист європейських цінностей та демократичного способу життя.

Ще одним важливим стратегічним наративом є образ «ЄС як надійного партнера у відбудові й модернізації України», який наголошує на його прагненні забезпечити довготривалу підтримку реформ, сприяти зміцненню інституційної стійкості, реалізації зеленого переходу та просуванню цифрової трансформації. Цей наратив активно просувається в рамках створення Ukraine Facility, який передбачає не лише фінансову допомогу, а й супровід трансформаційних змін у ключових секторах (European Commission, 2023).

Також популярним є наратив про «культуру як інструмент європейської єдності», що підкреслює роль культурних і освітніх програм ЄС у зміцненні міжлюдських зв'язків, просуванні цінностей діалогу, взаємоповаги та ідентичності. Зокрема, програми Creative Europe та House of Europe формують стійкий образ ЄС як простору відкритості, обміну та співтворчості, де Україна є невід'ємною частиною (House of Europe, 2023).

Окреме місце посідає наратив - «молодь як рушійна сила європейського майбутнього України». Через підтримку молодіжних ініціатив, участь у програмах Erasmus+, EU4Youth, а також створення молодіжних євроклубів, ЄС просуває ідею про українську молодь як активного носія демократичних змін і побудови спільного майбутнього з Європою (EU Neighbours East, 2022).

Проведений нами аналіз цих стратегічних наративів ЄС свідчить про цілісну та багатовимірну комунікаційну стратегію, яка не лише закріплює європейську ідентичність України, а й формує позитивне символічне поле для її подальшої інтеграції до Європейського Союзу. Таким чином, саме через послідовне просування самих різноманітних меседжів про спільність цінностей, культурну єдність, молодіжне партнерство та надійність інституційної

підтримки, ЄС ефективно вибудовує образ не лише партнера, а й подальшого спільного майбутнього з Україною.

З нашої точки зору, ці п'ять основних наративів відіграють ключову роль у легітимації європейського курсу в сучасному українському суспільстві, сприяють подоланню інформаційних розривів, а також формуванню та зміцненню довіри до євроінтеграційного процесу.

Посилення політичної лояльності до інституцій ЄС відбувається через механізми символічного визнання та поступової інклюзії України до європейських політичних процесів. Участь українських представників у засіданнях Європейської ради як спостерігачів, регулярні консультації з Європейським парламентом у форматі діалогу імені Жана Моне та участь у тематичних радах ЄС створюють відчуття належності до європейської політичної родини (Gahler, 2021.). Присудження Премії Сахарова за свободу думки Олегу Сенцову у 2018 році стало потужним символічним жестом солідарності з Україною та засудження російської агресії, що було широко висвітлено в українських медіа та сприйнято як визнання європейськістю українських цінностей. Програми парламентської дипломатії, зокрема місії спостереження за виборами Європейського парламенту в 2014, 2015 та 2019 роках, демонструють довіру ЄС до українських демократичних процесів та в цілому, сприяють зміцненню демократичних інститутів (Gahler, 2021).

Ризики сприйняття культурної дипломатії ЄС як неоколоніального проекту потребують серйозного аналізу, оскільки можуть підірвати довгострокову ефективність європейського впливу та створювати внутрішній опір. У таблиці 3 наведено політичний вимір впливу культурної та публічної дипломатії ЄС в Україні. Критики зазначають, що інтенсивні зусилля ЄС щодо просування європейських цінностей можуть сприйматися як нав'язування зовнішніх стандартів без достатнього врахування місцевих культурних особливостей (Дослідження особливостей стратегії м'якої сили ЄС щодо України, 2021). Особливо гостро це питання постає в контексті регіональних відмінностей, де в південних областях лише 32% підтримують євроінтеграцію, тоді як 31% вважають, що Україна не повинна приєднуватися ні до якого союзу (Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва). Дослідження особливостей стратегії «м'якої сили» ЄС щодо України показує, що «географічне розташування регіону визначається сильним впливом двох основних міжнародних акторів – ЄС та Росії, що змушує країни або робити геополітичний вибір, або впроваджувати балансуючу політику» (Дослідження особливостей стратегії м'якої сили ЄС щодо України, 2021). Проблема культурної гегемонії виникає внаслідок домінування західноєвропейських культурних форм у програмах

Creative Europe, які, попри декларації про підтримку різноманіття, часто віддають перевагу проєктам, що відповідають європейським стандартам.

Змагання з іншими зовнішніми акторами значно ускладнює реалізацію культурної дипломатії ЄС та вимагає постійної адаптації стратегій до мінливого геополітичного контексту. Росія продовжує активно використовувати інструменти «жорсткої м'якої сили» для впливу на російськомовне населення України, систематично просуваючи антизахідні наративи через мережу лояльних медіа (Luther, 2024). Контент-аналіз понад 2700 новинних матеріалів у період з лютого по липень 2021 року показав, що російськомовні медіа

в Україні «послідовно представляли антизахідні наративи, зокрема зображення НАТО та ЄС як екзистенціальних загроз» (Luther, 2024). Як відомо, США зберігають значний культурний вплив через Голлівуд, соціальні мережі та освітні програми, часто затьмарюючи європейські ініціативи завдяки значно більшим ресурсам та глобальному охопленню. Щодо КНР, то ця держава свій посилює культурний вплив через мережу Інститутів Конфуція та програми освітніх обмінів, пропонуючи альтернативну модель розвитку без політичних умовностей, що може привабити деякі сегменти українського суспільства.

Табл. 3.

Політичний вимір культурної та публічної дипломатії ЄС в Україні

Напрямок впливу	Опис та приклади
Формування підтримки євроінтеграції	Спостерігається різке зростання підтримки вступу України до ЄС - з 53% (2019 р.) до 90% (2024 р.). Культурна дипломатія відіграє помітну роль у формуванні проєвропейських настроїв поряд із безпековими факторами.
Обізнаність та позитивне ставлення до ЄС	96% українців усвідомлюють допомогу ЄС після початку війни; 73% оцінюють її як достатньо ефективну. Впровадження програм культурної дипломатії зміцнюють імідж ЄС як надійного партнера.
Регіональна підтримка інтеграції	Підтримка в Західному регіоні України -- 71%, Центральному -- 60%, Східному -- 34%. Ці дані вказують на доцільність розробки цільової комунікаційної стратегії для регіонів із нижчою підтримкою євроінтеграції.
Програми мобільності та культурних обмінів	Участь у Erasmus+, eTwinning Plus, Youth in Action, волонтерських проєктах і фестивалях (наприклад, Європейський молодіжний фестиваль, European Youth Event (EYE) тощо) посилює європейську ідентичність і позитивні політичні орієнтації.
Символічне визнання та політична інтеграція	Присудження премії Сахарова Олегу Сенцову, участь українських делегацій у засіданнях ЄС, міжпарламентські формати -- всі ці заходи та ініціативи сприяють підсиленню відчуття належності до європейської політичної спільноти.
Європейська ідентичність та цінності	Поширення інклюзивного дискурсу (права меншин, ЛГБТІК+, люди з інвалідністю). Переосмислення культурної спадщини в межах культурної деколонізації.
Критика та ризики неоколоніального сприйняття	Занепокоєння щодо домінування західноєвропейських моделей у культурних програмах (Creative Europe). Побойовання нав'язування цінностей без урахування локального контексту.
Інформаційний та культурний вплив зовнішніх акторів	РФ просуває антизахідні наративи, зокрема в російськомовних ЗМІ. США та КНР конкурують у сфері культурного впливу через медіа та освітні програми для просування власних інтересів.
Виклики в регіонах та серед скептично налаштованих груп	Мовна ідентичність впливає на політичні орієнтації. У південних і східних регіонах України спостерігається нижчий рівень підтримки інтеграційних процесів. Програми ЄС потребують адаптації до локального контексту.
Інституційні обмеження	Недостатнє фінансування культурної дипломатії (бюджет Українського інституту склав 2,3 млн дол. у 2019 р.). Також є потреба в модернізації цифрових комунікацій та зміцненні присутності ЄС онлайн.
Формування позитивного ставлення до євроінтеграції	Спостерігається різке зростання підтримки вступу України до ЄС - з 53% (2019 р.) до 90% (2024 р.). Культурна дипломатія відіграє помітну роль у формуванні проєвропейських настроїв поряд із безпековими факторами.

Обмеження ефективності у регіонах та серед скептично налаштованих груп залишаються серйозним викликом для культурної дипломатії ЄС, особливо в умовах необхідності забезпечення національної єдності під час війни. У східних областях України програми ЄС часто стикаються з індиферентністю або прихованим опором, обумовленим історичними зв'язками з Росією та мовними перевагами (EU NEIGHBOURS east). Дослідження мовної ідентичності показує, що «рідна мова є потужним предиктором ставлення людей та політичних переваг щодо як мовного використання, так і інших соціально розділених питань» (Kulyk, 2011), що створює виклики для програм ЄС у російськомовних регіонах. Хронічне недофінансування також обмежує ефективність ініціатив: бюджет Українського інституту у 2019 році становив лише 60 мільйонів гривень (приблизно 2,3 мільйона доларів), що є мізерною частиною порівняно з аналогічними інституціями інших європейських країн (Atlantic Council). Дослідження підкреслює, що «ЄС все ще програє Росії в цифровій дипломатії», попри перевагу в привабливості культурних досягнень (Дослідження особливостей стратегії м'якої сили ЄС щодо України, 2021), що вказує на необхідність модернізації підходів до онлайн-комунікацій та цифрової присутності.

Отже, культурна та публічна дипломатія ЄС в Україні відіграє суттєву політичну роль, сприяючи зростанню підтримки євроінтеграції, зміцненню позитивного іміджу ЄС, а також розвитку європейської ідентичності та символічному визнанню України як частини європейської спільноти. На нашу думку, даний аналіз виявляє низку самих різноманітних викликів -- регіональні диспропорції, інституційні обмеження, конкуренцію з боку інших акторів та ризики неокolonіального сприйняття, що вказує на необхідність цільової, чутливої до контексту комунікації та посилення локалізованих ініціатив.

Висновки.

Отже, підсумовуючи все вищезазначене, слід звернути увагу на те, що комплексний аналіз культурної та публічної дипломатії Європейського Союзу як інструменту політичного впливу на Україну засвідчив їх високу ефективність у формуванні проєвропейських настроїв та демократичних цінностей в українському суспільстві. Крім того, дослідження продемонструвало різке зростання підтримки євроінтеграційних процесів мешканцями України з 53% у 2019 році до 90% у 2024 році, що свідчить про успішність багатоаспектного підходу ЄС, який поєднує самі різноманітні програми -- освітні, культурні, а також стратегічні комунікації та підтримку громадянського суспільства. Вважаємо, що найбільш ефективними у цьому питанні виявилися програми академічної мобільності Erasmus+, завдяки яким понад 200 українських закладів вищої освіти та близько 3000 громадських організацій долучилися до

європейських проєктів, культурні ініціативи Creative Europe, оперативно адаптовані до умов війни, а також діяльність East StratCom Task Force, спрямована на протидію російській дезінформації.

Внаслідок війни відбулася кардинальна зміна вектора європейської публічної дипломатії, яка помітно розширила можливості для подолання бар'єрів у суспільному сприйнятті між ЄС та Україною, що виявилось в зростанні взаємної солідарності та активізації євроінтеграційного курсу.

Разом із позитивними тенденціями дослідження окреслило й низку самих різних викликів -- від регіональних відмінностей у сприйнятті європейських ініціатив і конкуренції з іншими глобальними акторами до потенційного ризику сприйняття культурної дипломатії як інструменту неокolonіалізму.

Рекомендації щодо підвищення ефективності комунікаційної політики ЄС включають розвиток більш персоналізованих та регіонально адаптованих культурних програм, які враховують специфіку різних областей України та їхні історико-культурні особливості, зокрема це стосується східних та південних регіонів, де підтримка євроінтеграції традиційно нижча. Саме тому необхідним є посилення цифрового компоненту культурної дипломатії через створення інноваційних онлайн-платформ, активне використання соціальних мереж та розвиток віртуальних культурних обмінів, що особливо набуває актуальності в умовах війни та обмежень на фізичну мобільність. Також важливим напрямом є розширення партнерства з українськими культурними інституціями та громадянським суспільством для забезпечення автентичності та місцевої релевантності європейських ініціатив, а також збільшення фінансування програм культурної дипломатії та забезпечення їх довгострокової стійкості для максимізації кумулятивного ефекту впливу. Особливої уваги потребує розвиток подальших стратегій щодо роботи з російськомовною аудиторією через адаптовані комунікаційні підходи та врахування мовних переваг різних регіонів України.

Окрім того, результати наявних досліджень дозволяють зробити висновки, що для посилення культурної дипломатії Україні варто активізувати роботу Українського інституту як національної платформи. Для цього потрібно суттєво збільшити його бюджет до рівня, порівнянного з аналогічними європейськими інституціями, та створити мережу представництва у ключових столицях Європи, щоб забезпечити постійну присутність української культури в європейському просторі.

Важливим є розвиток стратегічного партнерства з європейськими культурними інституціями через створення спільних проєктів, копродукцій та довгострокових програм обміну, а також

посилення координації між Міністерством культури, Міністерством закордонних справ та іншими державними відомствами України для досягнення узгодженості культурної політики.

Що стосується стратегічного рівня, то актуальним є впровадження системного моніторингу та оцінювання ефективності культурних програм, що сприятиме вдосконаленню підходів і розвитку дієвих

інструментів публічної дипломатії для формування позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Таким чином, реалізація цих рекомендацій сприятиме не лише поглибленню євроінтеграційних процесів, які ми можемо сьогодні спостерігати, але й зміцненню культурної стійкості України в умовах гібридних викликів та формуванню стійкої європейської ідентичності українського суспільства.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Дослідження особливостей стратегії м'якої сили ЄС щодо України. (2021). *Міжнародні та політичні дослідження*, 34, 85-98.
- Київський міжнародний інститут соціології. Виміри ставлення до ЄС і НАТО та ставлення до США. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1468&page=1>
- Місія України при Європейському Союзі. Культурне співробітництво. Програма «Креативна Європа». <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/kulturne-spivrobitnictvo-kreativna-yevropa>
- Місія України при Європейському Союзі. Співробітництво у сфері освіти, програма Erasmus+. <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/klyuchovi-tendenciyi-politiki-yes-u-sferi-osviti-ta-kulturi-programa-yes-erasmus>
- Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Європейська інтеграція України: динаміка громадської думки. <https://dif.org.ua/en/article/european-integration-of-ukraine-the-dynamics-of-public-opinion>
- Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки. Приклад України дає нам багато натхнення, ми маємо багато чому у вас навчитися, Лутц Гюльнер. <https://spravdi.gov.ua/en/the-example-of-ukraine-gives-us-much-inspiration-we-have-a-lot-to-learn-from-you-lutz-gullner/>
- Atlantic Council. Hard political realities threaten Ukraine's soft power ambitions. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/hard-political-realities-threaten-ukraines-soft-power-ambitions/>
- Chatham House. (2020). *Cultural revival and social transformation in Ukraine*. Chatham House. <https://www.chathamhouse.org/2020/11/cultural-revival-and-social-transformation-ukraine>
- Drieschova, A. (2021). Transforming practices of diplomacy: the European External Action Service and digital disinformation. *International Affairs*, 97(3), 841-859.
- East StratCom Task Force. In Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/East_StratCom_Task_Force
- EU Neighbours East. (2022). EU4Youth – Fostering the active participation of young people in Eastern Partnership countries. EU Neighbours East.
- EU Neighbours East. Creatives unite | EU supports Ukraine through culture. <https://creativesunite.eu/article/eu-supports-ukraine-through-culture>
- EU Neighbours East. Ukraine: opinion poll shows overwhelming awareness of EU support. <https://euneighbourseast.eu/news/opinion-polls/ukraine-opinion-poll-shows-overwhelming-awareness-of-eu-support/>
- European Commission. (2023). *Ukraine Facility: Supporting Ukraine's reconstruction and EU accession*. Publications Office of the European Union.
- European Commission. Creative Europe Programme. <https://culture.ec.europa.eu/creative-europe>
- European Commission. Team Europe: A global response to COVID-19. https://ec.europa.eu/international-partnerships/news/team-europe-global-response-covid-19_en
- European External Action Service. (2016). *Culture – Implementing EU international cultural relations*. https://www.eeas.europa.eu/eeas/culture-%E2%80%93-implementing-eu-international-cultural-relations_en
- Gahler, M. (2021). Boosting the EU's soft power in Eastern Partnership countries. *Political Studies Review*, 19(2), 285-301.
- House of Europe. (2023). Річний звіт 2022 – 2023. Goethe-Institut в Україні.
- Kulyk, V. (2011). Language identity, linguistic diversity and political cleavages: Evidence from Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 63(4), 627-648.
- Luther, C. (2024, September 17). *How Russia employs 'hard soft power' to influence overseas media and sow dissent and fear among foreign populations*. The Conversation, 1-4.
- Nye, J. S. (2004). Soft power: The means to success in world politics. *PublicAffairs*.
- USC Center on Public Diplomacy. What is public diplomacy? <https://uscpublicdiplomacy.org/page/what-is-pd>

REFERERNCES

- Atlantic Council. *Hard political realities threaten Ukraine's soft power ambitions*. Retrieved from <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/hard-political-realities-threaten-ukraines-soft-power-ambitions/>
- Chatham House. (2020). *Cultural revival and social transformation in Ukraine*. Retrieved from <https://www.chathamhouse.org/2020/11/cultural-revival-and-social-transformation-ukraine>
- Doslidzhennia osoblyvostei stratehii m'iakoi syly YeS shchodo Ukrainy. (2021). *Mizhnarodni ta politychni doslidzhennia*, 34, 85-98.
- Drieschova, A. (2021). Transforming practices of diplomacy: the European External Action Service and digital disinformation. *International Affairs*, 97(3), 841-859.
- East StratCom Task Force. In Wikipedia. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/East_StratCom_Task_Force

- EU Neighbours East. (2022). *EU4Youth – Fostering the active participation of young people in Eastern Partnership countries*.
EU Neighbours East. *Creatives unite | EU supports Ukraine through culture*. Retrieved from <https://creativesunite.eu/article/eu-supports-ukraine-through-culture>
- EU Neighbours East. *Ukraine: opinion poll shows overwhelming awareness of EU support*. Retrieved from <https://euneighbourseast.eu/news/opinion-polls/ukraine-opinion-poll-shows-overwhelming-awareness-of-eu-support/>
- European Commission. (2023). *Ukraine Facility: Supporting Ukraine's reconstruction and EU accession*. Publications Office of the European Union.
- European Commission. *Creative Europe Programme*. Retrieved from <https://culture.ec.europa.eu/creative-europe>
- European Commission. *Team Europe: A global response to COVID-19*. Retrieved from https://ec.europa.eu/international-partnerships/news/team-europe-global-response-covid-19_en
- European External Action Service. (2016). *Culture – Implementing EU international cultural relations*. Retrieved from https://www.eeas.europa.eu/eeas/culture-%E2%80%93-implementing-eu-international-cultural-relations_en
- Fond “Demokratychni initsiatyvy” imeni Ilka Kucheriva. *Yevropeiska intehtatsiia Ukrainy: dynamika hromadskoi dumky*. Retrieved from <https://dif.org.ua/en/article/european-integration-of-ukraine-the-dynamics-of-public-opinion>
- Gahler, M. (2021). Boosting the EU's soft power in Eastern Partnership countries. *Political Studies Review*, 19(2), 285–301.
- House of Europe. (2023). *Richnyi zvit 2022–2023*. Goethe-Institut v Ukraini.
- Kulyk, V. (2011). Language identity, linguistic diversity and political cleavages: Evidence from Ukraine. *Europe-Asia Studies*, 63(4), 627–648.
- Kyivskyi mizhnarodnyi instytut sotsiologii. *Vymiry stavlennia do YeS i NATO ta stavlennia do SShA*. Retrieved from <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1468&page=1>
- Luther, C. (2024, September 17). How Russia employs ‘hard soft power’ to influence overseas media and sow dissent and fear among foreign populations. *The Conversation*, 1–4.
- Misiia Ukrainy pry Yevropeiskomu Soiuzi. *Kulturne spivrobitnytstvo. Prohrama “Kreatyvna Yevropa”*. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/kulturne-spivrobitnictvo-kreatyvna-yevropa>
- Misiia Ukrainy pry Yevropeiskomu Soiuzi. *Spivrobitnytstvo u sferi osvity, prohrama Erasmus+*. Retrieved from <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/en/2633-relations/galuzeve-spivrobitnictvo/klyuchovi-tendenciyi-politiki-yes-u-sferi-osviti-ta-kulturi-programa-yes-erasmus>
- Nye, J. S. (2004). *Soft power: The means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Tsentr stratehichnykh komunikatsii ta informatsiinoi bezpeky. *Pryklad Ukrainy dae nam bahato natkhnennia, my maiemo bahato chomu u vas navchytysia, Luts Hyulner*. Retrieved from <https://spravdi.gov.ua/en/the-example-of-ukraine-gives-us-much-inspiration-we-have-a-lot-to-learn-from-you-lutz-gullner/>
- USC Center on Public Diplomacy. *What is public diplomacy?* Retrieved from <https://uscpublicdiplomacy.org/page/what-is-pd>

The Destructive Impact of the Russian Orthodox Church on Residents of Temporarily Occupied Territories: Transformations in Behavioural Practices and Socio-Psychological Condition under the Influence of Propaganda

UDC: 316.647.5:2-67:316.774(477-13)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172572>**Poznii Oleksandr**Lecturer at the Department of Sociology, <https://orcid.org/0009-0006-5673-7775>, oleksandr_poznii@kneu.edu.ua**Horbova Yuliia**Candidate of Sociological Sciences, Director, Institute for Sociological Research, <https://orcid.org/0000-0001-6686-0546>, horbova.yuliia@kneu.edu.ua*Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman (Kyiv, Ukraine)*

Abstract.

In the context of war, religion in the temporarily occupied territories of Ukraine has acquired a new function - it serves as a tool of political influence, ideological mobilization, and legitimization of aggression. The Russian Orthodox Church (ROC) plays a central role in this process, as its activities have become an integral part of the occupation policy.

Problem Statement. Despite growing academic interest in the role of religion during armed conflicts, the sociological dimension of how religion is used as a tool of propaganda in the temporarily occupied territories remains underexplored. Particular attention should be paid to the mechanisms through which religion is embedded in systems of control, ideological pressure, and identity transformation.

This article aims to analyze the functioning of the religious sphere in the temporarily occupied territories of Ukraine during the Russian-Ukrainian war, identify key mechanisms of propaganda employed by the ROC, and explore the transformation of religious identity and behavioral practices under the influence of politicized religion and information pressure.

Results. The study identifies five key mechanisms of religious propaganda: legitimisation of war, fostering of social division, manipulation of historical memory, control over religious holidays and rituals, and the discrediting of other religious communities. It also records shifts in behavioural strategies - from conformism to distancing from religion.

Conclusions. Religion in the TOT is increasingly utilised as a mechanism of control and ideological influence. The Russian Orthodox Church reinforces pro-Russian identity, suppresses alternative religious traditions, and intensifies social tensions.

Keywords: religion, propaganda, temporarily occupied territories, Russian Orthodox Church, behavioral practices, socio-psychological condition

Деструктивний вплив РПЦ на мешканців тимчасово окупованих територій: зміна поведінкових практик та соціально-психологічного стану під впливом пропаганди

Позній Олександр, Горбова Юлія*Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)*

Анотація.

Релігія на тимчасово окупованих територіях України у контексті війни набуває нового значення - вона стає інструментом політичного впливу, мобілізації та легітимації агресії. Ключову роль у цьому процесі відіграє Російська православна церква (РПЦ), діяльність якої стала частиною окупаційної політики.

Проблематика. Попри зростання уваги до релігійного чинника у війнах, соціологічні аспекти вивчення використання релігії як засобу пропаганди на ТОТ залишаються малодослідженими. Особливу актуальність має виокремлення механізмів, через які релігія інтегрується в систему контролю та ідеологічного впливу на ідентичність.

Мета. Проаналізувати особливості функціонування релігійної сфери на тимчасово окупованих територіях України в умовах російсько-української війни, виявити механізми пропагандистського впливу Російської православної церкви (РПЦ) на місцеве населення та дослідити трансформації релігійної ідентичності й поведінкових практик під впливом політизації релігії та інформаційного тиску.

Методи. Використано якісний підхід - глибинні інтерв'ю з мешканцями ТОТ Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської областей і Криму, зібрані у 2024–2025 роках. Застосовано тематичний аналіз і інтерпретацію ключових смислових наративів.

Результати. Визначено п'ять механізмів релігійної пропаганди: легітимація війни, соціальний розкол, маніпуляція історичною пам'яттю, контроль за релігійними святами та ритуалами, дискредитація інших релігій. Зафіксовано зміну поведінкових стратегій - від конформізму до відсторонення від релігії.

Висновки. Релігія на ТОТ дедалі частіше використовується як інструмент контролю. РПЦ сприяє формуванню проросійської ідентичності, витісненню альтернативних релігій і посиленню соціальних напружень.

Ключові слова: релігія, пропаганда, тимчасово окуповані території, Російська православна церква, поведінкові практики, соціально-психологічний стан

Стаття надійшла / Article arrived: 19.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 23.06.25

Вступ.

Проблематика релігійного впливу в умовах збройних конфліктів та окупації є однією з вкрай актуальних тем у сучасних соціологічних і релігієзнавчих дослідженнях, особливо в контексті вивчення гібридних загроз, трансформацій ідентичності та інструменталізації сакрального в політичних цілях. У випадку тимчасово окупованих територій України релігія, зокрема діяльність Російської православної церкви (РПЦ), перетворилася на складову частину інформаційної війни, інструмент мобілізації населення та засіб легітимації збройної агресії. Використання РПЦ як каналу соціального впливу є невід'ємною складовою окупаційної політики Російської Федерації, спрямованої на зміну не лише формальної політичної належності територій, але й на глибоку трансформацію ідентичності місцевого населення, його уявлень про «своє» і «чуже», а також його ціннісних орієнтацій та щоденних поведінкових практик.

У сучасних умовах релігійні інституції на тимчасово окупованих територіях виконують не лише функцію духовної підтримки віруючих, а й виступають активними агентами пропагандистської діяльності. Основна мета цієї діяльності - посилення проросійських настроїв серед місцевого населення, його символічна інтеграція у «російський світ» і нейтралізація зв'язків із загальноукраїнським соціокультурним простором. Це виявляється у нав'язуванні проросійської ідентичності через церковну діяльність, зміни акцентів у релігійних традиціях, адаптації календарних і ритуальних практик до російського зразка, контролі над релігійним простором, а також утисках і маргіналізації альтернативних релігійних течій, передусім Православної церкви України (ПЦУ), протестантських і мусульманських громад.

Фіксація таких явищ вказує на те, що релігія на тимчасово окупованих територіях стає потужним інструментом впливу на масову свідомість, каналом політичної мобілізації та механізмом адаптації окупаційної влади до локального соціального середовища. Дослідження релігійної ситуації у таких умовах дозволяє не лише проаналізувати масштаби та форми політизації релігії, але й зафіксувати поведінкові стратегії та психологічний стан місцевого населення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій.

Запропонована проблематика належить до поліпарадигмального соціологічного дискурсу. Відтак аналіз літератури, дотичної до поставленої мети, має складноструктурований характер. Насамперед розглянемо наукову ретроспективу вивчення явища пропаганди, яка охоплює різноманітні соціологічні підходи та перспективи.

Ранні дослідження зосереджувалися на п'яти взаємопов'язаних напрямках: соціальному, соціально-

психологічному, комунікативному, психологічному та технічному (Lee, 1945; Garber, 1942). Згодом у центрі уваги дослідників опинилися роботи таких авторів, як Г. Лассвелл та Е. Бернейс, які визначили пропаганду як інструмент контролю над громадською думкою та поведінкою за допомогою цілеспрямованих комунікативних стратегій.

У сучасному соціологічному аналізі пропаганда постає як багаторівневе соціально-політичне явище, що еволюціонувало від традиційних медіа до цифрових платформ, адаптуючись до трансформацій інформаційного середовища. Водночас вона зберігає свою основну мету - маніпулювання свідомістю громадян. У новітніх інтерпретаціях пропаганда, особливо в епоху метамодерну, дедалі частіше використовує методи непрямого впливу - спокушання, естетизації, звернень до емоційних станів, замість оперування фактами (Висоцька, 2024). В цьому контексті, соціологічний підхід до аналізу пропаганди зосереджується на вивченні взаємозв'язку між ідеологічною та інституційною владою і дискурсивними практиками, доповнюючи інші міждисциплінарні трактування цього феномена (Klaehn & Mullen, 2010).

Сучасні дослідження пропаганди в релігійному середовищі, як правило, акцентують увагу на її поширеності через медіаплатформи та на здатності впливати на свідомість вірян. Пропаганда в такому контексті часто набуває сакралізованих рис - передбачає жертвування індивідуальністю заради вищої мети, мобілізує через ідеї єдності, спільності та сенсу (Laskin, 2019). Така взаємодія релігії, пропаганди й медіа водночас створює як потенціал для зміцнення колективної ідентичності, так і ризики поширення дезінформації, посилення поляризації та конфліктності в суспільстві.

Попри наявність значного теоретичного доробку у сфері дослідження пропаганди, праць, присвячених сучасному використанню пропагандистських технологій Російською Федерацією на тимчасово окупованих територіях України, залишається небагато. У цьому контексті привертає увагу робота Д. Алексеевої та співавторів, в якій зазначається: «Російська пропаганда на тимчасово окупованих територіях України, зокрема в Донецькій, Луганській та Запорізькій областях, використовує різні стратегії маніпулювання громадською думкою та створення штучної реальності. До них належать дезінформація, психологічний тиск та контроль над інформаційними ресурсами» (Алексеева, 2020, с. 151).

Важливими є також висновки К. Бута, який наголошує: «Медіа-заходи, такі як флешмоби, виставки та концерти, використовуються для зміцнення лояльності до Росії та легітимації окупації» (Бут, 2023, с. 96). Актуальними є також спостереження О. Зубченка, згідно з якими: «На тимчасово окупованих територіях пропагандисти конструюють паралельну

інформаційну реальність - поєднуючи ідеологічні меседжі з позитивними темами, прагнучі пов'язати окупаційну владу з довоєнним життям» (Зубченко, 2022, с. 11). Таке штучне змодельоване повсякденне життя створює дихотомію між медійним зображенням і реальністю, що, своєю чергою, формує відчуття відчуження та соціальної дезорієнтації. Таким чином, фіксуються певні наукові прогалини в сучасному українському соціологічному знанні щодо впливу російських релігійних інституцій - передусім РПЦ - на поведінкові та психологічні трансформації мешканців тимчасово окупованих територій.

Мета статті проаналізувати особливості функціонування релігійної сфери на тимчасово окупованих територіях України в умовах російсько-української війни, виявити механізми пропагандистського впливу Російської православної церкви (РПЦ) на місцеве населення та дослідити трансформації релігійної ідентичності й поведінкових практик під впливом політизації релігії та інформаційного тиску.

Методологія та дизайн емпіричного дослідження. Комплексне теоретико-емпіричне осмислення запропонованої проблематики базується на результатах унікального соціологічного дослідження «Ідентичність на тимчасово окупованих територіях: адаптація, виживання, трансформації», проведеного компанією Active Group за участі авторів (Горбов, Позній, Євтух та спів., 2025). Для отримання якісної емпіричної інформації було застосовано метод глибинного напівструктурованого інтерв'ю із використанням інтерв'ю-гайду. З огляду на високі ризики для інформантів, особливо тих, хто мешкає на територіях, окупованих після 2022 року, усі інтерв'ю проводилися дистанційно через захищені канали зв'язку - месенджери WhatsApp, Telegram та Signal. У межах дослідження було опитано 26 респондентів, які проживають на тимчасово окупованих територіях. Відбір здійснювався методом «снігової кулі» на основі особистих залишкових контактів інтерв'юєрів. Польовий етап тривав із грудня 2024 до січня 2025 року.

Особливу увагу було приділено етичному аспекту дослідження: добровільна участь, анонімність та захист персональних даних були визначені як ключові пріоритети на всіх етапах збору та обробки інформації. Для аналізу інтерв'ю використовувався наративний підхід, що дозволив зберегти стилістику висловлювань респондентів у тексті.

Виклад основного матеріалу.

Розпочнемо з емпіричної фіксації трансформаційних зрушень у релігійній ідентичності мешканців тимчасово окупованих територій. Дані, отримані під час дослідження, свідчать про наявність різних позицій щодо впливу Російської православної церкви та змін у релігійному житті. У тексті статті будуть представлені цитати респондентів мовою

оригіналу без відповідної корекції для збереження унікальності наданих думок.

Проросійські налаштовані мешканці ТОТ здебільшого сприймають діяльність РПЦ як стабільну, незмінну і таку, що не викликає сумнівів («Та нет вроде с религией проблем. Всё стабильно. Православная»; «Да ну, ничего не поменялось, как было, так и есть»). Натомість проукраїнські респонденти демонструють критичне ставлення до цієї інституції, оцінюючи її як інструмент пропаганди та легітимації війни («Церковь, которая себя называет православной, она также доит людей... в защиту войны»).

У більшості регіонів фіксується зниження відвідуваності православних храмів, особливо серед молоді. Це пов'язано як із політизацією релігії, так і з загальним падінням довіри до інституцій, що сприймаються як частина окупаційного режиму («При Украине гораздо больше ходило в церкви»). На цьому тлі звертає на себе увагу релігійна трансформація в Криму, де активізується будівництво мечетей та зростає чисельність мусульманської громади. Така динаміка викликає суперечливі реакції серед місцевого населення, особливо проросійськи налаштованої його частини («Среди мусульман я вижу, что религиозности становится больше»; «Христианская составляющая меньше. А бородачей стало больше»). Зростання видимості мусульманських практик у публічному просторі також стає предметом критики або іронії («Они прямо с ковриками на работу ходят у нас»).

Одночасно з цим відбувається активне підпорядкування релігійних інституцій РПЦ і витіснення альтернативних конфесій. На тимчасово окупованих територіях фіксується системне усунення релігійних організацій, що не входять до структури Московського патріархату. Зокрема, в Криму було закрито понад 1000 таких громад («По Крыму закрыли больше 1000 каких-то религиозных организаций. Я так понимаю, что все эти вот церкви Иеговистов, Пятидесятников всякие разные»). У Херсонській і Запорізькій областях зафіксовано випадки примусового переходу православних церков до РПЦ без згоди громад («Просто в МПЦ перешли и все»).

Щодо змін у релігійному житті на тимчасово окупованих територіях, то однією з ключових тенденцій є трансформація релігійного простору в політичний інструмент. Російська православна церква активно поширює наративи, спрямовані на виправдання війни, збереження окупаційної влади та формування проросійської ідентичності серед населення («Священник сказал, что защищать Донбасс - это как защищать святую землю»; «Церковь признала войну справедливой. Они молятся за солдатів, які йдуть воювати проти України»).

Наявним є й тотальний контроль за релігійною сферою та витіснення альтернативних конфесій. На

всіх тимчасово окупованих територіях фіксується процес монополізації релігійного простору. У Запорізькій та Херсонській областях відбувається примусовий перехід православних громад до Московського патріархату («Церквей столько же. У нас так в регионе, просто в МПЦ насильно перешли и все»). У більшості регіонів спостерігається зниження активності релігійного життя. У Криму та Луганській області фіксується скорочення кількості відвідувачів храмів, особливо серед молоді («Но сейчас уже очень мало людей ходит»; «Люди выехали, еще по старих часах на великі свята багато було, а зараз і взагалі людей менше»).

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що змінат відзначення релігійних свят використовується як підґрунтя для маніпуляцій свідомістю населення. Так, реформа релігійного календаря в Україні стала одним із чинників, який викликав неоднозначну реакцію на тимчасово окупованих територіях. Ставлення до цього нововведення варіюється залежно від регіону, рівня впливу окупаційної влади, інтенсивності пропагандистського тиску та індивідуальних релігійних переконань мешканців.

Серед респондентів можна виокремити кілька основних типів ставлення до реформи. Першу групу становлять ті, хто підтримує зміни. Це переважно особи, які зберігають зв'язки з підконтрольною територією України або мають родичів у вільній частині країни. Вони свідомо дотримуються нового календаря та ідентифікують себе з українським культурно-релігійним простором («У меня большая часть родственников в Украине, поэтому мы придерживаемся того, что принято в Украине»; «Ну праздновать собираемся лично мы так же, как и в Украине»).

Іншу категорію становлять респонденти, які виявляють байдужість або нейтральне ставлення. Це люди, що не цікавляться релігійними питаннями або сприймають святкові дні переважно як нагоду для відпочинку («Люди стараются праздновать всё, что есть, лишь бы праздновать»; «Нет, пока сильно нет, потому что больше переживают за другие вещи. Не за праздники»; «Я не думаю, что сейчас это интересно людям»).

Третю групу формують противники змін - здебільшого прихильники Московського патріархату. Вони трактують реформу як нав'язування нових правил, розрив із традицією або навіть як релігійне зрадництво («Скорее недоумение просто, это настолько устоявшаяся часть жизни, для верующих это внутренний календарь, всегда отмечали вот так»; «Первая была реакция возмущения, у Украины забрали праздники их, у людей»; «На бытовом уровне обсуждается как предательство, веры своей»).

В цьому контексті, слід зауважити що російська пропаганда активно використовує зміну релігійного календаря як інструмент формування ворожого

ставлення до українських реформ. В інформаційному просторі тимчасово окупованих територій поширюються низка наративів, спрямованих на делегітимацію змін та підриив довіри до українських релігійних ініціатив. Одним із центральних пропагандистських мотивів є створення образу «зрадників віри». Реформа календаря трактується як спроба знищити традиції православ'я, що супроводжується емоційно забарвленими оцінками та демонізацією її ініціаторів («Ну если честно это больше напоминает бесовщину»).

Іншим поширеним механізмом є маніпуляція історичною спадщиною. Населення переконують, що новий календар є наслідком «західного впливу», а збереження старого стилю ототожнюється з «істинним православ'ям» («Это вообще, агрессивная тема отдельная. Агрессия просто. Тут всё исконно было так, а они решили по-другому»; «Обсуждалось когда переход был, куча грязи»). Також широко використовується аргумент про штучність змін. Пропаганда подає зміну дат як політичне рішення української влади, а не як результат внутрішньоцерковного процесу чи запиту вірян («Украина как хочет, так пусть и отмечают, это мнение личное у власти стоящих»).

Унаслідок такого інформаційного тиску частина мешканців тимчасово окупованих територій сприймає зміну календаря не як автономну релігійну реформу, а як елемент ширшого політичного протистояння. Слід зауважити, що сприйняття змін у релігійному календарі часто відбувається в контексті соціокультурних трансформацій, які нав'язуються окупаційною владою. При цьому, на тимчасово окупованих територіях активно просуваються російські державні й релігійні свята, натомість українські традиції витісняються або ігноруються на офіційному рівні («Праздники из РФ пришли новые в календарь. Украинские праздники не отмечают тут»; «Новый контекст российский, где появляется день России»; «РФ якісь свята прийняли. А українські не святкують офіційно тут»). В таких умовах, частина населення змушена відзначати українські свята в закритому форматі, переважно в родинному колі («Хіба в себе вдома якось святкують»).

Далі пропонуємо розглянути механізми/технології російської пропаганди в релігійній сфері. РПЦ на тимчасово окупованих територіях виконує не лише релігійну, а й політичну та ідеологічну функцію. Вона виступає ключовим елементом пропагандистської стратегії, спрямованої на утвердження окупаційного режиму та знищення української культурної та релігійної ідентичності. На основі аналізу результатів дослідження, можна виокремити низку основних механізмів пропагандистського впливу, які реалізуються через релігійну сферу.

1. Легітимація війни та окупації через релігійну риторику. Російська православна церква активно

використовується як інструмент виправдання збройної агресії Росії проти України. У церковних проповідях і офіційних зверненнях війна подається як «священна місія», спрямована на «захист православної віри» та «єдність Руського міру» («Та же самая пропаганда. Освещение ракет»; «Церковь, которая себя называет православной, она также доит людей... в защиту войны»). Такі висловлювання свідчать про те, що православна церква стала інструментом пропаганди, покликаною мобілізувати суспільство на підтримку окупаційної влади та воєнних дій.

2. Використання релігії як інструменту соціального розколу. Російська пропаганда експлуатує релігійну тематику для поглиблення суспільного поділу, поширюючи наративи про «зраду віри» та «розкольніцькі дії» української влади («Первая была реакция возмущения, у Украины забрали праздники их, у людей»; «На бытовом уровне обсуждается как предательство, веры своей»; «Предательство религии, веры, Иисуса»). Такі висловлювання є свідченням активного нав'язування тези про те, що зміна релігійного календаря в Україні та розрив із Московським патріархатом є посяганням на саму суть православ'я.

3. Маніпулювання історичною пам'яттю та релігійними традиціями. Окупаційна влада використовує релігійну пропаганду для формування у населення переконання, що саме Росія є «справжнім» носієм православної традиції, тоді як Україна перебуває під «західним впливом» і змінює сакральні норми та календар («Скорее недоумение просто, это настолько устоявшаяся часть жизни, для верующих это внутренний календарь, всегда отмечали вот так»; «Это вообще, агрессивная тема отдельная. Агрессия просто. Тут всё исконно было так, а они решили по-другому»). У цьому контексті зміна календаря використовується як привід для конструювання образу «зовнішнього ворога», який нібито прагне зруйнувати православ'я.

4. Контроль над релігійними святами та ритуалами як інструмент нав'язування нової ідентичності. На окупованих територіях активно впроваджуються нові релігійні та державні свята, які повністю відповідають російській ідеологічній парадигмі. Паралельно відбувається усунення або ігнорування українських святкових традицій («Появились новые праздники с РФ, 23 февраля, день РФ, день единства и т.д. Выходные сделали»). Такий підхід створює ілюзію «стабільності» та «відновлення історичної справедливості» через релігійні маркери, сприяючи подальшій інтеграції регіонів у російський інформаційно-культурний простір.

5. Дискредитація інших релігійних спільнот і розпалювання міжконфесійної напруги. Пропаганда активно формує негативне ставлення до мусульманських і протестантських громад, що сприяє міжконфесійним конфліктам та виправданню

репресивних заходів з боку окупаційної влади («Среди мусульман... вот мне не нравится стало, очень много этих, которые замотанные ходят»; «Среди мусульман я вижу, что религиозности становится больше»). Такі меседжі спрямовані на стимулювання напруги між релігійними групами, що дозволяє ефективніше контролювати ситуацію та виправдовувати адміністративний тиск.

Висновки.

Таким чином, релігія на тимчасово окупованих територіях використовується не як засіб духовного життя, а як інструмент соціального контролю, зміцнення окупаційного режиму та придушення української ідентичності. Російська православна церква стала ключовим елементом окупаційної політики, спрямованою на легітимізацію війни, витіснення альтернативних релігійних течій та встановлення контролю над суспільством. Політизація релігії, зниження рівня відвідуваності храмів у низці регіонів, трансформація святкових практик і зростання контролю над релігійною сферою є важливими індикаторами соціальних змін, що матимуть довготривалі наслідки для релігійного ландшафту України.

Проведене дослідження релігійної ситуації в АР Крим, Донецькій, Луганській, Херсонській та Запорізькій областях демонструє, що діяльність РПЦ на цих територіях має системний характер і слугує інструментом закріплення окупаційного режиму. Основні тенденції, виявлені в ході роботи, можна узагальнити у такі позиції:

- У проповідях РПЦ активно використовується наратив «священної боротьби», де війна Росії проти України подається як захист православної віри та боротьба проти «західного занепаду».

- В умовах окупації відбувається витіснення Православної церкви України (ПЦУ) та інших релігійних конфесій, що не підпорядковуються Московському патріархату. У низці регіонів зафіксовано випадки закриття, примусового переходу або поглинання незалежних релігійних громад.

- Пропаганда РПЦ сприяє формуванню проросійських орієнтацій серед віруючих і впливає на їхні ціннісні уявлення. Частина населення приймає нові релігійні норми з позицій конформізму, тоді як інша - дистанціюється від релігійного життя через його політизованість.

- Запровадження нових календарних і святкових практик, контроль за релігійною освітою, а також створення образу «ворога» в особі українських релігійних інституцій сприяють зростанню соціального напруження та укріпленню проросійської ідеології.

Окремо слід підкреслити, що релігійна сфера на тимчасово окупованих територіях активно використовується як канал ідеологічного впливу. Основними механізмами цієї пропаганди виступають:

легітимація окупації через релігійну риторику; монополізація релігійного простору; маніпуляція історичною пам'яттю; контроль над релігійними святами розпалювання міжконфесійних конфліктів тощо. Таким чином, сукупність цих процесів свідчить про стратегічне використання релігії як ресурсу для зміни ідентичності населення на тимчасово окупованих територіях, формування лояльності до окупаційної влади та поступової інтеграції цих регіонів у російський культурно-інформаційний простір.

Водночас, зафіксовані в дослідженні відповіді респондентів демонструють, що частина населення чинить опосередкований спротив пропагандистському тиску - шляхом дистанціювання від політизованих релігійних практик, збереження родинних традицій святкування або підтримки зв'язків з українськими релігійними інституціями. Це свідчить про наявність латентного потенціалу до відновлення релігійного плюралізму та ідентичнісної автономії після деокупації, за умови створення безпечного, інклюзивного та правового середовища для релігійного життя.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Алексеева, Д., Грідина, І., & Булик, М. (2020). Пропаганда на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей: інституціональний та організаційний вимір. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*, 28–29, 143–153.
- Бут, К. (2023). Медіаподії як інструмент конструювання медіареальності (на прикладі російської пропаганди). *Образ*, 3 (43), 93–101. [https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.3\(43\)-93-101](https://doi.org/10.21272/Obraz.2023.3(43)-93-101)
- Висоцька, О. (2024). Особливості трансформації пропаганди як інструменту впливу в метамодерному суспільстві. *Вісник Дніпровської академії безперервної освіти. Серія: Філософія, педагогіка*, 1(1), 23–31. <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-1-3>
- Горбов, В., Позній, О., Євтух, В. та ін. (2025). Звіт за результатами глибинних інтерв'ю з респондентами з тимчасово окупованих територій (TOT) за темою «Ідентичність». *Active Group*. <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanih-teritoriyah/>
- Зубченко, В. (2022). Конструювання штучної повсякденності у російських пропагандистських телеграм-каналах (на прикладі тимчасово окупованих територій Запорізької області). *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*, 4(56), 6–16. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269573](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269573)
- Garber, P. (1942). Propaganda Analysis-To What Ends? *American Journal of Sociology*, 47(4), 551–558. <https://doi.org/10.1086/219125>
- Klaehn, J., & Mullen, A. (2010). The propaganda model and sociology: Understanding the media and society. *Scholars Commons @ Laurier*. https://scholars.wlu.ca/soci_faculty/5/
- Laskin, A. V. (2019). Defining propaganda: A psychoanalytic perspective. *Communication and the Public*, 4(1), 305–314. <https://doi.org/10.1177/2057047319896488>
- Lee, A. M. (1945). The Analysis of Propaganda: A Clinical Summary. *American Journal of Sociology*, 51(2), 126–133. <https://doi.org/10.1086/219744>

REFERENCES

- Aliksieieva, D. O., Hridina, I. M., & Bulyk, M. V. (2020). Propahanda na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskoi ta Luhanskoi oblasti: Instytutsionalnyi ta orhanizatsiyni vymir. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Istoriia. Politolohiia*, 28–29, 143–153.
- But, K. (2023). Mediapodii yak instrument konstruuvannia mediarealnosti (na prykladi rosiiskoi propahandy). *Obraz*, 3(43), 93–101. [https://doi.org/10.21272/obraz.2023.3\(43\)-93-101](https://doi.org/10.21272/obraz.2023.3(43)-93-101)
- Garber, P. (1942). Propaganda analysis – to what ends? *American Journal of Sociology*, 47(4), 551–558. <https://doi.org/10.1086/219125>
- Horbov, V., Poznii, O., Yevtukh, V., et al. (2025). Zvit za rezultatamy hlybynnykh interv'iu z respondentamy z tymchasovo okupovanykh terytorii (TOT) za temoiu "Identychnist". *Active Group*. <https://activegroup.com.ua/2025/03/26/identichnist-na-okupovanix-teritoriyah/>
- Klaehn, J., & Mullen, A. (2010). The propaganda model and sociology: Understanding the media and society. *Scholars Commons @ Laurier*. https://scholars.wlu.ca/soci_faculty/5/
- Laskin, A. V. (2019). Defining propaganda: A psychoanalytic perspective. *Communication and the Public*, 4(1), 305–314. <https://doi.org/10.1177/2057047319896488>
- Lee, A. M. (1945). The analysis of propaganda: A clinical summary. *American Journal of Sociology*, 51(2), 126–133. <https://doi.org/10.1086/219744>
- Vysotska, O. (2024). Osoblyvosti transformatsii propahandy yak instrumentu vplyvu v metamodelnomu suspilstvi. *Visnyk Dniprovskoi akademii bezperervnoi osvity. Serii: Filosofiia, pedahohika*, 1(1), 23–31. <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-1-3>
- Zubchenko, V. (2022). Konstruuvannia shtuchnoi povsiakdennosti u rosiiskykh propahandystskykh telegram-kanalakh (na prykladi tymchasovo okupovanykh terytorii Zaporizkoi oblasti). *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 4(56), 6–16. [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4\(56\).269573](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2022.4(56).269573)

Fake News and Disinformation in Social Media During War: Risks for Ukrainian Society

UDC: 316.776.23:316.472.4"364"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172573>**Ratushna Taisiia**Ph.D., Assoc. Prof., www.orcid.org/0000-0001-7351-6647, t2020005@gmail.com

Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)

Abstract.

Relevance. The article examines how fake news and disinformation spread through social media during wartime, framing them as serious threats to Ukraine's information security and societal resilience. Digital platforms have emerged as key channels of communication while simultaneously facilitating manipulation and coordinated information attacks. The study identifies the mechanisms driving the dissemination of fake news in wartime, evaluates their impact on Ukrainian society, and outlines potential responses to disinformation, including strategies for countering and debunking false content.

Results. The article analyses two illustrative cases: the fake report about the "encirclement of Kyiv" in February 2022 and a fabricated message from December 2024 alleging that "Ukrainian refugees in Europe are illegally mining cryptocurrency." The first case aimed to demoralise the Ukrainian public and provoke panic, while the second sought to discredit Ukrainians abroad, incite xenophobia, and erode international support for Ukraine. The analysis demonstrates that such disinformation exploits emotional triggers, pseudo-evidence, appeals to stereotypes, and anonymous sources. The article examines how disinformation influences public opinion and erodes institutional trust and international solidarity.

Conclusions. The study confirms the ambivalent role of social media in wartime contexts. On the one hand, these platforms serve as instruments of mobilisation, enabling government structures to conduct crisis communication and deliver timely public information. On the other hand, hostile actors use them as tools for information warfare. The societal shift from traditional media to digital platforms has increased both informational agility and susceptibility to disinformation, particularly due to the algorithm-driven amplification of emotionally charged or sensational content. The article highlights the pressing need to enhance media literacy, bolster fact-checking ecosystems, and promote communication strategies that foster national information resilience.

Keywords: fake news, disinformation, social media, war, information warfare, fact-checking

Фейки та дезінформація в соціальних мережах під час війни: ризики для українського суспільства

Ратушна Таїсія

Запорізький національний університет (Запоріжжя, Україна)

Анотація.

Актуальність. У статті досліджено механізм поширення фейків і дезінформації в соціальних мережах під час війни, що становить загрозу для інформаційної безпеки та суспільної стійкості України. Обґрунтовано, що цифрові платформи стали ключовими каналами комунікації, але водночас сприяють маніпуляціям та інформаційним атакам. Метою є встановлення механізмів поширення фейкових повідомлень у соціальних мережах в умовах війни, оцінка їх впливу на українське суспільство, а також шляхи реагування на дезінформацію і спростування фейків.

Результати. Проаналізовано два кейси: фейк про «оточення Києва» (лютий 2022 р.) та повідомлення про «майнінг криптовалют українськими біженцями» в Європі (грудень 2024 р.). Виявлено, що перший кейс спрямований на деморалізацію українців і створення паніки, тоді як другий – на дискредитацію українців за кордоном, посилення ксенофобії та зниження міжнародної підтримки України. З'ясовано, що фейки використовують емоційні тригери, псевдодоказовість, апеляцію до стереотипів та анонімних джерел. Оцінено вплив дезінформації на громадську думку, довіру до інституцій і міжнародну підтримку.

Висновки. Підтверджено, що соціальні мережі під час війни відіграють амбівалентну роль. З одного боку вони виступають як інструмент мобілізації і допомагають органам влади налагоджувати кризову комунікацію і оперативне інформування громадян в умовах війни. З іншого боку соціальні мережі можуть використовуватись як засіб інформаційного впливу з боку ворога. Перехід значної частини українського суспільства від традиційних медіа до цифрових платформ посилив як інформаційну мобільність, так і вразливість до фейкових повідомлень, зокрема через дію алгоритмів, що підсилюють вірусність емоційного або сенсаційного контенту. У статті наголошено на потребі розвитку медіаграмотності, посиленні фактчекінгу та підтримці комунікаційних стратегій, що підвищують національну інформаційну стійкість.

Ключові слова: фейк, дезінформація, соціальні мережі, війна, інформаційна війна, фактчекінг

Вступ.

Соціальні мережі стали невід'ємною частиною сучасного інформаційного простору, суттєво впливаючи на сприйняття подій і формування суспільної думки. У часи війни їхній вплив набуває ще більшої значущості, адже вони можуть бути як потужним засобом комунікації та мобілізації, так і інструментом поширення дезінформації та маніпуляцій.

Проблема фейкових новин та маніпулятивного контенту в умовах війни є особливо гострою. Від ефективності використання соціальних мереж для поширення правдивої інформації або, навпаки, дезінформації залежить інформаційна безпека, моральний стан суспільства та здатність громадян орієнтуватися в реальності. Такі явища, як інформаційні атаки, інформаційно-психологічні спеціальні операції (ІПСО) масова дезінформація, бот-кампанії та створення фейкових наративів, активно використовуються як частина гібридних воєн. До того ж сучасні цифрові медіа, зокрема Інтернет, соціальні мережі та мобільні платформи, стають основними каналами комунікації та поширення інформації. Хоча ці нові медіа відкрили багато можливостей для миттєвого доступу до інформації та взаємодії, вони також створили низку викликів, пов'язаних із дезінформацією, розповсюдженням фейків та інформаційними атаками.

Метою цієї статті є аналіз механізмів поширення фейків і маніпуляцій у соціальних мережах під час війни та вивчення їхнього впливу на суспільство. Особливу увагу буде приділено причинам успішності дезінформації, ролі алгоритмів платформ, а також можливим шляхам протидії цим загрозам.

За останнє десятиліття медіапростір в Україні зазнав значних змін. Якщо раніше телебачення було основним джерелом новин і формування громадської думки, то сьогодні соціальні мережі стрімко випереджають традиційні за охопленням аудиторії. За даними опитування USAID/Internews про медіаспоживання, проведеного у 2023 році в українському суспільстві фіксується тенденція до зниження споживання новин через телебачення. Результати свідчать, що 76% українців стежать за новинами через соціальні мережі а частка населення, яка користується одночасно телебаченням і соціальними мережами для отримання новин, зменшується (Детектор медіа, 2023). У світі, де інформаційне поле стає все більш конкурентним і діджиталізованим, громадяни України все частіше звертаються до соціальних мереж і смартфонів для пошуку новин. Нові медіа пропонують інтерактивний, мультимедійний контент у реальному часі, що суттєво відрізняється від традиційних джерел новин, таких як телебачення чи друковані видання.

Після 24 лютого 2022 р. виник новий тренд – українські органи влади різних рівнів почали

активно створювати свої телеграм-канали для прямої та швидкої комунікації з населенням (Інтернет Свобода, 2022). Команда Міністерства юстиції та Middleware навіть запустила чат-бот для Telegram, який дозволяє фіксувати злочини проти людяності з боку російської федерації під час війни в Україні. Бот збирає повідомлення про порушення прав людини, викрадення, вбивства, катування та інше. Чат-бот дозволяє сфотографувати місце злочину, додати фото, відеодокази, залишити текстовий коментар та контактні дані для можливого залучення у майбутньому в ролі свідка (Урядовий портал, 2022).

Опитування, проведені до та після повномасштабного вторгнення демонструють, що аудиторія українського сегменту Telegram суттєво зросла саме після повномасштабного вторгнення, окрім обміну особистими повідомленнями користувачі почали цікавитись новинами, які поширювали Telegram канали. За результатами опитування, проведеного КМІС у грудні 2022 року на замовлення Українського інституту медіа та комунікації, 63,3% українців почали читати Telegram-канали для отримання новин саме після 24 лютого 2022 року, тоді як до повномасштабного вторгнення таких було лише 35,9% (Аналітичний звіт, 2023, с. 4). В тому ж дослідженні було виявлено, що така популярність Telegram-каналів серед аудиторії пояснюється їхньою зручністю та можливістю «отримувати новини у режимі реального часу» за допомогою смартфона, також 23,5% респондентів цінують Telegram-канали за те, що вони публікують новини, яких немає в традиційних медіа (Аналітичний звіт, 2023, с. 5).

Разом із цими змінами інформаційного простору виникли і нові загрози для інформаційної безпеки: поширення фейкових новин, дезінформація та спеціальні інформаційні операції, що мають на меті маніпулювати суспільною свідомістю. Особливо гостро ці питання постають в умовах війни. У відповідь на це держава, медіа, громадські активісти та самі громадяни в Україні вимушені шукати ефективні шляхи для протидії фейкам та зміцнення інформаційної безпеки.

Інформаційна безпека держави в сучасному світі є невід'ємною складовою її національної безпеки, оскільки інформація стає зброєю спрямованою на завдання супротивнику суттєвої шкоди (від пропаганди власних цінностей та інтересів до дезінформації та прямих інформаційних атак, спрямованих на поширення панічних настроїв, розпалювання міжнаціональної ворожнечі, підбурювання до насильства тощо). Тут доцільно згадати В. Горбуліна (Горбулін, 2014), який говорить про те, що саме на прикладі російсько-української війни можна побачити, що інформаційний чинник стає самостійним складником і доповнює військовий.

Як правове поняття в сучасному українському законодавстві інформаційна безпека описує стан

захищеності державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу, інших життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, за якого належним чином забезпечуються конституційні права і свободи людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації. У Стратегії інформаційної безпеки України зазначено, що важливими складовими інформаційної безпеки є доступ до достовірної та об'єктивної інформації, існування ефективної системи захисту і протидії нанесенню шкоди через поширення негативних інформаційних впливів, у тому числі скоординоване поширення недостовірної інформації, деструктивної пропаганди, інших інформаційних операцій, несанкціоноване розповсюдження, використання й порушення цілісності інформації з обмеженим доступом (Указ Президента України № 685/2021, 2021).

Отже в ситуації коли соціальні мережі стали ключовим елементом сучасного інформаційного простору, особливо під час війни, інформаційні атаки та маніпуляції можуть мати критичний вплив на суспільство. Зростання ролі цифрових медіа як основного джерела інформації для українців створює як нові можливості швидкого оповіщення та інформування населення, так і суттєві виклики, пов'язані з поширенням дезінформації та фейків. Інформаційна безпека набуває стратегічного значення, оскільки маніпулятивний контент може впливати на суспільну думку, формувати хибні уявлення про реальність і навіть підривати національну стійкість. З огляду на це, актуальним є розгляд наукових підходів до аналізу дезінформації, фейкових новин та механізмів їхнього поширення.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Дослідження у цій сфері зосереджуються на вивченні кібервійн, соціально-комунікаційних аспектів дезінформації, стратегій її протидії, а також ролі державних і громадянських ініціатив у забезпеченні інформаційної безпеки. Зокрема, у роботі М. Робінсона з колегами проаналізовано як поява кіберпростору відкрила нові стратегічні можливості та загрози, спричинивши боротьбу за домінуюче становище в ньому, а також розглянуто актуальні терміни в цій галузі: інформаційна війна, кіберпростір та кібервійна (Robinson et al., 2014).

Розглядаються також і те яку роль відіграють соціальні мережі у сучасних війнах, зокрема через їх використання як інструменту маніпуляції громадською думкою, когнітивного втручання та контролю, що становить загрозу національній та міжнародній безпеці (Chen et al., 2021).

У дослідженні Т. Цайтццофа розглядається зміна динаміки конфліктів через ключові аспекти впливу соціальних мереж. Вони змінюють динаміку конфліктів, знижуючи витрати на комунікацію, пришвидшуючи поширення інформації та змушуючи

акторів адаптувати стратегії. Вони не лише надають нові дані, а й трансформують саме інформаційне середовище, впливаючи на перебіг конфліктів (Zeitsoff, 2017). Кампанії дезінформації, астротурфіngu, цифрових маніпуляцій та інформаційних війн в медіапросторі також розглядаються у науковій літературі (Cook et al., 2017; Лепський, 2018; Landon-Murray et al., 2019; Zerback & Töpfel, 2021).

Загалом сучасні дослідження фейкових новин і маніпуляцій у соціальних мережах висвітлюють дві ключові проблеми: жанровий аспект фейкових новин як навмисної дезінформації та їх використання як ярлика для делегітимізації медіа. Хоча науковий інтерес здебільшого зосереджений на першому аспекті (Tandoc et al., 2017), деякі дослідники закликають приділити більше уваги другому, що є важливим для розуміння сучасних комунікацій (Albright, 2017; Egelhofer & Lecheler, 2019).

Значні трансформації інформаційного простору, спричинені поширенням соціальних мереж, змінили механізми споживання інформації, зробивши її швидшою, але менш контрольованою. Це призвело до зростання ролі фейків як інструменту маніпуляції громадською думкою та викликів щодо їхньої ідентифікації (Левін, 2023). У цьому контексті дослідження конкретних кейсів дозволяє виявити специфічні маркери дезінформації та ефективні стратегії її протидії (Ратушна, 2021).

Попередні дослідження фейків і маніпуляцій у соціальних мережах здебільшого зосереджувалися на загальних аспектах дезінформації, проте не враховували специфіку воєнного періоду, коли фейки використовуються як частина інформаційно-психологічних операцій. Досі недостатньо вивчено, як змінюються маніпулятивні наративи у відповідь на контрдезінформаційні заходи та яку роль відіграють різні соціальні агенти у цьому процесі. У більшості досліджень проблема розглядається в узагальненому вигляді, при цьому недостатньо уваги приділяється механізмам поширення та впливу окремих випадків, що могло б сприяти глибшому розумінню динаміки інформаційних атак. Заповнюючи ці прогалини, дана стаття пропонує кейс-орієнтований підхід до аналізу поширення фейків, їхнього впливу на українське суспільство та можливих шляхів боротьби з ними.

Методи дослідження. У даному дослідженні для аналізу поширення фейкових новин та маніпуляцій у соціальних мережах під час війни було застосовано метод кейс-стаді (case study) (Stevens, 2023). Він дозволив проаналізувати конкретні випадки дезінформації, простежити механізми її поширення, реакцію суспільства та наслідки для інформаційного простору.

У цьому дослідженні метод кейс-стаді використовується для аналізу двох конкретних випадків дезінформації в соціальних мережах. Вибрані кейси є типовими випадками (Priya, 2020) і дозволяють

виявити основні тактики поширення фейків, реакцію аудиторії та інституцій на маніпулятивний контент, розглянути механізми спростування та їхню ефективність. Використання кейс-стаді у цьому дослідженні дозволяє не лише описати проблему, а й виявити ключові закономірності, що є важливими для подальшого розроблення стратегії боротьби з дезінформацією в умовах війни.

Аналіз обраних кейсів ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує контент-аналіз, дискурс-аналіз та аналіз медіа джерел (Serafini & Reid, 2019; Chouliaraki & Fairclough, 2021; Fairclough, 2023). Використання цих методів дозволяє комплексно дослідити механізми поширення фейків, їхню структуру, вплив на суспільство та соціальні наслідки. Контент-аналіз використовувався для виявлення ключових тем і наративів у фейкових новинах, аналізу каналів поширення (Telegram та інші соціальні мережі, проросійські ЗМІ), визначення частоти повторюваних сюжетів. Дискурс-аналіз застосовувався для виявлення специфічних риторичних прийомів, що мали викликати у аудиторії страх, інші негативні емоції, або звернення до конспірологічних теорій. Також цей метод дозволив проаналізувати, як змінюється риторика в різні періоди війни, виявити ключові наративи які нав'язуються через дезінформацію та ключових акторів поширення (анонімні автори, боти, «експерти», інфлюенсери).

Аналіз медіа-джерел допоміг відібрати два кейси та для аналізу. Основними критеріями відбору кейсів для дослідження були: 1) Цільова аудиторія фейку та масштаб соціального впливу. Кейси демонструють, як дезінформація впливає на конкретну групу (аудиторію), створює масові реакції або змінює суспільні настрої. 2) Комунікативні стратегії фейку та особливості його подачі. Відібрані кейси містять ознаки свідомої маніпуляції (емоційне навантаження, дезорієнтація, апеляція до стереотипів, використання «анонімних джерел», тощо). 3) Наявність реакції (державної чи медійної) на фейк. Кейси дозволяють аналізувати різні форми спростування.

Основні результати.

Для виявлення особливостей поширення фейкової інформації та її впливу на суспільство в умовах війни було обрано два кейси, що відповідають визначеним критеріям відбору. Обидва приклади демонструють різні типи дезінформаційного впливу (внутрішній та зовнішній) і дозволяють простежити, як фейки функціонують у різних інформаційних контекстах, використовують різні канали комунікації та провокують різні реакції в аудиторії. Перший кейс – повідомлення щодо «оточення Києва» під час активної фази бойових дій у 2022 році, другий – інформація про українських біженців у Європі, які нібито нелегально підключаються до електромереж у Європі для майнінгу криптовалют.

Обидва кейси мають власну динаміку поширення,

цільову аудиторію та соціальний контекст, що й зумовлює доцільність їх окремого розгляду. Нижче подано стислу характеристику кожного з них.

У перші дні повномасштабного вторгнення Росії в Україну, зокрема 27 лютого 2022 року, в соціальних мережах та проросійських медіа активно поширювалася інформація про нібито «оточення Києва» російськими військами. Цей фейк був спрямований на деморалізацію українського населення, створення паніки серед жителів столиці та підлив довіри до офіційних заяв української влади. Повідомлення супроводжувалися фото та/чи відеоматеріалами, які мали виглядати як підтвердження та емоційними текстами, закликаючи громадян до хаотичних дій, наприклад, «швидко залишати місто». Цей кейс демонструє класичні механізми дезінформації у соціальних мережах, такі як використання емоційних наративів у ситуації небезпеки для життя і обмеженості інформації, масштабне поширення через технологічні інструменти (ботів), та спробу створити інформаційну кризу. Майже одразу після початку поширення фейк був спростований мером Києва та іншими офіційними особами, зокрема радниками Президента та Президентом України (Ukrinform, 2022; Слово і Діло, 2022; Українська правда, 2022).

У грудні 2024 року українські фактчекери викрили інший фейк, який стосувався українських біженців від війни у Європі. Вони проаналізували повідомлення у соціальних мережах, зокрема у мережі X (Twitter) фейкове повідомлення з посиланням на буцімто сюжет телеканалу Euronews, у якому стверджувалося, що українські біженці в Європі нелегально під'єднуються до електромереж для видобутку (майнінгу) криптовалют. Згідно з фейком, понад 400 українців нібито вже були затримані за такі дії лише протягом одного місяця (Чуранова 2024). Саме повідомлення не містило конкретних фактів, не вказувалась жодна країна ЄС, де нібито відбувалися ці правопорушення, а використовувалося абстрактне узагальнення «в Європі». З метою надання повідомленню правдоподібності було використано типову для дезінформації тактику посилання на «анонімні джерела» – у даному випадку формулювання на кшталт «наші підписники повідомляють». Проведений фактчекерами пошук подібних повідомлень у достовірних джерелах, зокрема на офіційному сайті Euronews, не підтвердив наявності такого контенту. Цей кейс є прикладом дезінформації, спрямованої на дискредитацію українських біженців як соціальної групи. Пропагандистський наратив у цьому фейку формує образ українців як культурної, економічної та кримінальної загрози для Європи, використовуючи класичні стереотипи про «небезпечних мігрантів» та «злочинців». Мета такої дезінформації – підірвати підтримку України серед іноземної аудиторії,

зменшити рівень емпатії до українських біженців та розділити європейські суспільства на тлі війни. Фейк про «майнінг» є лише одним із прикладів ширшої інформаційної кампанії з формування негативного іміджу українців за кордоном, поряд із підробленими сюжетами, у яких українців звинувачували у

вбивствах, поширенні хвороб або паразитуванні на європейських соціальних системах (Кавуненко, 2023).

Порівняння двох кейсів дозволяє виявити різні вектори дезінформаційного впливу на громадську думку в умовах війни (табл. 1).

Табл. 1

Порівняльний аналіз кейсів фейкових повідомлень

Критерій	Кейс 1: «Оточення Києва»	Кейс 2: «Незаконне підключення українських біженців до європейських електромереж для майнінгу криптовалюти»
Тематика фейку	Військова загроза, паніка, підрих довіри до влади	Криміналізація біженців, дискредитація іміджу українців за кордоном
Платформи поширення	Telegram, проросійські ЗМІ	Соцмережі (Twitter), проросійські інформаційні ресурси
Механізми впливу	Емоційне залякування, фото/відео бойових дій, бот-активність	Стереотипізація, апеляція до європейської аудиторії, «анонімні джерела», використання логотипу авторитетного медіа, для посилення довіри
Цільова аудиторія	Внутрішня. Населення України, зокрема жителі Києва	Зовнішня. Населення країн ЄС, зокрема громадяни, що приймають українських біженців
Соціальний ефект	Дестабілізація, паніка, інформаційний хаос, зниження довіри до держави	Ксенофобні настрої, напруга між місцевими громадами та українськими біженцями
Форма спростування	Офіційні заяви (Президент, посадовці), спростування у ЗМІ	Фактчекінг медіа, розслідування незалежних журналістів

У першому випадку фейк орієнтований на внутрішню аудиторію та спрямований на поширення панічних настроїв та деструкцію довіри до офіційних інституцій. У другому ж дезінформація функціонує в транснаціональному вимірі, формуючи негативний образ українських біженців у приймаючих країнах та стимулюючи ксенофобні установки, що несе довготривалі ризики для підтримки України та українців у Європі.

Обидва кейси демонструють, що фейки не лише спотворюють фактичну інформацію, а й намагаються впливати на колективні уявлення, емоції та поведінкові реакції масової аудиторії. Вони спираються на різні платформи поширення та використовують специфічні тактики маніпуляції, які адаптовані до цільової аудиторії.

Особливої уваги заслуговує різна динаміка реагування, бо у випадку першого кейсу помітна швидка реакція з боку державних органів і широке медійне спростування, а у другому кейсі основна відповідальність за викриття фейку лягла на незалежні фактчекінгові ініціативи та журналістські розслідування. Така відмінність свідчить про різний рівень пріоритизації тем в публічному дискурсі та нерівномірність залучення інституцій до протидії

дезінформації залежно від її змісту й цільової аудиторії.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Проведене дослідження засвідчило, що соціальні мережі під час війни відіграють ключову роль у трансформації інформаційного ландшафту, змінюючи як канали споживання новин, так і механізми поширення дезінформації. Перехід значної частини українського суспільства від традиційних медіа до цифрових платформ посилив як інформаційну мобільність, так і вразливість до фейкових повідомлень, зокрема через дію алгоритмів, що підсилюють вірусність емоційного або сенсаційного контенту.

Аналіз двох кейсів дав змогу виявити характерні механізми поширення маніпулятивного контенту: опора на емоційні тригери, псевдодоказовість (посилання на фейкові джерела або анонімні повідомлення), узагальнення без конкретики та використання авторитетного бренду як прикриття. У першому випадку дезінформація була спрямована на підрих довіри до української влади та створення паніки в межах країни, а у другому – на формування негативного іміджу українських біженців серед

громадян ЄС з метою зниження міжнародної підтримки України. В обох ситуаціях ключову роль відігравала швидкість поширення дезінформації через цифрові платформи, що підкреслює вразливість відкритих інформаційних середовищ у кризових умовах.

Особливої уваги заслуговує відмінність у динаміці реагування на фейки. У першому кейсі, що становив безпосередню загрозу національній безпеці, державні інституції оперативно задіяли офіційні комунікаційні канали для спростування фейку. Натомість у другому випадку, пов'язаному з іміджем українських біженців за кордоном, викриття фейку лягло переважно на плечі незалежних фактчекінгових ініціатив. Українські фактчекери демонструють високу здатність до швидкої перевірки та викриття фейків, навіть у транснаціональному контексті. Проблемою, однак, залишається обмежене охоплення аудиторії, оскільки фейковий контент поширюється через масові канали з високою вірусністю, тоді як спростування часто

залишаються в межах інформаційно обізнаних спільнот. Це підкреслює нагальну потребу в розвитку медіаграмотності населення, формуванні навичок критичного сприйняття інформації, а також у послідовній підтримці фактчекінгових і просвітницьких ініціатив з боку держави, освітніх інституцій та громадянського суспільства.

Таким чином, результати статті підтверджують необхідність міждисциплінарного підходу до вивчення фейків як частини ширших соціальних процесів: формування громадської думки, посилення/ послаблення довіри до інституцій, трансформації інформаційних практик. Перспективи подальших досліджень полягають у глибшому аналізі стратегій поширення фейків та дезінформації, дослідженні реакцій різних соціальних груп на подібні повідомлення, а також у розробці ефективних комунікаційних стратегій, спрямованих на підвищення медіаграмотності й зміцнення національної інформаційної стійкості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аналітичний звіт (2023). *Як функціонують та завойовують аудиторію неінституціоналізовані новинні телеграм-канали українського сегменту*. Київ: Український інститут медіа та комунікації. https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Telegram-Channels-2023.pdf?fbclid=iwar0ygmfl_wxtxr57lzl87gbtjm3j8xhwjk84rsknayj3l3oob8srj2l hao.
- Горбулін, В. (2014). «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Стратегічні пріоритети*, № 4, 5–12.
- Детектор медіа. (2023). *Більшість українців дізнаються новини із соціальних мереж за допомогою смартфонів - дослідження USAID-Internews*. <https://detector.media/infospace/article/218808/2023-11-01-bilshist-ukraintsiv-diznayutsya-novyny-iz-sotsialnykh-merezh-za-dopomogoyu-smartfoniv-doslidzhennya-usaid-internews/>.
- Інтернет Свобода. (2022). *Telegram: чому він такий популярний серед українців та які небезпеки приховує*. <https://netfreedom.org.ua/article/telegram-chomu-vin-takij-populyarnij-sered-ukrayinciv-ta-yaki-nebezpeki-prihovuye>.
- Кавуненко, Т. (2023). Війна в соцмережах. Як російська пропаганда дискредитує Україну та українців за кордоном. *Інститут Масової Інформації*. <https://imi.org.ua/monitorings/vijna-v-sotsmerezah-yak-rosijska-propaganda-dyskredytuye-ukrayinu-ta-ukrayintsiv-za-kordonom-i56264>.
- Левін, О. (2023). Використання фейкових акаунтів як інструмента ПСО під час українсько-російської війни. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*, № 2, 89–94.
- Лепський, М. А. (2018). Миротворення як об'єкт агресії інформаційних війн в медіапросторі. Васильчук Г. М., Маклюк О. М., Бессонова М. М. (Ред.) *Феномен пропаганди та антипропаганди у сучасному світі: історико-політологічний дискурс*. (57–65). Запоріжжя: Інтер-М.
- Ратушна, Т. О. (2021). Фейки як маніпулятивна технологія формування громадської думки. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, (29), 71–76. <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.963>.
- Слово і Діло. (2022). В ОПУ спростували фейк про оточення Києва російськими військами. *Слово і Діло*. <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/28/novyna/suspilstvo/opu-sprostuvay-fejk-pro-otochennya-kyyeva-rosijskymy-vijskamy>.
- Указ Президента України № 685/2021 (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
- Українська Правда. (2022). Зеленський розповів, чому не боїться оточення Києва. *Українська Правда*. <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/10/7330027/>.
- Урядовий портал. (2022). *Міністерство юстиції України запустило на Corezoid бота WarCrime для фіксації військових злочинів*. <https://www.kmu.gov.ua/news/ministerstvo-yusticiyi-ukrayini-zapustilo-na-corezoid-bota-warcrime-dlya-fiksaciyi-vijskovih-zlochiv>.
- Чуранова, О. (2024). Фейк: Українські біженці в Європі нелегально під'єднуються до електромереж, аби видобувати криптовалюту. *StopFake*. <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-nelegalno-pid-yednuvutsya-do-elektromerezh-abi-vidobuvati-kriptovalyutu/>.
- Albright, J. (2017). Welcome to the Era of Fake News. *Media and Communication*, 5(2), 87–89. <https://doi.org/10.17645/mac.v5i2.977>.
- Chen, L., Chen, J., & Xia, C. (2021). Social network behavior and public opinion manipulation. *Journal of Information Security and Applications*, 64, 103060. <https://doi.org/10.1016/j.jisa.2021.103060>.
- Chouliarakis, L., & Fairclough, N. (2021). *Discourse in Late Modernity*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9780748610839>.
- Cook, J., Lewandowsky, S., & Ecker, U. K. H. (2017). Neutralizing misinformation through inoculation: Exposing misleading argumentation techniques reduces their influence. *PLOS ONE*, 12(5). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0175799>.

- Egelhofer, J. L., & Lecheler, S. (2019). Fake news as a two-dimensional phenomenon: a framework and research agenda. *Annals of the International Communication Association*, 43(2), 97–116. <https://doi.org/10.1080/23808985.2019.1602782>.
- Fairclough, N. (2023). Critical discourse analysis. In *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003035244-3>.
- Landon-Murray, M., Mujkic, E., & Nussbaum, B. (2019). Disinformation in Contemporary U.S. Foreign Policy: Impacts and Ethics in an Era of Fake News, Social Media, and Artificial Intelligence. *Public Integrity*, 21(5), 512–522. <https://doi.org/10.1080/10999922.2019.1613832>.
- Priya, A. (2020). Case Study Methodology of Qualitative Research: Key Attributes and Navigating the Conundrums in Its Application. *Sociological Bulletin*, 003802292097031. <https://doi.org/10.1177/0038022920970318>.
- Robinson, M., Jones, K., & Janicke, H. (2015). Cyber warfare: Issues and challenges. *Computers & Security*, 49, 70–94. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2014.11.007>.
- Serafini, F., & Reid, S. F. (2019). Multimodal content analysis: expanding analytical approaches to content analysis. *Visual Communication*, 147035721986413. <https://doi.org/10.1177/1470357219864133>.
- Stevens, P. A. J. (2023). *Qualitative Data Analysis: 9 Key Approaches*. SAGE Publications, Limited.
- Tandoc, E. C., Lim, Z. W., & Ling, R. (2017). Defining “Fake News”: A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 6(2), 137–153. <https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1360143>.
- Ukrinform. (2022). Кличко спростував фейк про оточення Києва. *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3415165-klicko-sprostuvav-fejk-otocenna-kiyva.html>.
- Zeitsoff, T. (2017). How Social Media Is Changing Conflict. *The Journal of Conflict Resolution*, 61(9), 1970–1991. <http://www.jstor.org/stable/26363973>.
- Zerback, T., & Töpl, F. (2021). Forged Examples as Disinformation: The Biasing Effects of Political Astroturfing Comments on Public Opinion Perceptions and How to Prevent Them. *Political Psychology*. <https://doi.org/10.1111/pops.12767>.

REFERENCES

- Albright, J. (2017). Welcome to the Era of Fake News. *Media and Communication*, 5(2), 87–89. <https://doi.org/10.17645/mac.v5i2.977>.
- Analytical report (2023). How non-institutionalised news telegram channels of the Ukrainian segment function and gain audience. Kyiv: Ukrainian Institute of Media and Communication, 2023. 68 p. Retrieved from https://www.jta.com.ua/wp-content/uploads/2023/02/Telegram-Channels-2023.pdf?fbclid=iwar0ygmfl_wxtxr57lzb87gbtjm3j8xhwjk84rsknayj3l3oob8srj21hao.
- Chen, L., Chen, J., & Xia, C. (2021). Social network behavior and public opinion manipulation. *Journal of Information Security and Applications*, 64, 103060. <https://doi.org/10.1016/j.jisa.2021.103060>.
- Chouliaraki, L., & Fairclough, N. (2021). *Discourse in Late Modernity*. Edinburgh University Press. <https://doi.org/10.1515/9780748610839>.
- Churanova, O. (2024). Fake: Ukrainian refugees in Europe illegally connect to power grids to mine cryptocurrency. StopFake. Retrieved from <https://www.stopfake.org/uk/fejk-ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-nelegalno-pid-yednuyutsya-do-elektromerezh-abi-vidobuvati-kriptovalyutu/>.
- Cook, J., Lewandowsky, S., & Ecker, U. K. H. (2017). Neutralizing misinformation through inoculation: Exposing misleading argumentation techniques reduces their influence. *PLOS ONE*, 12(5). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0175799>.
- Detector Media (2023). Most Ukrainians receive news from social media via smartphones – USAID-Internews survey. Retrieved from <https://detector.media/infospace/article/218808/2023-11-01-bilshist-ukrayintsiv-diznayutsya-novyny-iz-sotsialnykh-merezh-za-dopomogoyu-smartfoniv-doslidzhennya-usaid-internews/>.
- Egelhofer, J. L., & Lecheler, S. (2019). Fake news as a two-dimensional phenomenon: a framework and research agenda. *Annals of the International Communication Association*, 43(2), 97–116. <https://doi.org/10.1080/23808985.2019.1602782>.
- Fairclough, N. (2023). Critical discourse analysis. In *The Routledge Handbook of Discourse Analysis*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003035244-3>.
- Gorbunin, V. (2014) ‘Hybrid warfare’ as a key tool of Russia’s geostrategy of revenge. *Strategic Priorities*, No. 4, 5–12.
- Government portal. (2022). The Ministry of Justice of Ukraine has launched the WarCrime bot on Corezoid to record war crimes. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/ministerstvo-yusticiyi-ukrayini-zapustilo-na-corezoid-bota-warcrime-dlya-fiksaciyi-vijskovih-zlochiniv>.
- Internet Svoboda (2022). Telegram: why it is so popular among Ukrainians and what dangers it hides. Retrieved from <https://netfreedom.org.ua/article/telegram-chomu-vin-takij-populyarnij-sered-ukrayinciv-ta-yaki-nebezpeki-prihovuye>.
- Kavunenko, T. (2023) War on social media. How Russian propaganda discredits Ukraine and Ukrainians abroad. *Institute of Mass Information*. Retrieved from <https://imi.org.ua/monitorings/vijna-v-sotsmerezah-yak-rosijska-propaganda-dyskredytuye-ukrayinu-ta-ukrayintsiv-za-kordonom-i56264>.
- Landon-Murray, M., Mujkic, E., & Nussbaum, B. (2019). Disinformation in Contemporary U.S. Foreign Policy: Impacts and Ethics in an Era of Fake News, Social Media, and Artificial Intelligence. *Public Integrity*, 21(5), 512–522. <https://doi.org/10.1080/10999922.2019.1613832>.
- Lepskiy, M. (2018) Peacekeeping as an object of aggression of information wars in the media space. In: Vasylychuk, H.M., Maklyuk, O.M., Bessonova, M.M. (Eds.) The phenomenon of propaganda and anti-propaganda in the modern world: historical and political science discourse (57–65). Zaporizhzhia: Inter-M.
- Levin, O. (2023) The use of fake accounts as a tool of special information and psychological operation during the Ukrainian-russian war. *Scientific Bulletin of the Dnipro State University of Internal Affairs*, No. 2, 89–94.
- Presidential Decree No. 685/2021 (2021). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text>.
- Priya, A. (2020). Case Study Methodology of Qualitative Research: Key Attributes and Navigating the Conundrums in Its

- Application. *Sociological Bulletin*, 003802292097031. <https://doi.org/10.1177/0038022920970318>.
- Ratushna, T. O. (2021). Fakes as a manipulative technology for shaping public opinion. *Actual Problems of Philosophy and Sociology*, (29), 71–76. <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i29.963>.
- Robinson, M., Jones, K., & Janicke, H. (2015). Cyber warfare: Issues and challenges. *Computers & Security*, 49, 70–94. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2014.11.007>.
- Serafini, F., & Reid, S. F. (2019). Multimodal content analysis: expanding analytical approaches to content analysis. *Visual Communication*, 147035721986413. <https://doi.org/10.1177/1470357219864133>.
- Slovo i Dilo (2022). The Office of the President of Ukraine denies the fake about the encirclement of Kyiv by Russian troops. *Slovo i Dilo*. Retrieved from <https://www.slovoidilo.ua/2022/02/28/novyna/suspilstvo/opu-sprostuvaly-fejk-pro-otochennya-kyyeva-rosijskymy-vijskamy>.
- Stevens, P.A. J. (2023). *Qualitative Data Analysis: 9 Key Approaches*. SAGE Publications, Limited.
- Tandoc, E. C., Lim, Z. W., & Ling, R. (2017). Defining “Fake News”: A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 6(2), 137–153. <https://doi.org/10.1080/21670811.2017.1360143>.
- Ukrayinska Pravda (2022). Zelensky told why he is not afraid of the encirclement of Kyiv. *Ukrayinska Pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/10/7330027/>.
- Ukrinform. (2022). Klitschko denies fake news about Kyiv’s encirclement. *Ukrinform*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3415165-klicko-sprostuvav-fejk-otocenna-kieva.html>.
- Zeitsoff, T. (2017). How Social Media Is Changing Conflict. *The Journal of Conflict Resolution*, 61(9), 1970–1991. <http://www.jstor.org/stable/26363973>.
- Zerback, T., & Töpfel, F. (2021). Forged Examples as Disinformation: The Biasing Effects of Political Astroturfing Comments on Public Opinion Perceptions and How to Prevent Them. *Political Psychology*. <https://doi.org/10.1111/pops.12767>.

Character Assassination Practices in Reputation Management in Wartime in Ukraine in Social Media (the Alexey Arestovich Case)

UDC: 316.472.3+316.454.3+304.44

DOI: <https://doi.org/10.15421/172574>**Kashyrova Nataliia**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-6893-8754>, mnala2328@gmail.com

National Technical University 'Kharkiv Polytechnic Institute' (Kharkiv, Ukraine)

Abstract.

The article was written during wartime, when an important role in the information component of hybrid warfare is played by effective communication among actors involved in social practices of character assassination.

The aim of this study is to describe and classify the methods and features of reputational destruction as a socio-cultural phenomenon within Ukrainian discourse during wartime. The objective is to identify the socio-cultural dynamics of societal development involved in the interaction between identity and power within Ukrainian society, from the beginning of the full-scale war in 2022 to 2025.

The article analyses the messages of the opinion leader, whose reputation is being studied, within the framework of CARP Research Lab and S. Samoilenko's research. The research objective is to describe and classify the examples of attacks on a famous person that destroy his reputation through the techniques of character assassination. For analysis, the social network accounts of O. Arestovych, from January 2023 to February 2025, were chosen.

According to the results, the author suggests that the reputation of a famous person, who was in the pro-governmental group and then left it, on the contrary, is built on the desire to interest the audience and requires ambiguous statements, provocations, and emotionally colored vocabulary. The results obtained illustrate examples of the destruction of reputation as a social practice in wartime. At the micro-sociological level, this phenomenon is analyzed through the behavior of opinion leaders who influence specific social groups within society and shape the socio-political information landscape. At the macro-sociological level, such practices are viewed as part of the broader process of understanding Ukrainian identity during wartime, reflecting collective behavior that impacts social groups and the transformative processes characteristic of society in times of war.

Keywords: character assassination, reputation management, online reputation, opinion leader, social media, wartime

Практики вбивства персонажів в управлінні репутацією під час війни в Україні в соціальних мережах (кейс Олексія Арестовича)

Каширова Наталія

Національний технічний університет "Харківський політехнічний інститут" (Харків, Україна)

Анотація.

Статтю написано під час воєнного стану, коли важливу роль в інформаційній складовій гібридної війни відіграє ефективна комунікація між акторами, залученими до соціальних практик репутаційного знищення. Метою цього дослідження є опис і класифікація методів та особливостей репутаційного знищення як соціокультурного феномену в українському дискурсі під час війни. Завдання полягає у виявленні соціокультурної динаміки суспільного розвитку, яка проявляється у взаємодії між ідентичністю та владою в українському суспільстві від початку повномасштабної війни у 2022 році до 2025 року.

У статті проаналізовано повідомлення лідера думок, репутація якого стала об'єктом дослідження, в межах методології CARP Research Lab та досліджень С. Самойленка. Метою дослідження є опис і класифікація прикладів атак на відому особу, які руйнують її репутацію за допомогою технік репутаційного знищення. Для аналізу було обрано облікові записи О. Арестовича в соціальних мережах за період з січня 2023 року по лютий 2025 року. На основі отриманих результатів автор стверджує, що репутація відомої особи, яка раніше була в провладній групі, а потім залишила її, навпаки, формується через прагнення зацікавити аудиторію та вимагає неоднозначних висловлювань, провокацій і емоційно забарвленої лексики.

Отримані результати ілюструють приклади руйнування репутації як соціальної практики в умовах воєнного часу. На мікросоціологічному рівні це явище аналізується через поведінку лідерів думок, які впливають на окремі соціальні групи суспільства та формують соціально-політичний інформаційний ландшафт. На макросоціологічному рівні подібні практики розглядаються як частина ширшого процесу осмислення української ідентичності в умовах війни, що відображає колективну поведінку, яка впливає на соціальні групи та трансформаційні процеси, притаманні суспільству в період війни.

Ключові слова: репутаційне знищення, управління репутацією, онлайн-репутація, лідер думок, соціальні мережі, воєнний час.

Стаття надійшла / Article arrived: 22.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 27.06.25

Introduction.

Wartime constitutes one of the most intense expressions of conflict and crisis, compelling both society and the state to undergo a profound transformation. Since the onset of the full-scale war in Ukraine in 2022, society and socio-political institutions have been confronted with critical challenges, the resolution of which directly affects the lives of citizens and shapes trajectories that either promote societal development or erode national sovereignty.

A key dimension of this process involves the construction of a renewed national identity, alongside the deconstruction of identities inherited or imposed by prior historical contexts. This is essential for defining social boundaries, determining trust, and identifying those perceived as part of the collective “we”.

In times of war, such questions acquire heightened salience within socio-political discourse. Accordingly, it becomes imperative to examine contemporary modes of communication, particularly social media and digital platforms, where narratives concerning individuals and groups circulate rapidly, manipulate audiences, and exert significant influence over public opinion and social norms. These dynamics, in turn, have a tangible impact on social cohesion and the distribution of power within Ukrainian society under conditions of armed conflict.

Sociological research on the management of opinion leaders' reputation can contribute to a deeper understanding of the roles played by both formal and informal individuals and institutions in shaping social discourse and influencing political structures, mass communication, and representatives of various social groups, especially in wartime.

By examining the personal experiences of opinion leaders in social media and mass communication channels within broader socio-political and cultural contexts, as well as the practices of reputational damage and character assassination, it becomes possible to gain insights into how different factors impact on person and group beliefs, how the social impression and reputation is constructed.

Social impression or impression formation: the process by which individuals perceive, organize, and ultimately integrate information to form unified and coherent situated impressions of others. It is internalized expectations for situated events condition what information individuals deem is important and worthy of their attention (Moore, 2015). This reality, in turn, underpins the formation of trust, reputation, and identity – key elements in environments marked by acute conflict and uncertainty.

Thus, the sociological examination of reputational destruction during wartime in Ukraine may reveal complex interrelations between identity, power, and socio-cultural dynamics. Such analysis is vital for understanding the resilience of reputation-related factors, grounded in trust, as well as the trajectories of societal

development, the character of Ukrainian society during the war, and its post-war transformation.

Aims and objectives of the research. The aim of this study is to describe and classify the methods and features of reputational destruction as a socio-cultural phenomenon within Ukrainian discourse during wartime. The objective is to identify the socio-cultural dynamics of societal development involved in the interaction between identity and power within Ukrainian society, from the beginning of the full-scale war in 2022 to 2025.

Literature Review. The evolution of information and communication technologies (ICT) has significantly transformed social realities, particularly through the emergence of virtual communities – groups of individuals who interact based on shared interests through digital platforms (Parsell & Townley, 2012). In Ukraine, this transformation has been sharply pronounced due to the ongoing full-scale war with Russia. Social media platforms such as Telegram (71.3%), YouTube (66.2%), and Facebook (55%) have become the primary sources of news for the population, with 77.9% of respondents preferring these media over traditional sources (Civil Network Opora, 2023).

The Russian-Ukrainian war has intensified the strategic role of social media in information warfare. These platforms not only disseminate real-time visual content of hostilities but also serve as primary channels for both information and disinformation (Afanasiev, Novokhatko, & Sinko, 2023). The war has triggered a transformation in the function and perception of social media, including heightened participation, increased information flows, and a noticeable rise in public trust toward social media – 6% higher than in other online sources (Vaskivska, 2023).

In the virtual environment, individuals curate their identities and manage their public images independently. This self-presentation fosters engagement and loyalty, leading to the emergence of opinion leaders who maintain long-term reputational assets. These leaders often play influential roles in shaping socio-political and cultural discourse.

Leadership, traditionally studied in psychological and sociological contexts, is closely tied to personal charisma (Weber, 1978), situational adaptability (Stogdill, 1974), and systemic function (Parsons, 1951). Leaders engage with their social environments dynamically, and their reputations – constructed and contested in public view – become central to their social power.

In a competitive external environment, character assassination (CA), a critical facet of reputation management, was first introduced academically by Jerome Davis (1950). It has since evolved into a multidisciplinary concept studied across history (Hofstadter, 1955), political science (Matto, Smart), and communication (Keohane, Icks, Samoilenko). CA is increasingly recognized as a strategic tool within ideological and power struggles (Samoilenko, 2021).

The interdisciplinary Character Assassination and Reputation Politics (CARP) Lab has substantially advanced this field, highlighting CA's manifestations in rhetorical, sociopsychological, and sociocultural dimensions (Samoilenko, 2020; Icks & Shiraev, 2014). From a sociocultural standpoint, CA not only reflects power dynamics but also serves a functional role in structuring social norms and identities (Samoilenko, 2021; Giddens, 1984; Lizardo, 2010).

In wartime and crisis conditions, reputation becomes

a vital asset, analyzed by scholars like Mark JC Crescenzi, Paul K. Huth, Yufend Wang, and Janise M. Morse. CA emerges as a core component of political communication strategies, including negative campaigning and information warfare (O'Leary, 2006). It involves both individual and collective attacks, employing verbal and visual tools such as rumors, accusations, innuendo, and even vandalism (Icks & Shiraev, 2014).

There are several types of character assassination, which depend on reasons and objectives (Table.1):

Table 1.

Types of Character Assassination

Type of Character Assassination	Description
Anonymous lies	Falsification of biographical facts
Misquoting	Omitting details from the context of one's quote
Silencing	("Erasing" the opponent from collective memory)
Acts of vandalism	Performed on objects symbolizing the victim
Name-calling	The usage of short negative labels, i.e., "terrorist", "communist"
Appellation to mental illness	Stigmatization of psychological disorders
Appellation to sexual deviations	allegations of sexual misconduct

These methods aim to delegitimize public figures or institutions, and their social significance invites sociological analysis (Bondarenko, 2020).

Reputation is a complex social construct. It presents a form of consensual or widespread social evaluation (Conte & Paolucci, 2002; Chauvin, 2013). It is conditional, localized, and multidimensional: Functional, moral, and identity-based (Voswinkel, 2011). Effective reputation management, particularly during crises, involves strategic communication aimed at stakeholder trust, influence retention, and damage control (Derevianko, 2022).

Numerous models illuminate the mechanics of CA. Samoilenko (2019, 2021) identifies five key elements: the Target, the Attacker, the Medium, the Audience, and the Context.

The following verbal techniques are used in the practice of attacks (Samoilenko, 2018; Samoilenko, 2021):

1. Doublespeak (distorting and disguising the meaning of words);
2. Spin (biased interpretation of an event to convince the audience that the author's judgment is correct);
3. False Accusations (unsubstantiated false accusations);

4. Rumors (allegations whose veracity is not confirmed);

5. Spreading Innuendo (implies negative content or misunderstanding, from the societal point of view, by innuendo).

Bondarenko (2020) advocates for a sociological conceptualization of CA, drawing on Goffman's dramaturgical model and Andrew Phelps' three-part structure of social interaction. This perspective positions CA as a form of social dramaturgy, embedded in both micro-level interactions and macro-level social structures. Phelps' Three-Part Structure of Social Interaction includes:

1. The Actor (or Sender) – the individual who initiates communication or performs an action.
2. The Message or Action – the content or behavior conveyed to others.
3. The Audience (or Receiver) – those who interpret or respond to the message.

This triadic structure emphasizes relational dynamics – each part existing in interaction with the others, shaped by mutual perception and meaning-making.

This interpretation suggests analyzing the phenomenon through the lens of the symbolic interactionist paradigm. Within the framework of

dramaturgical theory, social performance is conducted according to certain rules, but it also presumes that at times actors behave spontaneously. The latter implies that such activity is better understood not as a fixed system, but as a continuous process (Macionis, 2003).

It is important to underline that the way people behave in this process changes over time, and each person involved forms their views of what's going on. These views are shaped by their own experiences, emotions, and feelings, impacting the situation perception.

Methodology. To investigate the CA practices of individual opinion leaders, in social media, in the context of the Russian-Ukrainian full-scale war, public opinion polls in Ukraine are analyzed (Comparison of the data of surveys dedicated to identifying leaders in the socio-political field of the country, in wartime KIIS and Razumkov Centre, shows the following top 5 leaders (Razumkov Centre, 2023).

The author suggests that content analysis of opinion leader social networks and examples of CA in the socio-political information field of Ukraine will help to analyze the description of events involving opinion leaders in CA attacks and to find distinctive components of CA type, to collect information on reputation building in wartime, which will help to find factors of influence and dominants of reputation management in this period.

Taking into account the interdisciplinary nature of this research, a more comprehensive and in-depth analysis must incorporate insights from social psychology, public relations, communication practices, and sociology. In the process of describing and classifying reputational destruction, particular attention is paid to its social impact, both on the targeted actor and the audience.

Thus, the study employs a combination of methodological approaches, including content, discourse, and structural analyses. Content analysis facilitates the identification and categorization of patterns within verbal communication. Discourse analysis enables a deeper interpretation of texts, incorporating extra-linguistic features such as psychological, sociolinguistic, and cultural dimensions. Structural analysis, meanwhile, allows to consider the norms and values inherent in the society under study.

The accounts in social media (Facebook, Telegram, Instagram) among the top 5 opinion leaders for 2022-2023 are selected for analysis (KIIS, 2022; Razumkov Centre, 2023).

One of the interesting examples of how the popularity of a leader who has created a positive reputation for himself grows, how it changes due to his incorrect statement and dismissal, and how it develops, withstanding information attacks and media attacks in Ukrainian society, was demonstrated by Oleksiy Arestovich, one of the few official speakers (representing the Office of the President of Ukraine), at the beginning of the war, who became an opinion leader in the society and is known as "mister two-three weeks" (RBC Ukraine, 2022), (due to his statement

in the first days of the war that "active fighting will stop in 2-3 weeks" (RBC Ukraine, 2022)). For millions of his listeners, he became an idol and a voice of truth about the war, which relieved evening stress and allowed them to sleep. Others criticized him mercilessly for what he told people." (Rop, 2022).

Arestovich, who presents himself as a public figure and political leader on his Telegram channel and Facebook and Instagram social networks, was appointed as an adviser to the Office of the President of Ukraine since the beginning of the war. Later, he became a media celebrity and constantly appeared in the ratings of opinion leaders, occupying top positions.

Alexey Arestovich (Oleksiy Mykolayovych Arestovich) is a former information policy adviser to the head of the Ukrainian delegation to the Minsk Group, speaker of the TCG (Trilateral Contact Group), former adviser to the head of the Presidential Office, actor, blogger, military and political commentator. The head of the TCG, Leonid Kravchuk, noted that Arestovich was chosen because of his military experience and his vision and position on the issues under consideration by the TCG (LB.ua, 2025). He set up a charitable foundation to provide psychological support to the military in the ATO zone. In the winter of 2020, he was appointed a freelance adviser to the Head of the Presidential Office, Andriy Yermak, on strategic communications in national security and defense.

His controversial statements and comments on wartime situations attracted many admirers and opponents. It is interesting that the growth of his popularity and his "recognizability" started with the beginning of the Russian military aggression, when in the first days, most officials were silent, while Arestovich was actively speaking and conducting social networks, where he shared information and broadcast optimism, remembering at least his famous "2-3 weeks, - and the war will be over". Later, one of his statements, in particular, that a missile shot down by Ukrainian air defense fell on a multi-story building, was refuted by the Ukrainian Air Force, caused a scandal, and played the role of a catalyst as a result of which he had to write a statement on resignation from the post of advisor. The leader commented on this act as "showing an example of civilized behavior" (BBC, 2023). In this case, incorrectly transmitted information about military actions, with further assessments and comments on social networks, can be qualified as CA case. However, Arestovich's timely response and voluntary resignation from the President of Ukraine Office can be considered as a variant of effective reputation management, taking into account long-term plans, where prompt reaction (acknowledgment of guilt and apology to the audience) helped quickly "whitewash" the leader and restore the trust of his audience.

To define information attacks and assaults, the features, the author will research information in open channels of mass communication as Attacker data and

content of Arestovich's profiles, in social media (officially from 01.05.2025 the President of Ukraine signed a decree on imposing sanctions against the former freelance adviser to the head of the Office of the President, in this regard, access to Arestovich's channels in social networks YouTube, Facebook, Instagram Telegram (Ukrinform, 2025) will be banned in Ukraine as the Target (who is under attack, according to the CA concept). It is worth mentioning that in the context of this interaction, the roles are periodically changed as Arestovich also makes information attacks, thus forcing the representatives of the mass communication channels to respond.

Results and Discussion.

Arestovich's profiles on social media include Alexey Arestovych (YouTube), @alexey.arestovych

(Instagram: <https://www.instagram.com/alexey.arestovich/>), O_Arestovich Official (Telegram: https://t.me/s/O_Arestovich_official?before=7363), Alexey Arestovich (Facebook: https://www.facebook.com/alexey.arestovich/?locale=ru_RU).

In most cases, the content of Arestovich's social networks is similar, so the screenshot of the content is taken from the social network Instagram there's a difference in the spelling of the first and last names in his profiles.

Analyses of O. Arestovich's profiles on social networks Facebook, Instagram, and Telegram show that the Telegram channel by O. Arestovich gained the most incredible popularity (Table 2).

Table 2.

O. Arestovich's profiles on social networks

	Facebook Oleksiy Arestovych https://www.facebook.com/alexey.arestovich	Instagram Alexey.arestovich https://www.instagram.com/alexey.arestovich/	Telegram Arestovich Official https://t.me/s/O_Arestovich_official
Number of subscribers in August 2023; 11.12.2023; 10.07.2025	886 000; 832 000; 753 000	1,300 000; 924 000; 738 000	444 946; 333 059; 300574
Intensity of communication	1-2 publications/day	1 to 3 publications/day	1 to 5 publications/day
Language and communication style	Russian, Ukrainian, from business to informal style in covering news and opinions on any aspect of life, values, and beliefs	Russian, more lively communication, with a lot of diverse content (from politics and training in NLP, rhetoric in our project "Apeiron" to issues of psychology, religion, and philosophy	Russian, a wide range of topics in different spheres, a variety of issues, and proposals for discussion
Stakeholders	Citizens of the country, socio-political institutions in the country, and abroad	Citizens of the country, the socio-political institutions of the country	Citizens of the country, socio-political institutions in the country, and abroad
Content	News, opinion, comments, reflections	News, opinion, comments, reflections	News, opinion, comments, reflections
Interaction with the subscribers	Direct, with lots of likes, from 1-7k lots of comments, with an average of 12-1k comments under each post	The number of likes is 10-50,000 under the post, and the number of comments is 300-12,000	6-15 thousand likes and reactions

It should be noted that with the outbreak of the war, the lives of most Ukrainian citizens are now more connected with those issues that the situation has caused: participation in the defense of the country, volunteer work, security problems, temporary departure from the country or evacuation to safer territories, and much more. Empathy and sympathy toward past events, along with discussing them, sharing emotions and emotional assessments, and employing emotionally charged vocabulary, help the audience feel like 'one of us' or that they 'belong to the group. In the public space, opinion leaders actively participate in military operations or help the military. In wartime, opinion leaders actively

participate in military communications and share their war stories, working for themselves and society. Thus, it produces in-group identification and emotional response.

So, Arestovich in the recent past was an advisor to the President's Office, and now establishes itself as a voice of opposition, a political figure, mentor, and analyst.

It should be noted that this particular opinion leader most frequently writes in Russian on all social media platforms, and this was the case both during his tenure as adviser and thereafter. It bears noting that for many Ukrainians, the Russian language has become odious due to the aggression of the neighboring state and is socially unacceptable; moreover, this language is officially

prohibited for public official use in Ukraine. It should be noted that this particular opinion leader most frequently writes in Russian on all social media platforms, and this was the case both during his tenure as adviser and thereafter. It bears noting that for many Ukrainians, the Russian language has become odious due to the aggression of the neighboring state and is socially unacceptable; moreover, this language is officially prohibited for public officials in Ukraine. Such a step demonstrates freedom of speech and a desire to convey information to the Russian speaking audience in Ukraine and abroad, inclined to perceive different information or information against the war. It is worth noting that Arestovich frequently interacts with the audience, as his pages are updated from 1 to 5 times a day: he reacts most promptly to all topics of the day that are important for the citizens of the country, also this opinion leader expresses opinions that he is ready to discuss and debate, gives comments without being afraid of "uncomfortable", funny or judgmental reactions. He is also the one who communicates on any topic, from politics and the activities of journalists to the teaching of philosophy and psychology. Covering topics of philosophical and psychological nature, the author promotes his training project, the Apeiron School, which emphasizes the uniqueness of the leader and helps him get into the trend of the world's successful people who pass on their experience through mentoring. All the content since the beginning of hostilities was directed toward interaction between pro-government structures and various audiences within society.

In general, the leader discusses ideas about new rules and values for society, ideas for a new Ukrainian identity as part of a new stage in the development of Ukrainian society, relevant social phenomena, interacts and works effectively within the mass communication stream, securing credibility in mediated communication, which builds a sustainable reputation and promotes positive recommendations in mediated communication.

For the study the period from August 2022 to August 2023 was chosen, taking into account the main event, namely, before and after Arestovich's dismissal, at his request, from the Office of the President of Ukraine: 'On 17 September 2023, he wrote an application for dismissal from the post of the Chief of Staff of the Office of the President of Ukraine. Later, the Office of the President satisfied Arestovich's request for dismissal from his post' (LB.UA, 2023)

Dismissal of an official, in socio-political discourse, is often an attempt to destroy reputation, that can be rendered as CA case. Moreover, CA is understood as both the communication process itself and its result (spoil reputation) (Samoilenko, 2023).

For further consideration, one should focus on the details that allow us to identify the type of attacks within the socio-psychological and socio-cultural traditions.

On 14 January 2023, a Russian missile hit a multi-story building in the Peremoha residential area in Dnipro.

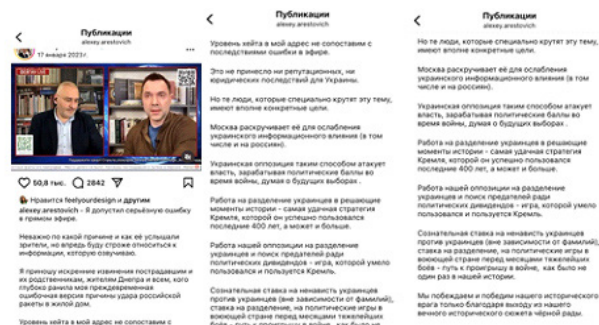
It killed 46 people, including 6 children, and injured about 80 people (Suspilne, 2023).

"Arestovich resigned amid a barrage of criticism sparked by a statement he made that a Russian missile could have hit a residential building in Dnipro only because it was shot down by Ukrainian air defenses (Russian propaganda happily picked up this statement; the politician later said that he simply misspoke due to overwork)" (Meduza, 2023). On 11.05.2023, Rosmonitoring added him to the list of those involved in extremist activities or terrorism. In September 2023, Arestovich left Ukraine, saying that he would have to be an "opposition politician in exile" (Melezhkyk, 2022).

Some posts on 15 January 2023 were deleted. Now (10.07.2025) there are such publications.

On 17 January 2023, the following materials were posted a video stream dated 16 January 2023 with Russian opposition politician and public figure Mark Feygin, during which Arestovich publicly acknowledged (with 50.8k likes and 2,844 comments):

"I made a serious mistake during the live broadcast... I sincerely apologise to the victims and their families... Those who are deliberately circulating this issue have very specific objectives." Transliteration: *"Ya sovershy'l ser'eznyuyu oshy'bku vo vremya pryamoj translyacy'y'... Ya y'skrenne pry'noshu y'zvy'neny'ya zhertvam y'y'sem'yam... Te, kto namerenno rasprostranyayut etu y'nformacy'yu, presleduyut ochen' konkretnye cely'."*

Pict. 1-3: the post on 17.01.2023

He further stated: *"The level of hate directed at me is disproportionate to the consequences of a mistake on air... But those who deliberately stir up this issue have very specific goals. Moscow is promoting it to weaken Ukraine's information warfare capabilities (including its influence on Russians). The Ukrainian opposition is using this method to attack the government, earning political points during wartime with an eye toward future elections. Dividing Ukrainians at decisive moments in history is the Kremlin's most successful strategy, which it has employed successfully for the last 400 years, perhaps longer. Our opposition's efforts to divide Ukrainians and search for traitors for political gain are part of a game that the Kremlin has skillfully used and continues to use..."* (Transliteration: *Uroven' hejta v moj adres ne*

sopostavim s posledstviami oshibki v jefire...No te ljudi, kotoryye special'no krutjat jetu temu. Imejut vpolne konkretnye celi. Moskva raskruchivaet ee dlja oslablenija ukrainskogo informacionnogo vlijanija (v tom chisle i na rossijan). Ukrainskaja opozicija takim sposobom atakuje vlast', zarabatyvaja politicheskie bally vo vremja vojny, dumaja o budushhij vyborah. Rabota na razdelenie ukraincev v reshajushhie momenty istorii – samaja udachnaja strategija Kremlja, kotoroj on uspesjno pol'zuetsja poslednie 400 let, a mozhet byt' i bol'she. Rabota nashej opozicii na razdelenie ukraincev i poisk predatelej radi politicheskikh dividendov – igra, kotoroj umelo pol'zovalsja i pol'zuetsja Kreml'...).

The conclusion of the text with the collective we – “Ukrainians” indicates the author's political ambitions and his desire to gain the support of his audience. Arestovich also mentions the historical context.

Arestovich considers himself one of those who 'suffered' and distinguishes himself from those who exploited the situation 'to pursue very specific goals.' Ukrainian society sympathizes with the victims of war, and Arestovich also empathizes with them, thereby conveying shared values to his audience. He endeavored to secure audience support by "aligning himself" with citizens' emotions. The authors believe that Ukrainians have become increasingly emotional during wartime and base their decisions concerning positive or negative attitudes towards leadership upon emotional considerations.

The photo of the statement and text has (likes: 96.2 thousand, comments: 11.2 thousand): 'Wrote a statement on resignation from the post.

I want to show an example of civilized behavior:

- A mistake of principle means resignation. (Transliteration: *Ja hochu pokazat' primer civilizovannogo povedenija:*
- *Oshibka v principe oznachaet otstavku)*

Pict.4 - the post with the photo of the statement on 17.01.2023

The defense strategy employs hedging language ('my assumption,' 'The level of hate directed at me is disproportionate to the consequences of a mistake on air.'), followed by accusations ('the Kremlin and Ukrainian oppositions'), and emotionally charged colloquial vocabulary ('Moscow lice,' 'Ukrainian nits' which were in the deleted posts on 15 January 2023). Subsequently, the author addresses someone directly using informal pronouns, employing public space for personal disputes.

The peculiarities of such actions are studied through the prism of the circumstances and context of the attack (Authors: Sergei A. Samoilenko (George Mason University), Martijn Icks (Queen's University Belfast), Eric Shiraev, & Jennifer Keohane (George Mason University) Prepared for Global Encyclopedia of Informality).

In this case, The Attacker and the Media - mass communication media (MCM) are the subject of the research, and its aim is the discrediting of the reputation of the media person and the former official speaker, Arestovich, who was fired for spreading unverified information.

In this case, the MCM notes that Arestovich, the OP's advisor, said that he wrote a statement about his dismissal from the President's Office after a 'principled mistake' and 'showed an example of civilised behaviour', then, in an official style, quite objectively convey the facts, but in many sources, the circumstances are accompanied by a screenshot with a list of Russian publics that used Arestovich's message and remarks:

Ukrainian media reacted to this news as follows (Top 7 news on page 1, from the search query "Arestovich January 17 2023" in Google, Table 3).

According to the content and type of attack (Samoilenko, Icks, Keohane, & Shiraev, 2021), all media communications listed in the table, in addition to official information and factual reporting, contain evaluative linguistic means concerning Arestovich's personality or behavior. These rhetorical elements imply incompetence, irresponsibility, and a lack of awareness of the social and political context during wartime, contrasting with his claims of representing a "model of civilized behaviour" (a reference to European socio-political norms allegedly disregarded by other Ukrainian opinion leaders). The table demonstrates considerable emotionally charged vocabulary and accusations. It is unlikely that Arestovich, as a media favorite, suddenly lost his competence and other qualities overnight. Consequently, segments of his audience, individual journalists, and social groups evaluated him emotionally and rapidly. Furthermore, the media remarks guide readers towards questioning the values and identity Arestovich conveys, ranging from his apology and its subsequent retraction to his joking tone in comments despite the tragic nature of the initial news item, and his continued use of Russian as the primary language of communication.

Table 3:

Ukrainian media reacted

Mass communication channel	Quote(s)	Result
№1: Detektor Media, 2023	The news of Aleksiy Arestovich's resignation included, in its coverage, a statement from Oksana Sokolova, television presenter and editor-in-chief of the Fakty Tyzhnia programme on ICTV. Sokolova asserted that Arestovich "must be punished for his statement regarding the missile strike on Dnipro. Like a criminal who inflicted a powerful blow on Ukraine – on the informational front – at an extremely difficult time."	negatively evaluating behavior and suggesting punishment
№2: LB.UA, 2023	facts, but then writes: 'As a reminder, recently Arestovych withdrew his apology and deleted a post on social media explaining why he had mistakenly said that a missile had destroyed a house in Dnipro after it was allegedly shot down by Ukrainian air defence'	remark on public apology and subsequent change of opinion - withdrawal of apology
№3: Ukrainska Pravda, 2023	The Presidential Office adviser also "joked" in a comment under his own social media post. According to him, the last time he wanted to resign, a full-scale invasion began... For reference: Arestovich is known for his "calming videos", as well as his claim that active fighting on Ukrainian territory would end "within 2–3 weeks". His phrases (and even photos) often become memes. In 2017, Arestovich referred to the ATO as "a holiday resort for boys". The remark sparked a wave of outrage	reference to inappropriate behaviour involving the bullying of public values
№4: Suspilne, 2023	However, he later re-listened to what he said on the air and retracted his apology. According to Arestovych, it was an assumption, not an agreed fact	remark on public apology and subsequent change of opinion - withdrawal of apology
№5: Novynarnia, 2023	Thus, Arestovych, who had previously acted as a crisis military spokesperson for the Presidential Office, denied the official position of the Ukrainian Air Force Command and the General Staff of the Armed Forces. The General Staff claimed that a Russian missile hit a residential apartment building in the city of Dnipro on the afternoon of 14 January. The Ukrainian Air Force stated that the house in Dnipro was destroyed by a Russian X-22 missile and that our air defence system is currently unable to shoot down such missiles. Instead, Arestovych's words immediately became a tool of Russian propaganda	Malpractice claim, Social pesting (public harm)
№6 Hromadske.radio	The news and a screenshot of the comments under Arestovich's post and his responses: 'last time I left, a month and a half later the war started. Let's see what will happen this time.'	focus on behavior, specifically an emphasis on Arestovich's cheerful response related to the tragic news for the whole country
№ 7 BBC.COM	In this message, already in the headline, the action is assessed as a scandal: 'Arestovich resigns. What is the essence of the scandal', as well as this information was immediately picked up by the Russian media. After all, this show has more than a million views every day. And Aleksey Arestovich positions himself as an advisor to the President's office and a former intelligence officer... He also said that he trusted the words of his friend, who had previously served in the air defense forces... However, in the evening of January, 15 Arestovych changed his position	assessing the situation and behavior as a scandal, malpractice claim

In wartime, society is unlikely to support such portrayals when framed as ridicule. Thus, the strategic goal of the mass communications media is to expose Arestovich as an unfit spokesperson during a period of national crisis, aiming to erode public trust in his statements and shift his reputation from positive to negative.

Arestovich employs emotionally charged lexicon in both spoken and written Russian, frequently and consistently varying his stylistic register and thematic focus: from everyday to socio-political and international, from colloquial style to official, from emotionally neutral contexts to square language (Moscow lice, Ukrainian nits and etc.). These changes create a verbal portrait of the 'living' leader, 'switch on' the readers and help to draw more attention to the leader.

The media try to "enroll" him in the enemy camp, while his team, on the contrary, through verbal communication, creates a reputation of 'their guy', well educated, who "is never at a loss for words". In this case, the attack may be classified as horizontal, occurring between a public opinion leader, a contemporary political commentator, and the media. In terms of complexity, the attack may be considered moderate, as it includes additional content designed to distort Arestovich's previously favorable image and undermine his reputation as a competent wartime political figure with privileged knowledge that supported the optimistic tone of his assessments.

Arestovich initially made an inaccurate statement, then attempted to justify his actions, later withdrew his apology, yet acknowledged his mistake and admitted that he had shared unverified information during wartime – information that was subsequently exploited by the Russian side for its purposes. His profiles are 'lively': the audience sees quick reactions to current events, an active actor in the 'socio-political theatre' who has a lot of information, which is unstructured but offers a wide range of topics, opinions, and different points of view.

The content of the accusations is generally personal

in nature. The initiator employs various forms of attack, including oral and written statements.

The information attack that occurred between January 15-17, 2023 was individual and aimed at altering public perception and trust in the speaker, an opinion leader, thereby affecting his reputation. Based on its characteristics, this attack may be classified as misquoting, since the mass communication media (MCM) included only a fragment of Arestovich's original statement.

Within this practice, the rhetorical techniques employed – aligned with socio-cultural conventions – included the following from the MCM side: **spin** (biased interpretation of events while omitting contextual elements) and **spreading innuendo** (implying inappropriate behavior or attitudes that society is unlikely to endorse). In response, Arestovich's team sought to counter these strategies by invoking **false accusation** tactics, which they claimed were used against him without substantiated evidence.

Among the models of communicative action used by the attackers, one can identify the strategy of **creating uncertainty** – a form of persuasion designed to attract sympathizers to an opposing viewpoint. Meanwhile, the public processed the attack using what may be described as a **hybrid processing model**: this model suggests that individuals perceive and assess information based on a combination of prior knowledge (long-term memory) and new, incoming data, continually updating their interpretive framework and judgment.

At the same time, Arestovich continued to make high-profile and provocative statements. For instance, on 30 January 2025, he published a post titled "*The First Ten Decrees as President of Ukraine*", and the following day, he stated that "*we never had independent media. Ukrainian humanities and media were co-opted and brought under control back in the 1990s*" (31 January 2025).

In response, the MCM produced a selection of trending content (Top 6 Google search results in Ukrainian for "Arestovich February 2025"):

Table 4.

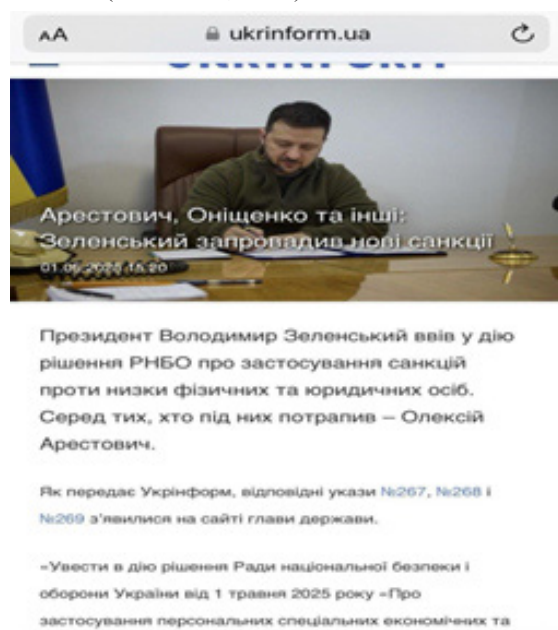
Top 6 Google search results in Ukrainian for "Arestovich February 2025"

Source	Headline and description	Result
Instagram @alexey.arestovich	The post 'For a year and a half I've been living on aeroplanes...'	Desire for sympathy, emotional support
Facebook, аккаунт Рух ЧЕХО 03.02.2025	The post 'Intelligence actor: what do we know about Arestovych? ... the text accuses the fugitive of 'making a number of scandalous statements'	accusation
Instagram @alexey.arestovich 16.02.2025	'I cannot but applaud Zelensky's willingness to stand up for part ...'	Willing to join the decision and actions of the Office of the President of Ukraine and to play a role of pro-government person
Detector Media 28.02.2025	'Lyakalki, 'arestovichi' and Russians. How Ukrainian YouTube...'	Impairing, erasing the reputation of an opinion leader and joining him to the opposing side

Source	Headline and description	Result
EADaily 21.02.2025	Arestovich*: 'Peaceful settlement in Ukraine...'	The statement does not correspond to the level of responsibility of the speaker, respectively, demonstrating his unsubstantiatedness
Glavcom 17.02.2025	'Arestovich enraptured the merezha with his scenarios of the completion of the war ...'	The same

The result of such messages was announced on 01.05.2025: President Volodymyr Zelenskyy has enacted the National Security and Defence Council's decision to impose sanctions on a number of individuals and legal entities. Among those affected is Oleksiy Arestovych, Decree No. 267... appeared on the head of state's website.

'To enact the decision of the National Security and Defence Council of Ukraine of 1 May 2025 'On the application of personal special economic and other restrictive measures (sanctions), according to three documents (Ukrinform, 2025).

Pict.5. V. Zelenskyy signs a decree on the application of sanctions against a number of individuals and legal entities

Conclusions.

The research shows that leaving the pro-governmental environment implies a desire to separate and use the accumulated experience in one's career; however, based on psychological peculiarities, one can assume a desire for revenge inherent in a person who left office involuntarily.

This case can be classified as character assassination because:

- the public actions of the opinion leader (responses to attacks and assaults) and information oral and written attacks by the audience of his social media accounts and MCM led to the resignation, a decrease in trustworthy and the number of subscribers (see statistics on followers

dynamics on social media in Table 2), which can be regarded as a strategic effort to discredit an individual or group target via subversive communication (Samoilenko, 2021);

- one can differentiate five key elements in this case: the Target, the Attacker, the Medium, the Audience and the Context (Samoilenko, 2019; Samoilenko, 2021);

- the audience in this case uses hybrid processing model, 2 elements: the Audience and the Medium use strategy of creating uncertainty (Samoilenko, 2016);

- there is the certain type of CA: misquoting (Icks&Shirayev, 2014);

- there are some verbal techniques as spin and spreading innuendo;

- Arestovich uses false accusation tactic (Samoilenko, 2018; Samolilenko, 2021);

- this case serves a functional role in structuring social norms and identities (Samoilenko, 2021);

- the case examines character assassination as a structural phenomenon, exploring how it shapes and is shaped by social structures and power relations (Samoilenko, 2021).

The results demonstrate the social practice during wartime, where, at the micro-sociological level, the behavior of an individual – an opinion leader – who influences social groups within Ukrainian society and the socio-political information field is examined. Within this structure, ideas and directions that contribute to political decision-making are considered. At the macro-level, collective behavior influencing individuals and social groups is analyzed.

Reputation, which largely depends on the opinion of social groups, is created by the leader and his team by identifying certain character traits, information, and actions that convey norms of behavior and effective interaction between the leader and the social groups that support him. It should be noted that during wartime, unlike peacetime, many social groups make decisions regarding positive or negative attitudes towards opinion leaders rapidly and based on emotional considerations.

However, CA practices are an integral part of the socio-political struggle in society, especially in times of war. Studying the practices of CA helps to understand social interaction in society, how opinion leaders operate, and how to interact more effectively to consolidate and work together. It helps to increase the dynamics of public life and to choose the most viable and socially supported ideas for further development.

REFERENCES

- Afanasiev, I., Novokhatko, L., & Sinko, A. (2023). Information and communication activities and analytics during the Russian-Ukrainian war (on the example of social networks). *Communications and Communicative Technologies*, (23), 156-163. <https://doi.org/10.15421/292320>
- BBC News Ukrainian. (2023, January 17). Arestovich resigned: What is the essence of the scandal. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64302373>
- Bondarenko, M. (2020) The Concept of Character Assassination: A Sociological Approach the interest in formalizing the concept through the prism of sociology. Science and Education a New Dimension. *Humanities and Social Sciences*, VIII(43), i.: 243. <https://doi.org/10.31174/send-hs2020-243viii43-12>
- Chauvin, P.-M. (2013). Sociology of Reputations Definition and Issues in the Field. *Communications*, 93(2), 131-145. <https://shs.cairn.info/journal-communications-2013-2-page-131?lang=en>
- Civil Network Opora. (2023, July 10). Social media becomes primary news source for Ukrainians during war – study. NV. <https://english.nv.ua/nation/social-media-becomes-primary-news-source-for-ukrainians-during-war-study-50337828.html>
- Conte, R., & Paolucci, M. (2002). *Reputation in artificial societies*. Social beliefs for social order. Heidelberg, Germany: Springer.
- Davis, J. (1950). *Character assassination*. New York: Philosophical Library.
- Derevianko, O. (2018). *Reputation Management in Business: Theory, Methodology and Country Features*. European World Publishing. <http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/17369>
- Hofstadter, R. (1955). The pseudo-conservative revolt. *The American Scholar*, 24(4), 493–502.
- Icks, M., & Shiraev, E. (2014). *Character Assassination throughout the Ages*. Palgrave Macmillan US.
- KIIS. (2022). *10 main opinion leaders in Ukraine - KIIS survey*. Censor.net. https://censor.net/ua/news/3361542/10_golovnyh_lideriv_dumok_v_ukrayini_opytuvannya_kmis_infografika
- LB.ua. (2025). Arestovich Oleksiy Mykolayovych. https://lb.ua/file/person/5087_arestovich_oleksiy_mikolayovich.html
- Macionis, J. J. (2003). *Sociology*. (9th ed.). Prentice Hall.
- Meduza. (2023, November 9). I don't want them to turn Ukraine into Putin's Russia': Oleksiy Arestovych is gearing up to run for the Ukrainian presidency, promising voters' peace with Moscow. <https://meduza.io/en/feature/2023/11/09/i-don-t-want-them-to-turn-ukraine-into-putin-s-russia>
- Melezhuk, T. (2022, March 7). Oleksiy Arestovych: Biography, career, private life, photos. TSN. <https://tsn.ua/ato/oleksiy-arestovich-biografiya-2001526.html>
- Moore, C. D. (2015). Impression formation. In *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeosi025.pub2>
- Parsell, M., & Townley, C. (2012). Virtual communities, Ethics of. In R. F. Chadwick (Ed.), *Encyclopedia of applied ethics* (2nd ed., Vol. 4, pp. 495-502). Academic. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-373932-2.00062-4>
- Parsons, T. (1951) *The Social System*. Free Press, New York.
- Phelps, A. (1977). *The social psychology of character assassination: Alterations of cognitive factors due to deliberate destruction of reputation* [Unpublished senior thesis]. University of California, Berkeley.
- Razumkov Centre. (2023). *The politician of 2022* (December 2022 – January 2023). <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/polityk-2022-roku-gruden-2022r-sichen-2023r>
- RBC Ukraine. (2022). *Arestovich gives 2-3 weeks*: Arestovich told when to expect the cessation of active hostilities in Ukraine. (2022, March 22). <https://www.rbc.ua/rus/news/dayu-2-3-nedeli-arestovich-rasskazal-ozhidat-1647939872.html>
- Rop, N. (2022, September 16). *Arestovich from A to Z*: Who is really “Mr. two-three weeks” and what is his role in Zelensky's team. NV. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/hto-takiy-arestovich-zaspokiylyve-i-radnik-op-yakiy-pidtrimuvav-dugina-novini-ukrajini-50270412.html>
- Samoilenko, S. (2018). Character assassination. In A. Ledeneva (Ed.), *The global encyclopedia of informality* (Vol. 1, pp. 115-118). UCL Press. <https://r-study-50337828.html>
- Samoilenko, S. (2019). Character Assassination and Reputation management in the Context of Mediated Complexity. In *The Global Public Relations Handbook: Theory, Research, and Practice*. 3rd ed. Routledge.
- Samoilenko, S. (2021). Character Assassination: The Sociocultural Perspective. *Journal of Applied Social Theory*, 1(3). Retrieved from <https://socialtheoryapplied.com/journal/jast/article/view/100/119>
- Samoilenko, S. A., & Jasper, J. M. (2023). The implications of character assassination and cancel culture for public relations theory. In C. Botan & E. J. Sommerfeldt (Eds.), *Public relations theory III* (pp.452-469). Routledge.
- Samoilenko, S. A., Icks, M., Keohane, J., & Shiraev, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of character assassination and reputation management*. Routledge
- Stogdill, R. M. (1974). *Handbook of leadership: A survey of theory and research*. New York: Free Press.
- Suspilne Media. (2023, January 17). *Arestovich wrote a resignation letter from the President's Office*. <https://suspilne.media/360500-arestovich-napisav-zaavu-pro-zvilnenna-z-op/>
- Ukrinform. (2025, May 1). *Arestovich, Onishchenko and others: Zelensky imposed new sanctions*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3988179-arestovich-onishenko-ta-insi-zelenskij-zaprovadiv-novi-sankcii.html>
- Vaskivska, O. (2023, March 16) The functioning of the social network in the conditions of martial law. *Modern trends in the development of higher education and academic partnership in the conditions of martial law*, No. 31: in 2 volumes: a collection of materials of the XXVIII International Scientific and Practical Conference). Vol 2. pp. 44-47.
- Voswinkel, S. (2011). Reputation: A Sociological View. In S. Helm et al. (eds.), *Reputation Management, Management for Professionals*, https://doi.org/10.1007/978-3-642-19266-1_1, # Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. (G. Roth & C. Wittich, Eds.). University of California Press.

Instruments of Regulatory Influence of the Central Bank on the Foreign Exchange Market of the Country

UDC: 339.74:336.748 (477).

DOI: <https://doi.org/10.15421/172575>**Kvasnytska Raisa¹**Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-0443-9390>, rstepanivna@gmail.com**Ishchuk Oleksii²**Specialist, <https://orcid.org/0009-0001-2472-2759>, forward1q@gmail.com¹*Khmelnytskyi National University (Khmelnytskyi, Ukraine)*²*Vinnitsia National Pirogov Memorial Medical University (Vinnitsia, Ukraine)*

Abstract.

Relevance. The Ukrainian economy has always been and remains vulnerable to exchange rate fluctuations, which is a powerful inflationary factor. Therefore, currency regulation is an important mechanism for ensuring macroeconomic stability and protecting the economy from external shocks. It plays an important role in maintaining the country's monetary stability, curbing inflation, and ensuring conditions for foreign economic activity. The article examines the essence of currency regulation, various instruments of its implementation, their advantages and disadvantages, and analyses the effectiveness of their application.

The purpose of the article is defining the essence and peculiarities of the use of currency regulation tools and their impact on the country's foreign exchange market.

Results. The essence of currency regulation is defined, specifying the specifics of the application of the instruments of the State's currency policy. An analysis of the functionality of currency regulation instruments in Ukraine for 2020-2024 is carried out. It is substantiated that an important tool for intensifying and expanding the range of currency relations is to take into account and minimise the risk of their implementation. External and internal methods of currency risk management for banking and non-banking institutions are systematised.

Conclusions. Based on the results, it is determined that: currency regulation is a fundamental element of the currency policy of any state aimed at ensuring economic stability and achieving sustainable economic growth; effective currency regulation requires a comprehensive and balanced use of various instruments, the choice of which depends on current macroeconomic conditions, currency policy objectives and the level of risks; effective currency risk management is crucial for the stability of the foreign exchange market as a whole, as well as for the success of foreign exchange transactions by banks and non-banks.

Keywords: currency regulation, currency policy, currency restrictions, currency risks

Інструментарій регулятивного впливу центрального банку на валютний ринок країни

Квасницька Раїса¹, Іщук Олексій²¹*Хмельницький національний університет (Хмельницький, Україна)*²*Вінницький національний медичний університет імені М. І. Пирогова (Вінниця, Україна)*

Анотація.

Актуальність. Українська економіка була і залишається вразливою до коливань валютного курсу, що є потужним інфляційним фактором. Тому важливим механізмом забезпечення макроекономічної стабільності та захисту економіки від зовнішніх шоків є валютне регулювання. Воно відіграє важливу роль у підтримці монетарної стабільності країни, стримуванні інфляції та забезпеченні умов для зовнішньоекономічної діяльності. В статті досліджено суть валютного регулювання, різні інструменти його реалізації, їх переваги та недоліки, а також проаналізовано ефективність їх застосування.

Метою дослідження є визначення суті, особливості застосування інструментарію валютного регулювання та його впливу на валютний ринок країни.

Результати. Визначено суть валютного регулювання із конкретизацією особливостей застосування інструментів валютної політики держави. Проведено аналіз функціоналу інструментів валютного регулювання в Україні за 2020-2024 рр. Обґрунтовано, що важливим інструментом активізації та розширення спектру валютних відносин є врахування та мінімізація ризиковості їх здійснення. Систематизовано зовнішні та внутрішні методи управління валютними ризиками банківських та небанківських установ.

Висновки. На основі результатів визначено, що: валютне регулювання є фундаментальним елементом валютної політики будь-якої держави, спрямованим на забезпечення стабільності економіки та досягнення стійкого економічного зростання; ефективне валютне регулювання вимагає комплексного та збалансованого застосування різних інструментів, вибір яких залежить від поточних макроекономічних умов, цілей валютної політики та рівня ризиків; вирішальне значення для стабільності функціонування валютного ринку загалом, а також успіху здійснення валютних операцій банків і небанківських установ має ефективне управління валютними ризиками.

Ключові слова: валютне регулювання, валютна політика, валютні обмеження, валютні ризики.

Стаття надійшла / Article arrived: 24.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 20.06.25

Вступ.

Важливим механізмом забезпечення макроекономічної стабільності та захисту економіки від зовнішніх шоків є валютне регулювання. Воно відіграє важливу роль у підтримці монетарної стабільності країни, стримуванні інфляції та забезпеченні умов для зовнішньоекономічної діяльності. Хоча надмірне регулювання може мати негативний вплив на інвестиційний клімат та економічне зростання в мирний час, його гнучкість та здатність швидко адаптуватися до кризових ситуацій (як це продемонстрував Національний банк України (НБУ) під час війни) підкреслює його важливість. Подальша лібералізація валютного ринку є одним із стратегічних напрямків, що стане можливим лише після завершення періоду стійкої макрофінансової стабільності та високої невизначеності. Своєрідним містком, що об'єднує та координує взаємодію усіх суб'єктів валютного ринку (регулятора, імпортерів та експортерів, інвесторів, позичальників і кредиторів, урядів і громадян) є банки та небанківські установи. Надаючи валютні послуги, банківські та небанківські фінансові установи забезпечують ефективну організацію, високоякісне посередницьке обслуговування та безперебійну реалізацію валютних відносин. Без цієї мережі зв'язків міжнародна торгівля та інвестиції були б значно ускладнені. Саме завдяки ефективній та скоординованій взаємодії усіх суб'єктів валютних відносин визначаються особливості їх організації та регулювання, які впливають на її гнучкість, стійкість та здатність реагувати на зовнішні шоки. З огляду на вищевикладене, актуальним є дослідження суті, ролі валютного регулювання та різновидів інструментів його здійснення, що є найбільш ефективними для підтримання стабільності валютного ринку та такими, що враховують зміну економічних, соціальних та політичних чинників.

Мета дослідження – визначити суть, особливості застосування інструментарію валютного регулювання та його впливу на валютний ринок країни.

Аналіз попередніх публікацій. Значний внесок у глибоке розуміння сутності та специфіки організації валютних операцій, динаміки розвитку валютного ринку, ефективності застосування різних інструментів валютного регулювання, було зроблено провідними українськими науковцями та практиками, такими як: О. І. Береславська, В. М. Березовик (2024), Ю. Б. Деркач (2023), В. С. Качура (2024), О. М. Кириченко (2022), Ж. В. Кудрицька (2017), А. С. Магдіч, О. А. Задоя (2024) та ін.

Так, різні теоретичні підходи до розуміння валютного регулювання, його мети та інструментів реалізації розглянуті Ю. Б. Деркач (2023), яка акцентує увагу на тому, що реалізація валютного регулювання потребує використання певної сукупності інструментів (засобів впливу), поділяючи їх за специфікою використання на дві групи: ринкові

(проведення валютних інтервенцій, диверсифікація золотовалютних резервів, регулювання валютного курсу); адміністративні (девальвація, ревальвація, валютні обмеження) (Деркач, 2023).

А. С. Магдіч, О. А. Задоя, Б. О. Гончарук (2024) класифікаційно систематизували різновиди валютної політики, що є однією зі складових економічної політики держави та узагальненням використання тих чи інших інструментів валютного регулювання на певний період часу. За різними типами валютної політики авторами конкретизовано відповідні інструменти валютного регулювання і, як зазначають дослідники, саме економічні, правові та організаційні заходи її відтворення є інструментами для досягнення цілей у інтересах національної економіки (Магдіч, 2024).

Теоретико-практичні аспекти функціоналу такого інструменту валютного регулювання як валютні обмеження, представлені у роботах О. І. Береславської, В. М. Березовика (2024), В. С. Качура (2024), Д. С. Шевчук (2024). Так, О. І. Береславська, В. М. Березовик (2024), розглядаючи суть валютних обмежень, чітко конкретизують цілі їх застосування як інструменту валютного регулювання: вирівнювання платіжного балансу; підтримання стабільної динаміки валютного курсу; концентрацію валютних цінностей в руках держави у вигляді резерву для вирішення поточних і стратегічних завдань економічного та фінансового характеру (Береславська, 2024). В. С. Качура (2024), крім обгрутування змісту самого поняття «валютні обмеження», зазначає, що під час застосування центральним банком валютних обмежень, як виконання ним своїх основних функцій, останній повинен зважати на пріоритетність підтримки та досягнення державної цінової стабільності, сприяти фінансовій стабільності, яка своєю чергою включає стабільність банківської системи (Качура, 2024). Д. С. Шевчук (2024) акцентує увагу на тому, що валютні обмеження як система заходів/інструмент валютного регулювання має свої передумови, цілі та значення, наслідки, а тому і нормативні зміни в контексті введення нових валютних обмежень в Україні, що пов'язані з повномасштабною війною, яка впливає на грошову, економічну, фінансову стабільність та стабільність банківської системи, та, відповідно, економічну, фінансову та політичну нестабільність, є об'єктивними та доволі передбачуваними (Шевчук, 2024).

Науковий аналіз проблематики валютного регулювання виокремлює необхідність синтезу підходів до вибору інструментарію його здійснення, що дозволяє досліджувати саме валютне регулювання у всій його багатогранності. Методологічні підходи дослідження включають як кількісні, так й якісні методи аналізу, що допомагають обгрунтувати теоретичний базис валютного регулювання та

визначити ефективність дії різних інструментів його здійснення.

Результати дослідження.

Основою валютної політики щодо стабілізації економіки та досягнення стійкого економічного зростання будь якої держави є валютне регулювання, яке узагальнено розглядається, як комплекс цілеспрямованих заходів уповноважених державних органів та агентів для забезпечення реалізації цілей валютної політики шляхом встановлення норм щодо формування, розміщення, використання валютних цінностей, з метою дотримання курсової стабільності національної грошової одиниці (Деркач, 2023). В умовах ринкової економіки регулювання валютних відносин здійснюється за допомогою як ринкових, так і державних механізмів. На валютному ринку відбувається формування попиту та пропозиції іноземних валют, що в кінцевому підсумку визначає їхнє курсове співвідношення. Ринкове регулювання підпорядковується законам вартості, попиту та пропозиції. Дія цих законів, особливо в умовах конкуренції на валютних ринках, сприяє досягненню відносної еквівалентності обміну валют та відповідності міжнародних фінансових потоків потребам світового господарства, що пов'язані з рухом товарів, послуг, капіталів та кредитів. Завдяки ціновому механізму та сигналам, що надходять від динаміки валютного курсу, економічні агенти отримують інформацію про потреби покупців валют та можливості їхньої пропозиції. Таким чином, ринок виступає як важливе джерело інформації про поточний стан валютних операцій.

Ринкове та державне валютне регулювання покликані взаємодоповнювати одне одного. Якщо перше, засноване на конкуренції, стимулює розвиток, то друге спрямоване на подолання негативних наслідків ринкового регулювання валютних відносин. Межа між цими двома регуляторами визначається вигодами та втратами в конкретній ситуації, тому їх співвідношення часто змінюється. В умовах кризових потрясінь, війн тощо, державне валютне регулювання стає переважним, часто набуваючи жорстких форм, що і спостерігається сьогодні в Україні. З покращенням валютно-економічного становища відбувається лібералізація валютних операцій, заохочується ринкова конкуренція в цій сфері. Проте, держава завжди зберігає певний валютний контроль з метою регламентації та нагляду за валютними відносинами. Розглядаючи напрямки державного регулювання валютних відносин, важливо зосередитися на валютній політиці як її ключовому компоненті. У сучасних умовах валютна політика відіграє одну з провідних ролей у системі регулювання ринкової економіки, суттєво впливаючи на різноманітні сфери суспільно-економічних відносин.

Валютну політику держави визначають як діяльність відповідно до чинного законодавства держави

уповноважених нею органів із реалізації сукупності економічних, правових та організаційних заходів за допомогою визначених інструментів у сфері валютно-фінансових відносин з метою досягнення визначених тактичних та стратегічних цілей загальної економічної політики держави у сфері валютних відносин (Деменко, 2022). Валютна політика як діяльність уповноважених органів держави здійснюється шляхом застосування цілого ряду заходів, що в літературі називаються формами та методами валютного регулювання.

На практиці валютне регулювання охоплює комплекс заходів, які доцільно поділити на дві основні групи, що відрізняються за характером впливу: 1) пряме (адміністративне) валютне регулювання. Воно реалізується шляхом прийняття системи законодавчих актів та нормативних документів, а також через прямі дії органів виконавчої влади. Це включає, наприклад, встановлення жорстких лімітів на валютні операції, введення обов'язкового продажу частини валютної виручки, або прямі заборони на певні види валютних операцій. Сутність такого підходу полягає у безпосередньому впливі на учасників ринку через нормативно-правові приписи та адміністративні важелі; 2) опосередковане (економічне) регулювання. Цей підхід передбачає використання економічних інструментів, зокрема валютно-кредитних методів, для впливу на поведінку комерційних банків та інших агентів ринку. Замість прямих заборон чи дозволів, центральний банк та уряд застосовують інструменти, що стимулюють або обмежують валютні операції шляхом зміни їх економічної доцільності. Прикладами таких методів є зміна облікової ставки, що впливає на вартість запозичень та кредитів у іноземній валюті; операції на відкритому ринку, які впливають на ліквідність банківської системи; вимоги до обов'язкових резервів, що регулюють обсяг вільних коштів банків; а також інтервенції на валютному ринку з метою впливу на валютний курс. Таке регулювання діє через ринкові механізми, заохочуючи або стримуючи певні дії суб'єктів ринку відповідно до цілей валютної політики. Центральний банк відіграє ключову роль у системі валютного регулювання, що зумовлено двома основними факторами:

- бере активну участь у здійсненні адміністративного регулювання. Це відбувається через розробку та впровадження нормативно-правової регламентації, яка охоплює окремі сегменти валютних відносин та банківських операцій;

- володіє винятковими можливостями щодо застосування економічних важелів впливу. Шляхом використання таких інструментів, як зміна облікової ставки, проведення операцій на відкритому ринку, встановлення вимог до обов'язкових резервів та здійснення валютних інтервенцій, Центральний банк може опосередковано впливати на обсяги та характер валютних операцій банків.

Поєднання цих двох підходів – адміністративного та економічного – дає Центральному банку можливість ефективно регулювати різні види валютних операцій банківських та небанківських установ. Кінцевою метою такої діяльності є забезпечення сприятливих умов для зовнішньоекономічної діяльності країни та підтримання стабільності національного валютного ринку.

Під час розгляду суті регулятивного впливу центрального банку на валютний ринок та банківські операції, важливо розглянути загальні інструменти валютної політики. Ці інструменти широко застосовуються для реалізації завдань валютної політики, впливаючи на грошову масу, ринкові процентні ставки та валютний курс. До них належать:

1) дисконтна політика, яка включає встановлення процентної ставки, за якою центральний банк надає кредити комерційним банкам. Змінюючи цю ставку, центральний банк може впливати на вартість грошей та, відповідно, на кредитну активність банків. В Україні дисконтна політика реалізується через встановлення НБУ облікової ставки, яка є одним із монетарних інструментів, за допомогою якого НБУ встановлює для банків та інших суб'єктів грошово-кредитного ринку орієнтир щодо вартості залучених та розміщених грошових коштів (Про НБУ, 2025). Зниження облікової ставки НБУ свідчить про проведення експансивної монетарної політики. Це рішення, як правило, має на меті здешевлення грошей, що може призвести до зниження курсу національної валюти. Крім того, нижчі процентні ставки всередині країни можуть стимулювати комерційні банки до розміщення коштів на зовнішніх ринках у пошуках вищої доходності. Натомість, підвищення облікової ставки відображає протилежну орієнтацію монетарної політики – політику «дорогих грошей». Такий крок спрямований на стримування інфляції та стабілізацію валютного курсу, однак може мати наслідком уповільнення економічного зростання та зниження кредитної активності. Розмір облікової ставки за 2020-2025 роки був мінливим та коливався від 6,0% (з 11.12.2020 по 04.03.2021) до 15,5% (з 07.03.2025). Низький рівень облікової ставки дає можливість досягнення кількох важливих цілей, спрямованих на стимулювання економіки: здешевлення кредитів; стимулювання економічного зростання (зростання інвестиційної та споживчої активності); підтримка зайнятості через розширення бізнесу, що уможливорюється отриманням дешевих кредитів; зниження вартості обслуговування державного боргу; підвищення привабливості інвестицій в акції та інші активи. Важливо зазначити, що рішення про зниження облікової ставки приймається НБУ на основі аналізу макроекономічної ситуації, рівня інфляції, валютного курсу та інших факторів. Занадто різке або необґрунтоване зниження облікової ставки може призвести до небажаних наслідків, таких як

зростання інфляції або девальвація національної валюти. Тому НБУ діє обережно, оцінюючи потенційні ризики та переваги кожного такого рішення. Так, у 2022 р. на початку війни в Україні, НБУ було прийнято рішення щодо різкого підвищення облікової ставки до 25% (такий розмір облікової ставки був у період з 03.06.2022 р. по 27.07.2023р.). Це рішення було спрямоване на підтримання привабливості заощаджень у гривні, збереження стійкості валютного ринку та контрольованості інфляційних очікувань, що дасть змогу повернути інфляцію на траєкторію стійкого сповільнення до цілі 5%;

2) політика обов'язкових резервів, яка полягає у визначенні частки від залучених депозитів, яку комерційні банки зобов'язані зберігати на рахунках центрального банку. Зміна норми обов'язкових резервів безпосередньо впливає на обсяг вільних коштів у банків, що вони можуть спрямувати на кредитування. Сутність цього інструменту валютного регулювання полягає у встановленні для комерційних банків мінімальної обов'язкової норми ресурсів, яка розраховується як певний відсоток від загальної суми залучених ними пасивів (наприклад, депозитів). Центральний банк може підвищувати або знижувати ці норми залежно від обраного ним напрямку регулювання в певний період часу. Збільшення норми обов'язкових резервів призводить до зменшення обсягу вільних коштів, які комерційні банки можуть використовувати для надання кредитів. Це, своєю чергою, зменшує мультиплікатор грошової маси, сповільнює її зростання і може сприяти зменшенню інфляційного тиску. Такий підхід свідчить про обмежувальну (рестриктивну) монетарну політику. Зниження норми обов'язкових резервів, навпаки, вивільняє додаткові кошти у комерційних банків, збільшуючи їхню здатність до кредитування. Це сприяє зростанню грошової маси, стимулює економічну активність та може підтримувати економічне зростання. Такий крок є проявом стимулюючої (експансивної) монетарної політики;

- політика відкритого ринку є одним з найпотужніших та найгнучкіших інструментів монетарної політики, що перебуває у розпорядженні центрального банку. Її сутність полягає в операціях центрального банку з купівлі-продажу державних цінних паперів (наприклад, облігацій внутрішньої державної позики, казначейських векселів) на відкритому ринку. Ці операції не лише дозволяють центральному банку впливати на ліквідність банківської системи, а й ефективно регулювати обсяг грошової маси в обігу. Коли центральний банк купує державні цінні папери у комерційних банків або інших фінансових установ, він фактично впливає кошти в банківську систему. Це призводить до збільшення резервів комерційних банків, що, своєю чергою, розширює їхні можливості щодо надання кредитів. Зростання кредитної активності банків стимулює

збільшення грошової маси в економіці, що може підтримувати економічне зростання та споживчий попит. Така дія центрального банку свідчить про експансивну (стимулюючу) монетарну політику. Навпаки, коли центральний банк продає державні цінні папери комерційним банкам, він вилучає кошти з банківської системи. Це призводить до зменшення резервів комерційних банків, обмежуючи їхню здатність до кредитування. Як наслідок, грошова маса в обігу зменшується, що може допомогти стримувати інфляцію. Цей підхід є проявом рестриктивної (обмежувальної) монетарної політики..

Крім зазначених інструментів валютної політики, центральний банк також використовує й більш специфічні інструменти, сфера впливу яких є значно вужчою, оскільки вони безпосередньо спрямовані на банківські операції з іноземною валютою та регулювання валютного ринку. До таких інструментів належать: девізійна політика, девальвація та ревальвація, валютні обмеження. Так, девізійна політика передбачає використання певного набору інструментів, зокрема: валютної інтервенції; управління валютними резервами; девальвацію та ревальвацію валют; регулювання режиму валютного курсу. Девізійна політика реалізується у формі валютних інтервенцій, що передбачають пряме втручання центральних банків у функціонування валютних ринків. По суті, валютні інтервенції дозволяють центральному банку впливати на співвідношення попиту та пропозиції іноземної та національної валют на ринку, таким чином коригуючи її вартість. Так, купівля іноземної валюти центральним банком призводить до збільшення пропозиції національної валюти на ринку, що може сприяти девальвації (зниженню курсу) національної валюти. Такий крок часто використовується для стимулювання експорту, оскільки робить національні товари дешевшими для іноземних покупців. А продаж іноземної валюти з резервів центрального банку, навпаки, зменшує пропозицію національної валюти та збільшує пропозицію іноземної, що може призвести до ревальвації (зміцнення курсу) національної валюти. Це може бути використано для стримування інфляції (через здешевлення імпорту) або для підтримання стабільності цін. Девізійна політика вимагає значних валютних резервів і є дуже ефективною для короткострокового впливу на валютний курс.

Інструментами валютної політики, які стосуються офіційної зміни паритету національної валюти відносно іноземних валют або золота є:

1) девальвація, тобто зниження курсу національної валюти по відношенню до інших валют, або до золота (Девальвація, 2025). Вона може бути викликана як ринковими факторами (зростання дефіциту платіжного балансу), так і бути свідомим рішенням уряду чи центрального банку. Метою девальвації часто є стимулювання експорту, зменшення імпорту,

підвищення конкурентоспроможності національної економіки та скорочення дефіциту поточного рахунку. Однак, вона також може призвести до зростання інфляції через подорожчання імпорту;

2) ревальвація - це: офіційне зниження курсу національної валюти до іноземних валют та міжнародних розрахункових одиниць, обумовлене підвищенням її купівельної спроможності; переоцінка касової готівки на основі уточнення вираженої у національній валюті загальної кількості золота та суми іноземних валют, що враховуються на балансі центрального банку; переоцінка балансу банку, зокрема суми основного капіталу та резервів, з метою врахування ефекту від зміни валютного курсу (Ревальвація, 2025). У сучасних економічних умовах ревальвація є одним з інструментів, що використовується для стабілізації внутрішнього грошового обігу та регулювання платіжного балансу, особливо у випадку значного його профіциту. Підвищення курсу національної валюти часто супроводжується зниженням рівня інфляції та відсоткових ставок, що, своєю чергою, може стимулювати зростання обсягів кредитування. Однак, тривале зниження відсоткових ставок може стати стримуючим фактором для іноземних інвесторів, зменшуючи їхній інтерес до вкладення короткострокового капіталу в країну. Це може призвести до відтоку капіталу, що потенційно може знецінити національну валюту, нівелюючи початкові переваги ревальвації. Ревальвація має неоднакові наслідки для різних учасників ринку:

- для імпортерів та кредиторів ревальвація є вигідною. Імпортери отримують можливість купувати необхідну для оплати товарів іноземну валюту за меншу суму національної валюти. Це знижує їхні витрати на імпорт, і якщо вони збережуть колишні ціни на ввезені товари, їхні доходи зростуть. Кредитори, які надали позики іноземним позичальникам у національній валюті, отримують погашення у тій самій обумовленій сумі. Однак, ринкова ціна цієї суми в іноземній валюті зростає пропорційно ревальвації, що збільшує реальну вартість їхніх доходів від позик;

- для експортерів ревальвація є несприятливою. Продаючи свою продукцію на зовнішніх ринках за попередніми цінами в іноземній валюті, експортер після конвертації вирученої суми отримає менше національної валюти. Це безпосередньо призводить до зниження його доходів. Щоб уникнути цього, експортер може бути змушений підвищувати ціни на свою продукцію в іноземній валюті, що, своєю чергою, погіршить його конкурентоспроможність на світовому ринку.

Ще одним інструментом валютної політики є валютні обмеження, що представляють собою «систему правил, які є нормативно встановленими, та направлені на регламентацію правовідносин в валютній сфері в контексті застосування

обмежувальних нормативів щодо здійснення операцій з валютними цінностями та валютою (як національною валютою, так і банківськими металами, а також іноземною валютою)» (Вдовічена, 2025). Валютні обмеження можуть включати: обмеження на конвертованість національної валюти; контроль за рухом капіталу; обов'язковий продаж валютної виручки; лозвільний порядок здійснення валютних операцій.

Таким чином, валютні обмеження є ефективним, оперативним, тимчасовим та дискримінаційним антикризовим (застосовується в часи економічних, політичних та фінансових криз) способом, запровадження їх може мати як позитивні (забезпечення стабільності валютної системи), так і негативні наслідки (тінізація економіки), а також наслідки в контексті необхідності залучення як фінансових, так і трудових витрат на їхнє адміністрування (Шевчук, 2024).

Розгорнуту картину щодо дії валютних інструментів та здійснення валютних операцій на

валютному ринку України на 01.01.2021 – 01.01.2025 рр. дають дані табл. 1. Так, курси інтервенцій НБУ також відобразили загальну тенденцію девальвації. Середньозважений курс продажу долара США з боку НБУ зріс на 48,06%, а курс купівлі – на 48,40% за весь період. Протягом аналізованого періоду спостерігалася чітка тенденція до девальвації гривні щодо основних іноземних валют. Офіційний курс долара США показав загальне зростання на 48,35%, причому найбільший стрибок у 27,05% відбувся між 2022 та 2023 роками. Офіційний курс євро за цей період зріс на 27,58%, з найбільшим річним зростанням у 24,50% також у 2023 році, хоча у 2022 році спостерігалася незначне зниження на 6,08%.

Динаміка середньозважених курсів готівкового долара та євро в цілому повторювала тенденції офіційного курсу. Загальне зростання курсу продажу готівкового долара склало 50,58%, а курсу купівлі – 49,93%. Щодо готівкового євро, загальне зростання курсу продажу становило 29,05%, а курсу купівлі – 28,29%.

Табл. 1.

Показники дії валютних інструментів та здійснення валютних операцій в Україні на 01.01.2021 – 01.01.2025 рр.

Показники на 01.01	Роки				
	2021	2022	2023	2024	2025
1	2	3	4	5	6
Офіційний курс гривні до іноземних валют:					
- до долара США (за 1 од.)	28,1929	28,7839↑	36,5686↑	37,8746↑	41,8242↑
- до євро (за 1 од.)	34,1035	32,0293↓	39,8762↑	41,0845↑	43,5097↑
Курс інтервенцій Національного банку України:					
долари США (середньозважений за 1 долар США):					
продажу	28,4500	28,3544↓	36,9321↑	37,9239↑	42,1245↑
купівлі	28,1644	28,4028↑	36,5686↑	37,5638↑	41,7959↑
Обсяг операцій банків на валютному ринку України на умовах «тод», «том», «спот» (без операцій НБУ):					
із безготівковою іноземною валютою (млн дол США в еквіваленті):					
продажу	6929,8	10189,3↑	554,6↓	1 778,5↑	2 354,3↑
купівлі	6929,8	10189,3↑	554,6↓	1 778,5↑	2 354,3↑
інтервенції Національного банку України:					
продажу (млн дол США в еквіваленті)	20,0	1511,2↑	3 110,6↑	2 549,1↓	3 756,3↑
купівлі (млн дол США в еквіваленті)	40,0	197,7↑	28,5↓	16,0↓	6,6↓
Обсяг операцій з готівковою іноземною валютою (млн дол США в еквіваленті):					
продажу	1085,6	1629,8↑	1268,0↓	1890,9↑	2430,9↑
купівлі	1069,7	1627,5↑	1074,5↓	1005,8↓	1140,6↑

Показники на 01.01	Роки				
	2021	2022	2023	2024	2025
1	2	3	4	5	6
Сальдо (продаж мінус купівля, млн дол США в еквіваленті)	15,8	2,2↓	193,5↑	885,2↑	1290,3↑
Сальдо (продаж мінус купівля, тільки млн дол. США)	123,0	81,6↓	182,3↑	734,1↑	909,4↑
Сальдо (продаж мінус купівля, млн євро в доларовому еквіваленті)	*	-61,9	11,4↑	149,8↑	378,1↑
у т.ч. обсяг операцій з готівковою іноземною валютою небанківських фінансових установ (млн дол США в еквіваленті):					
продажу	719,8	1098,20↑	884,9↓	848,1↓	952,1↑
купівлі	730,9	1105,70↑	886,8↓	852,7↓	952,6↑
Сальдо (продаж мінус купівля, млн дол США в еквіваленті)	26,80	9,60↓	195,30↑	889,80↑	1290,70↑
Сальдо (продаж мінус купівля, тільки млн дол США)	128,30	88,70↓	185,70↑	738,50↑	912,50↑
Сальдо (продаж мінус купівля, млн. євро в доларовому еквів.)	*	-61,20	10,60↑	150,60↑	376,70↑
Обсяг операцій клієнтів банків з безготівковою іноземною валютою (млн дол США в еквіваленті):					
продажу	4903,8	7449,7↑	10246,8↑	6773,6↓	6572,5↓
купівлі	5 142,6	9 344,7↑	11556,9↑	7 657,9↓	8 357,7↑

Джерело: розраховано автором на основі (Показники валютного ринку, 2025)

Варто відзначити значне зростання цих показників у 2023 році (на рівні близько 35-44%), за винятком незначного зниження або уповільнення темпів зростання у 2022 та 2024 роках. Інтервенції НБУ з продажу валюти показали надзвичайно значне зростання – на 18681,50% за період, що відображає активну роль регулятора у підтримці ринку. Обсяги купівлі валюти НБУ, після значного зростання у 2022 році, демонстрували тенденцію до зниження, із загальним зменшенням на 83,50%. Обсяг операцій банків з безготівковою іноземною валютою (без урахування операцій НБУ) зазнав різкого падіння у 2023 році (зниження на понад 94%), а загальне зниження за період склало близько 65,99%.

Значного падіння у 2023 році також зазнав і обсяг операцій клієнтів банків з безготівковою іноземною валютою (зниження обсягів продажу на 31,55% та купівлі на 38,90%), але потім частково відновився. Загалом за період спостерігалось зростання обсягів

продажу на 34,03% та зниження обсягів купівлі на 18,76%. Обсяг операцій з готівковою іноземною валютою продемонстрував зростання у 2022 та 2025 роках, але зі значним зниженням у 2023 році. Загальне зростання обсягу продажу готівкової валюти склало 123,92%, а обсягу купівлі – 6,69% за період. Сальдо між продажем та купівлею готівкової валюти стало значно позитивнішим у 2023-2025 роках. Узагальнюючи, аналіз цифрових змін підтверджує ключові тенденції, виявлені раніше: значну девальвацію гривні, активну роль НБУ у валютних інтервенціях, волатильність обсягів операцій на ринку, особливо у зв'язку з подіями 2022-2023 років, та зростання попиту населення на іноземну готівку в останні роки періоду.

Таким чином, період 2020-2024 років став періодом «турбулентності» для валютного ринку України, коли відносно стабільний та лібералізований ринок до пандемії, зіткнувся з першими шоками. Потім, повномасштабне вторгнення змусило

НБУ запровадити «ручне управління» та жорсткі обмеження для збереження фінансової стабільності. Поступове пом'якшення та перехід до керованої гнучкості курсу у 2023-2024 роках свідчать про відновлення довіри та адаптацію економіки до нових реалій, але війна продовжує диктувати значні обмеження та ризики для валютного ринку.

Варто відмітити, що в умовах воєнного стану в Україні, комерційні банки діють з урахуванням обмежень та регуляцій, що встановлені НБУ, забезпечуючи проведення дозволених валютних операцій та здійснюючи валютний нагляд у спрощеному порядку. Клієнтам банків надається актуальна інформація щодо особливостей проведення валютних операцій у цей період. Так, НБУ оперативно зреагував на запровадження воєнного стану та 24 лютого 2022 року Правління НБУ прийняло Постанову «Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану» № 18.

На початку повномасштабної війни НБУ зафіксував обмінний курс гривні та запровадив низку адміністративних обмежень. Ці рішення допомогли запобігти паніці та забезпечити стабільну роботу фінансової системи, а також сприяли адаптації бізнесу та населення до умов повномасштабної війни. Але режим фіксованого курсу з жорсткими валютними обмеженнями має свої переваги та недоліки, з часом останні починають переважати. Саме тому НБУ поступовореалізує «Стратегію пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування

за формування належних передумов». Метою цієї стратегії є визначення пріоритетів, принципів та передумов реалізації заходів монетарної та валютно-курсової політики у впорядкований, консистентний спосіб (Стратегія, 2023). Досягнення мети дасть змогу мінімізувати ризики для цінової та фінансової стабільності та реалізувати потенціал сталого економічного відновлення. Важливим інструментом активізації та розширення спектру валютних операцій банківських і небанківських установ України є врахування та мінімізація ризиковості їх здійснення.

Саме валютні ризики, які уособлюють ймовірність зміни валютного курсу або моменту його настання порівняно з запланованими та прийнятними показниками для суб'єкту валютного ринку, що призвела до грошових втрат або непередбачених надходжень (зміна реальних грошових потоків) в обсягах або строках, що відрізняються від очікуваних (Про організацію, 2025) і є потужним фактором, що впливає на економічну стабільність країни та функціонування її фінансової системи. Неконтрольований валютний ризик може мати серйозні негативні наслідки для всіх секторів економіки. Валютні ризики є невід'ємною частиною діяльності будь-якого банку чи небанківської установи, що працює з іноземною валютою.

Методи зниження валютних ризиків можна розділити на дві великі групи: зовнішні (що базуються на використанні ринкових інструментів) та внутрішні (що стосуються організації та управління всередині банку чи небанківської

Табл. 2.

Зовнішні та внутрішні методи зниження валютних ризиків

Метод	Характеристика	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
Зовнішні методи			
Хеджування	Використання похідних фінансових інструментів для компенсації потенційних збитків від несприятливої зміни валютного курсу		
- форвардні контракти	Укладання угоди з контрагентом (іншим банком, корпорацією) про купівлю/продаж певної суми валюти за заздалегідь фіксованим курсом на майбутню дату	Точна фіксація курсу, простота використання, гнучкість у визначенні суми та дати	Низька ліквідність на вторинному ринку, ризик контрагента (кредитний ризик), відсутність можливості скористатися сприятливою зміною курсу
- ф'ючерсні контракти		Висока ліквідність, стандартизовані умови, низький ризик контрагента (завдяки біржовому клірингу)	Необхідність маржинальних вимог (зміна грошових потоків), стандартизовані суми та дати (можуть не відповідати потребам банку), відсутність можливості скористатися сприятливою зміною курсу

Метод	Характеристика	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
- опціонні контракти	Придбання права (але не зобов'язання) купити (колл-опціон) або про-дати (пут-опціон) певну суму валюти за фіксованою ціною (страйк-ціною) протягом певного періоду	Захист від несприятливого руху курсу при збереженні можливості отримати вигоду від сприятливого руху, гнучкість	Вартість премії (незворотні витрати), складність оцінки та управління
- валютні свопи	Укладання угоди про обмін основними сумами та/або процентними платежами у різних валютах	Управління довгостроковими валютними ризиками, доступ до фінансування в певній валюті, можливість хеджування процентних ставок	Складність угоди, ризик контрагента, низька ліквідність вторинного ринку
Неттинг (білатеральний/мультилатеральний)	Взаємозалік зустрічних вимог та зобов'язань між суб'єктами валютних відносин	Зменшення загального обсягу платежів, зниження операційних витрат та ризику розрахунків	Вимагає згоди всіх сторін, юридична складність у міжнародних угодах
Валютне застереження	Укладання угоди із включенням до неї умов, за якими передбачається перегляд суми платежів в національній валюті залежно від зміни курсу іноземної валюти	Прив'язка сум платежів до курсу долара чи євро	Можлива неприйнятність таких умов контрагентами
Внутрішні методи			
Диверсифікація валютного портфеля	Розподіл активів та зобов'язань між різними валютами	Зменшує залежність від однієї валюти, природне нівелювання ризиків, якщо різні валюти рухаються в протилежних напрямках	Не завжди можливо досягти ідеального балансу, може призвести до розмиття потенційного прибутку
Лідирування та легірування	Прискорення або уповільнення термінів валютних платежів або надходжень з метою скористатися очікуваною сприятливою зміною курсу або уникнути несприятливої	При девальвації національної валюти, можливість прискорення виплат валютних зобов'язань або уповільнення отримання валютних надходжень	Високий ризик врахування можливості девальвації, який базується на прогнозах, що можуть бути неточними
Збалансування валютних активів та пасивів	Створення максимально збалансованих валютних позицій	Відсутність додаткових витрат на фінансові інструменти, простота реалізації, якщо є відповідні операції	Не завжди можливо повністю збалансувати, залежить від наявності відповідних операцій
Зміна термінів платежів	Здійснення платежів раніше або пізніше запланованого терміну, залежно від очікуваних змін курсу	Можливість отримати вигоду від очікуваних змін курсу, відсутність прямих витрат на хеджування	Ризик помилкового прогнозу, може впливати на відносини з контрагентами, вимагає чіткого розуміння майбутніх грошових потоків
Система ризик-менеджменту			
- розробка політик та процедур	Створення чітких внутрішніх документів, що регламентують порядок ініціювання, здійснення, обліку та контролю валютних операцій	Забезпечує стандартизацію та послідовність, підвищує прозорість, знижує операційні ризики	Вимагає регулярного оновлення, може бути бюрократичною

Метод	Характеристика	Переваги	Недоліки
1	2	3	4
- стрес-тестування та сценарний аналіз	Регулярний аналіз впливу гіпотетичних шоків змін валютних курсів на фінансове становище банку	Дозволяє оцінити стійкість банку до екстремальних подій, виявити "слабкі місця".	Засновані на припущеннях, не можуть передбачити всі можливі сценарії
Впровадження сучасних ІТ-систем	Використання спеціалізованого програмного забезпечення для торгівлі, управління ризиками, обліку та звітності	Автоматизація процесів, підвищення швидкості реакції, зменшення операційних помилок, покращення аналізу	Високі витрати на впровадження та підтримку, потреба у кваліфікованому персоналі

Джерело: систематизовано автором на основі (Євдокимов (2019), Зубова (2025), Інструменти хеджування (2025), Кириченко (2022), Лактіонова (2020))

Таким чином, для досягнення максимальної ефективності в управлінні валютними ризиками необхідно інтегрувати зовнішні та внутрішні методи в єдину стратегію, яка враховує специфіку валютних позицій банківських і небанківських установ, а також динаміку валютного ринку.

Висновки.

Валютне регулювання є фундаментальним елементом валютної політики будь-якої держави, спрямованим на забезпечення стабільності економіки та досягнення стійкого економічного зростання. Воно охоплює комплекс цілеспрямованих заходів, що здійснюються центральним банком для контролю за формуванням, розміщенням та використанням валютних цінностей, з метою підтримання курсової стабільності національної грошової одиниці. Валютні відносини регулюються як ринковими механізмами (законами попиту та пропозиції, ціновим механізмом валютного курсу), так і державними. Ці два види регулювання взаємодоповнюють одне одного: ринкове стимулює розвиток, тоді як державне спрямоване на подолання негативних наслідків ринкового регулювання та корекцію його дисбалансів. Співвідношення між ними є динамічним і змінюється залежно від конкретної економічної ситуації. Центральний банк є основним органом розробки валютної політики держави та її реалізації через дію різних інструментів:

дисконтна політика; політика обов'язкових резервів; політика відкритого ринку; девізійна політика; управління валютними резервами; девальвацію та ревальвацію валют; регулювання режиму валютного курсу); валютні обмеження. Ефективне валютне регулювання вимагає комплексного та збалансованого застосування цих інструментів, адже кожен з них має свої унікальні переваги та недоліки, і вибір конкретних заходів залежить від поточних макроекономічних умов, цілей валютної політики та рівня ризиків. Досвід України підкреслює особливу важливість адаптивності регулятора та його здатності до швидкої зміни валютної політики в умовах надзвичайних подій, а також необхідність поступової лібералізації після стабілізації для сприяння сталому економічному зростанню та інтеграції у світову економіку. Вирішальне значення для стабільності функціонування валютного ринку загалом, а також успіху здійснення валютних операцій банків і небанківських установ має ефективне управління валютними ризиками. Результати аналізу показують, що в Україні активно використовуються різноманітні інструменти та методи мінімізації валютного ризику, які включають зовнішні та внутрішні методи. Однак, ефективність цих методів, як правило, залежить від їх комплексного застосування при оперативному реагуванні на мінливі ринкові умови.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Береславська, О., & Березовик, В. (2024) Роль валютних обмежень у забезпеченні стабільної динаміки обмінного курсу в Україні. *Економіка та суспільство*, 64. Відновлено з <https://surl.li/ylhgkg>
- Вдовічена, Л. (2025) *Плануєте виїхати за кордон – врахуйте існуючі валютні обмеження*. Відновлено з <https://surl.li/jkfbm>
- Девальвація української гривні (2025) Відновлено з <https://surl.li/ucpwpf>
- Деменко, К. Е. (2022) Щодо поняття «валютна політика держави» як фінансово-правової категорії. *Академічні візії*, 13. Відновлено з <https://surl.li/ezgrj>
- Дергачова, В. В., Голук, В. Я., & Дергачова, Г. М. (2021) *Управління валютними операціями*. Київ, КПІ ім. Ігоря Сікорського.
- Деркач, Ю. Б. (2023) Використання інструментів валютного регулювання в умовах воєнного стану. *Трансформаційна економіка*, 3, 21-25
- Євдокимов, В. В., Гордополов, В. Ю., & Норд, Г. Л. (2019) Теоретично-методичне значення аналізу валютних ризиків у системі управління діяльністю підприємства. *ВІСНИК ЖДТУ*, 2(88). Відновлено з <https://surl.li/kmsfvb>
- Зубова, В. В. (2025) Когнітивна модель управління валютним ризиком банку. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*, Відновлено з <https://surl.li/xxvlco>

- Інструменти хеджування валютних ризиків бізнесу на українському ринку (2025). Відновлено з <https://surl.lu/jbhefa>
- Кириченко, О. М., Поліщук, А. В. (2022) Управління валютними ризиками при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності. *Ефективна економіка*, 8. Відновлено з <https://surl.li/gflhys>
- Кочура, С. В. (2024) Валютні обмеження як засіб підвищення ефективності валютного регулювання у якості складової системи національної безпеки держави. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 1, 84-89.
- Кудрицька, Ж. В., & Гнилицька, А. Ю. (2017) Хеджування валютного ризику. *Економіка і суспільство*, 11, 439-442.
- Лактіонова, О. А. (2020). *Управління фінансовими ризиками*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса.
- Магдич, А. С., Задоя, О. А., & Гончарук, Б. О. (2024) Аналіз ефективності використання інструментів валютної політики в Україні в періоди криз 2008–2009 та 2019–2020 років. *ACADEMY REVIEW*, 1 (60), 150-163.
- Петик, Л.О., & Нурієва, В. Р. (2023) Управління валютними ризиками банківських установ в сучасних умовах. *Прийзовський економічний вісник*, 4(36). DOI: <https://surl.lu/iwsslg>
- Показники валютного ринку НБУ. Офіційний сайт Національного банку України (2025). Відновлено з <https://surl.li/fqterx>
- Положення про організацію системи управління ризиками в банках України та банківських групах (2025). Відновлено з <https://surl.li/svqdh>
- Ревальвация (2025). Відновлено з <https://surl.li/guaymf>
- Стратегія пом'якшення валютних обмежень, переходу до більшої гнучкості обмінного курсу та повернення до інфляційного таргетування (2023). Відновлено з <https://surl.li/rzoiiz>
- Шевчук, Д. С. (2024). Валютні обмеження та їх значення в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Економічна теорія та право*, 4 (59), 98–112.

REFERENCES

- Bereslavskaya, O., & Berezovik, V. (2024). The role of currency restrictions in ensuring stable exchange rate dynamics in Ukraine. *Economy and Society*, 64. <https://surl.li/ylhgkg>
- Demenko, K. E. (2022). On the concept of «currency policy of the state» as a financial and legal category. *Academic Visions*, 13. <https://surl.li/ezgrjj>
- Dergacheva, V. V., Golyuk, V. Y., & Dergacheva, G. M. (2021). *Management of Currency Transactions*. Kyiv, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute.
- Derkach, Y. B. (2023). The use of currency regulation instruments under martial law. *Transformational Economics*, 3, 21-25.
- Devaluation of the Ukrainian hryvnia (2025) <https://surl.li/ccupwfpf>
- Evdokimov, V. V., Gordopolov, V. Y., & Nord, G. L. (2019). Theoretical and methodological significance of the analysis of currency risks in the system of enterprise management. *BULLETIN OF ZHTU*, 2(88). <https://surl.li/kmsfvb>
- Indicators of the foreign exchange market of the NBU. Official website of the National Bank of Ukraine (2025). <https://surl.li/fqterx>
- Instruments for hedging currency risks of business in the Ukrainian market (2025). <https://surl.lu/jbhefa>
- Kochura, S. V. (2024). Currency restrictions as a means of increasing the effectiveness of currency regulation as a component of the national security system of the state. *Actual Problems of Domestic Jurisprudence*, 1, 84-89.
- Kudrytska, J. V., & Gnylytska, A. Y. (2017). Hedging currency risk. *Economics and Society*, 11, 439-442.
- Kyrychenko, O. M., Polishchuk, A. V. (2022). Management of currency risks in the implementation of foreign economic activity. *Efficient Economy*, 8. <https://surl.li/gflhys>
- Laktionova, O. A. (2020). *Financial risk management*. Vinnytsia: Vasyl Stus Donetsk National University.
- Magdych, A. S., Zadoya, O. A., & Honcharuk, B. O. (2024). Analysis of the effectiveness of the use of currency policy instruments in Ukraine during the crises of 2008–2009 and 2019–2020. *ACADEMY REVIEW*, 1 (60), 150-163.
- Petik, L.O., & Nurieva, V. R. (2023). Management of currency risks of banking institutions in modern conditions. *Pryazovskiy ekonomicheskii visnyk*, 4(36). DOI: <https://surl.lu/iwsslg>
- Regulations on the Organization of the Risk Management System in Ukrainian Banks and Banking Groups (2025). <https://surl.li/svqdh>
- Revaluation (2025). <https://surl.li/guaymf>
- Shevchuk, D. S. (2024). Currency restrictions and their significance under the legal regime of martial law. *Economic Theory and Law*, 4 (59), 98–112.
- Strategy for easing currency restrictions, moving towards greater exchange rate flexibility, and returning to inflation targeting (2023). <https://surl.li/rzoiiz>
- Vdovichenko, L. (2025). *If you plan to go abroad – take into account the existing currency restrictions*. <https://surl.lu/jkjfbm>
- Zubova, V. V. (2025). Cognitive model of currency risk management of a bank. *Social Development: Economic and Legal Problems*, <https://surl.li/xxvlco>

Directions for Enhancing the Competitiveness of the Construction Sector

UDC: 338.3

DOI: <https://doi.org/10.15421/172576>**Musayev Khazar Akif oglu****Ph.D., Student, <https://orcid.org/0009-0006-3818-5030>, Xazar.musali22@gmail.com*****Azerbaijan University of Tourism and Management (Baku, Azerbaijan)***

Abstract.

In the contemporary global economy, the sustainable and long-term development of strategic sectors – particularly the construction industry – is of vital importance. The construction sector plays a leading role in shaping national infrastructure, implementing urban planning policies, and ensuring employment. Its effective organization not only addresses domestic demand but also contributes to the development of export-oriented potential, the attraction of foreign investment, and the strengthening of national economic competitiveness. As a key driver of economic development in any country, enhancing the competitiveness of the construction sector is crucial for fostering resilient economic growth, improving infrastructure quality, and increasing investment appeal.

This study provides a systematic analysis of the construction sector's competitiveness, drawing on both local and international practices. The analysis reveals that construction projects across various economic regions of Azerbaijan contribute not only to infrastructure renewal but also to enhancing the overall competitiveness of the construction sector.

The conclusion notes that the transformation of the construction sector into a competitive, innovative, and sustainable industry is essential for broader economic development and societal well-being. While numerous challenges persist, coordinated efforts involving technological adoption, human capital enhancement, regulatory reform, financial facilitation, and sustainability integration offer a viable pathway forward. Policymakers, industry stakeholders, academia, and international partners must align strategies and resources to realize the sector's full potential in the evolving global landscape.

Keywords: construction industry, competitiveness, innovation, technology, quality standards, infrastructure, economic development, sustainable construction

Напрями підвищення конкурентоспроможності будівельного сектору

Мусаєв Хазар Акіф***Азербайджанський університет туризму та менеджменту (Баку, Азербайджан)***

Анотація.

У сучасній глобальній економіці життєво важливим є сталий і довгостроковий розвиток стратегічних секторів, особливо будівельної галузі. Будівельний сектор відіграє провідну роль у формуванні національної інфраструктури, впровадженні містобудівної політики та забезпеченні зайнятості. Його ефективна організація не тільки задовольняє внутрішній попит, а й сприяє розвитку експортоорієнтованого потенціалу, залученню іноземних інвестицій, зміцненню національної економічної конкурентоспроможності. Як ключовий рушій економічного розвитку в будь-якій країні, підвищення конкурентоспроможності будівельного сектору має вирішальне значення для сприяння стійкому економічному зростанню, покращенню якості інфраструктури та підвищенню інвестиційної привабливості.

Це дослідження містить системний аналіз конкурентоспроможності будівельного сектору, спираючись як на місцеву, так і на міжнародну практику. Аналіз показує, що будівельні проекти в різних економічних регіонах Азербайджану сприяють не тільки оновленню інфраструктури, але й підвищенню загальної конкурентоспроможності будівельного сектору.

У висновку наголошується, що перетворення будівельного сектору на конкурентоспроможну, інноваційну та стійку галузь має важливе значення для ширшого економічного розвитку та суспільного добробуту. Незважаючи на те, що численні виклики залишаються, скоординовані зусилля, спрямовані на впровадження технологій, підвищення людського капіталу, реформування нормативно-правової бази, фінансове сприяння та інтеграцію сталого розвитку, пропонують реальний шлях вперед. Політики, зацікавлені сторони галузі, наукові кола та міжнародні партнери повинні узгодити стратегії та ресурси для реалізації повного потенціалу сектору в умовах мінливого глобального ландшафту.

Ключові слова: будівельна індустрія, конкурентоспроможність, інновації, технології, стандарти якості, інфраструктура, економічний розвиток, стале будівництво

Introduction.

Enhancing the competitiveness of the construction sector requires the implementation of a range of complex and multifaceted measures. In this regard, the integration of innovation and advanced technologies plays a pivotal role. The application of modern construction technologies – particularly Digital Construction, Building Information Modeling (BIM), and automated management systems – enables the execution of projects in a more efficient, cost-effective, and higher-quality manner. These advancements also contribute to the development of competitive products and services in international markets.

Simultaneously, the improvement of quality standards represents another key direction within the sector. Contemporary construction processes must comply with international certifications and quality control mechanisms. Such alignment extends the operational lifespan of construction assets and enhances consumer satisfaction. Quality management should be grounded not only in technical compliance but also in adherence to ethical and professional standards.

Literature Review.

Numerous studies emphasize the critical role of the construction sector in driving economic development and shaping national competitiveness (Musayev, 2024). Research conducted in both developed and developing countries highlights that innovation, digital transformation, and regulatory compliance significantly influence sectoral performance. Best practices in countries with high-performing construction industries show that investment in digital tools such as BIM, as well as adherence to internationally recognized quality standards, correlate strongly with increased productivity and sustainability (Nuriyev, Allahverdiyev, & Suleymanov, 2011). Moreover, scholars underscore the importance of integrating ethical standards and professional codes in managing quality and efficiency (Nagdiyev, 2022, 2023).

Materials and Methods.

This research adopts a qualitative and comparative approach, drawing on both domestic and international experiences to identify key strategies for improving the competitiveness of the construction sector. Data was collected from secondary sources, including academic publications, government reports, and industry analyses. A comparative framework was used to evaluate the effectiveness of various policy tools, technological interventions, and management models applied in different countries.

Results and Discussion.

This research contributes novel insights into enhancing the competitiveness of the construction sector by moving beyond conventional approaches to embrace emerging technological, organizational, and sustainability paradigms. While previous research has largely emphasized incremental improvements

such as digitization and workforce training, this work pioneers a comprehensive framework integrating cutting-edge innovations such as artificial intelligence-driven predictive analytics, digital twin technologies, and blockchain-enabled contract management – areas that remain underexplored in the construction domain (Mehdiev, & Shirajliyev, 2005).

Furthermore, this article uniquely foregrounds the integration of circular economy principles and zero-waste construction models as a strategic lever to simultaneously address environmental imperatives and cost efficiencies. The exploration of collaborative robotics and immersive reality technologies for human-centered construction processes introduces a novel dimension to workforce augmentation and safety enhancement.

Another distinctive contribution lies in the advocacy for smart contracts and Internet of Things (IoT) – enabled equipment as transformative tools to automate and optimize project governance and machinery utilization, heralding a shift towards fully interconnected construction ecosystems.

By synthesizing these emergent trends into a cohesive strategy, the study fills a critical gap in the literature and provides actionable policy and managerial recommendations aimed at enabling the construction sector to leapfrog traditional limitations and attain sustainable competitive advantage in a rapidly evolving global market (Mohammadov, & Naqdiyev, 2021).

The analysis reveals that successful construction sectors share several common characteristics:

- Integration of digital technologies: The implementation of BIM and automated project management systems significantly reduces costs and project timelines while improving overall quality.
- Adoption of international quality standards: Compliance with ISO certifications and other regulatory frameworks enhances reliability and market access.
- Workforce development: Investing in the training and professional development of construction workers ensures the effective adoption of new technologies and practices.
- Public-private collaboration: Effective coordination between state bodies and private sector entities facilitates innovation, regulatory reform, and infrastructure investment.
- Sustainability practices: Incorporating environmental and social responsibility into construction processes leads to long-term economic and ecological benefits.

The development of human capital is a crucial factor for ensuring the sustainable and competitive performance of the construction sector. Strengthening vocational education and training programs aimed at producing qualified engineers, architects, and skilled labor must be prioritized. Preparing a workforce that meets the demands of the labor market enhances the sector's adaptability and facilitates its modernization (Hasanov, 2021).

Another key component in the advancement of the sector is the improvement of the entrepreneurial environment and increased access to financial resources. A transparent and fair competitive landscape must be established for companies operating in the construction industry. In this context, licensing and permitting procedures should be streamlined. In addition, investment opportunities directed at the construction sector should be expanded by banks and financial institutions, while government-backed guarantee mechanisms should be introduced to mitigate financial risks (Musayev, 2024).

Infrastructure projects and construction activities implemented across various economic regions of Azerbaijan contribute not only to the socio-economic development of these regions but also serve as practical models for enhancing the competitiveness of the local construction industry. In particular, the large-scale reconstruction and restoration efforts in the Eastern Zangezur and Karabakh economic regions highlight the sector's strategic priorities and emerging challenges.

For example, the implementation of the "smart city" and "smart village" concepts in the districts of Fuzuli, Shusha, Aghdam, and Zangilan showcases the integration of modern technologies and innovative construction approaches. The use of Building Information Modeling (BIM), solar energy systems, and locally adapted, environmentally friendly materials in these projects contributes to the development of a competitive, sustainable, and adaptive construction model within the region. These initiatives also provide local companies with access to new technologies and knowledge, thereby strengthening their market positions.

Furthermore, the construction of industrial parks and development of logistical infrastructure in the Ganja-Gazakh economic region demand more organized and efficient performance from construction companies. This, in turn, requires the improvement of management structures, the development of a skilled labor force, and strict quality control over construction materials to enhance competitiveness.

In the Lankaran-Astara and Guba-Khachmaz economic regions, construction projects are primarily focused on developing tourism and agricultural infrastructure. In these areas, the adoption of construction practices that adhere to ecological standards and preserve the natural characteristics of the region is essential. The ability of local companies to adapt to these standards is a key factor for advancing within a competitive environment (Nuriyev, 2011).

These regional initiatives underscore the fact that

improving the competitiveness of the construction industry is a multifaceted process-driven not solely by the adoption of advanced technologies, but equally by responsiveness to local demands, efficient utilization of human capital, and strategically guided public policy interventions (Phillips, 2018).

International Experience.

International practice in enhancing the competitiveness of the construction sector indicates that success depends on a holistic approach encompassing technological innovation, effective management, and the development of human capital. Several successful models implemented abroad may serve as valuable references for Azerbaijan.

For instance, Singapore is recognized as a global leader in the digitalization and technological modernization of its construction sector. The use of Building Information Modeling (BIM) is mandatory at all stages of construction. Under the state-led "Construction Industry Transformation Map" initiative, construction firms benefit from digital training programs, technology support, and tax incentives. This approach has made Singapore's construction sector more agile, and innovation driven.

Germany offers another strong example. The country applies high quality standards and strict environmental regulations in the construction industry. Emphasis on energy efficiency and the "green building" concept is central to its construction agenda. The Passive House (Passivhaus) standard is widely adopted, enabling both energy savings and ecological sustainability. Germany has also developed a highly advanced vocational education system, producing globally competitive professionals in construction engineering.

Turkey has become an active player in the international construction market in recent years. Turkish construction companies carry out extensive projects in Central Asia, the Middle East, and Africa. This success is attributed not only to government support but also to an export-oriented construction strategy and the formation of large project consortia. The sector's competitiveness is further reinforced by the growth of the domestic construction materials industry (Brown, & Evans, 2020).

In Scandinavian countries such as Sweden and Norway, competitiveness is largely driven by environmental values and principles of social responsibility. "Smart city" and "carbon-neutral building" models are widely implemented, with strong collaboration between public authorities and the private sector to foster innovation (Musayev, 2024).

Table.1.

Directions for Enhancing the Competitiveness of the Construction Sector in Azerbaijan (2025)

Direction	Strategies
Adoption of Modern Technologies and Digitalization	- Implement Building Information Modeling (BIM); - Use drones, 3D printing, IoT, and smart tools; - Adopt cloud-based and AI-driven project management systems.
Sustainability and Green Building Practices	- Promote energy-efficient and eco-friendly building methods; - Use sustainable and local materials; - Offer government incentives for green projects.
Skill Development and Workforce Training	- Enhance vocational and technical training programs; - Collaborate with international institutions for certifications; - Support STEM education relevant to construction.
Innovation and Research-Development	- Fund research in advanced construction techniques; - Establish construction technology innovation hubs; - Encourage private sector R&D partnerships.

The strategic framework outlined in Table 1. offers a comprehensive roadmap for strengthening Azerbaijan's construction sector by 2025. It addresses key areas such as technology, sustainability, workforce development, regulation, financing, infrastructure, innovation, and market access. Each area is aligned with a clear goal, a realistic assessment of current challenges, and targeted actions that reflect international best practices.

Firstly, **technology and digitalization** are seen as critical enablers of competitiveness. The low current adoption of tools such as Building Information Modeling (BIM), drones, and IoT devices limits the sector's productivity. Encouraging the uptake of these technologies through training programs and incentives will help construction firms optimize workflows and reduce costs.

Secondly, sustainability and green construction are essential for aligning with global environmental standards. However, limited local expertise and the absence of financial incentives are barriers. The recommended actions – such as introducing green building codes, encouraging the use of sustainable materials, and offering tax breaks – are necessary to transition the sector toward environmentally responsible practices.

In terms of workforce and skills development, the construction sector faces a gap between industry needs and current training systems. Modernizing vocational education, supporting STEM disciplines, and collaborating with international institutions are crucial steps to ensure a skilled and adaptable workforce.

Regulatory reform is another priority area. The current system suffers from bureaucratic inefficiencies and a lack of transparency, which deter investment and slow down project delivery. Digitalizing the permitting process and aligning regulations with international standards can significantly reduce delays and improve investor confidence.

The framework also identifies access to finance as a constraint, particularly for small and medium-sized

enterprises (SMEs). Facilitating financing options, attracting foreign direct investment, and expanding public-private partnerships (PPPs) can address capital shortages and mobilize resources for large infrastructure projects.

Improving infrastructure and logistics is essential for efficient material supply and project execution. By enhancing transport networks and boosting local production of construction materials, the sector can reduce dependency on imports and lower operational costs.

Innovation and research & development (R&D) are underdeveloped in the current landscape. Establishing innovation hubs and encouraging industry-academia collaboration are forward-looking steps that can foster technological advancement tailored to local conditions.

Finally, market access and export growth are highlighted as long-term goals. Azerbaijani construction firms must build capacity to meet international quality standards and increase their visibility in regional markets. Efforts to promote Azerbaijani construction services abroad – especially in neighboring countries – can open new revenue streams and reinforce the country's role as a regional hub.

These diverse examples demonstrate that there is no single formula for enhancing competitiveness. Each country adopts strategies tailored to its own economic, social, and geographical realities. However, common trends – such as digital transformation, technology-driven management, sustainability, and investment in professional resources – serve as core pillars across all successful models.

Conclusions.

The analysis reveals that construction projects across various economic regions of Azerbaijan contribute not only to infrastructure renewal but also to enhancing the overall competitiveness of the construction sector. Considering regional differences such as geographical, social, and economic factors and aligning projects with

local needs and development strategies are critical for achieving lasting success.

Enhancing the competitiveness of the construction sector requires a multifaceted and strategic approach that goes beyond mere technical improvements. It involves the integration of innovative technologies, effective human capital development, and sound regulatory frameworks tailored to regional specificities. By fostering such comprehensive development, the construction sector can significantly contribute to sustainable economic growth and urban development. Regional initiatives that address local needs and leverage unique strengths will be essential in driving the sector forward. Ultimately, coordinated efforts between government, industry stakeholders, and

educational institutions will be critical in creating a resilient and globally competitive construction industry.

The transformation of the construction sector into a competitive, innovative, and sustainable industry is essential for broader economic development and societal well-being. While numerous challenges persist, coordinated efforts involving technological adoption, human capital enhancement, regulatory reform, financial facilitation, and sustainability integration offer a viable pathway forward. Policymakers, industry stakeholders, academia, and international partners must align strategies and resources to realize the sector's full potential in the evolving global landscape.

REFERENCES

- Brown, J. P., & Evans, S. B. (2020). *Construction and economic growth in developing countries: The role of infrastructure investment*. Oxford University Press.
- Hasanov, I. (2021). Improving organizational procedures for construction and maintenance. *Audit*, 2 (32), 38-49.
- Hasanov, I. (2023). Investment Policy in Azerbaijan and Azerbaijan. *Audit*, 1(39), 57-63.
- Mehdiev, I. & Shirajliyev, V. (2005). *Construction Economy* (curriculum for high schools). Baku, Chashiglu.
- Mohammadov, M. A., & Naqdiyev, O. A. (2021). National priorities are the foundation of the prospective development of an economic region liberated from invasion. *Baku: Construction Economics and Management Journal*, 4, 15-20.
- Musayev, Kh. (2024). Evaluation of the impact of the Development of the construction area on economic growth. In *International Scientific and Practical Conference diversity and inclusion in Scientific area*. Poland 26-28 October.p.20-24.
- Musayev, X. (2024). *Economic Growth in the Construction Sector: Analytical Approach*. European University of Tourism and Management, 9th National Scientific and Practical Conference on "Problems of Effective Governance in Modern Times". November 29.
- Nagdiyev, O. A. (2022). Market Economy Initiative and Management Mechanisms. *Baku: Construction Economics and Management Journal*,. 3, 91-96.
- Nagdiyev, O.A. (2023). Evaluation of innovative investment factors in improving the competitiveness of construction facilities / – Baku: Reintegration of liberated areas into the country's economy: Materials of an international scientific conference on targets and directions. Azerbaijani University of Memory and Construction, June 13-14, 2023, pp. 290-295.
- Nuriyev, E. S., Allahverdiyev, Z. M., & Suleymanov, M. (2011). *The role of the construction complex in Azerbaijan's development*. Baku. East-West,
- Phillips, M. D. (2018). *The economic impact of construction on economic growth*. Springer

From Maktab to Modern Classrooms: Gender Dynamics and the Evolution of Teacher Education in Azerbaijan

UDC: 37.014:373.1(479.24)

DOI: <https://doi.org/10.15421/172577>**Huseynova Nigar**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0000-0002-0741-6194>, nigar.huseynova.2020@gmail.com*Baku State University (Baku, Azerbaijan)*

Abstract.

This article traces the historical evolution of education in Azerbaijan, focusing on the central role women have played in shaping the teaching profession from the early Islamic maktab system to contemporary post-Soviet reforms. Through a detailed historical lens, it examines how political, cultural, and economic forces – from the Russian Empire to the Soviet Union and independent Azerbaijan – have influenced the feminization of teaching. The paper further explores the theoretical foundations and practical challenges of implementing gender-sensitive pedagogy in Azerbaijani teacher education. Drawing on feminist educational theory and regional data, the study reveals significant gaps in curriculum, institutional support, and societal readiness for transformative gender reform. Finally, the article proposes a strategic framework for embedding gender awareness into teacher training, emphasizing curriculum reform, faculty development, and community engagement as key levers of change.

The conclusion notes that in Azerbaijan, efforts to embed gender awareness into teacher training are still in their early stages. To address disparities, gender-sensitive teacher education is not merely an academic aspiration but a pressing societal necessity. Advancing gender equality in education requires more than isolated initiatives. It demands a coordinated approach grounded in international best practices and adapted to local realities. Policy commitment, institutional transformation, and ongoing cultural dialogue are essential for building an education system that not only reflects but actively shapes a more equitable future.

Keywords: education, teaching, maktab, women in teaching, feminization in education, pedagogy

Від мектабів до сучасних класів: гендерна динаміка та еволюція педагогічної освіти в Азербайджані

Гусейнова Нігяр*Бакинський державний університет (Баку, Азербайджан)*

Анотація.

У цій статті простежується історична еволюція освіти в Азербайджані, зосереджуючись на центральній ролі, яку жінки відігравали у формуванні професії вчителя від ранньої ісламської системи мектаб до сучасних пострадянських реформ. Через детальну історичну призму досліджується, як політичні, культурні та економічні сили – від Російської імперії до Радянського Союзу та незалежного Азербайджану – вплинули на фемінізацію викладання. У статті також досліджуються теоретичні засади та практичні проблеми впровадження гендерно-чутливої педагогіки в азербайджанську педагогічну освіту. Спираючись на феміністичну освітню теорію та регіональні дані, дослідження виявляє значні прогалини в навчальних програмах, інституційній підтримці та готовності суспільства до трансформаційних гендерних реформ. Пропонується стратегічна основа для впровадження гендерної обізнаності в підготовку вчителів, наголошуючи на реформуванні навчальних програм, розвитку викладачів та залученні громади як ключових важелів змін.

У висновку наголошується, що в Азербайджані зусилля щодо впровадження гендерної обізнаності в підготовку вчителів все ще перебувають на ранніх стадіях. Щоб подолати нерівність, гендерно-чутлива освіта вчителів є не просто академічним прагненням, а нагальною суспільною необхідністю. Просування гендерної рівності в освіті вимагає не лише окремих ініціатив. Вона вимагає скоординованого підходу, що ґрунтується на найкращих міжнародних практиках та адаптується до місцевих реалій. Політичні зобов'язання, інституційна трансформація та постійний культурний діалог мають важливе значення для побудови системи освіти, яка не лише відображає, але й активно формує більш справедливе майбутнє.

Ключові слова: освіта, викладання, мектаб, жінки в викладанні, фемінізація в освіті, педагогіка

Introduction.

Education in Azerbaijan has been shaped by a complex interplay of religious, imperial, ideological, and national forces across centuries. From Quranic instruction in mosque-based maktabas to the centralized Soviet schooling system and contemporary globalized reforms, each era brought new structures, priorities, and social expectations. One of the most enduring outcomes of these transformations has been the gradual rise – and eventual dominance – of women in the teaching profession. What began as a pragmatic response to labor shortages and state policy under Soviet rule has evolved into a persistent gender imbalance that continues to define the sector today.

Yet this predominance of women in teaching, while often cited as evidence of gender inclusion, masks deeper systemic issues. Male underrepresentation in schools and female underrepresentation in STEM fields reflect entrenched cultural norms and structural barriers that remain largely unaddressed. (George, 2024) Against this backdrop, the need for gender-sensitive teacher education becomes not only an academic imperative but a societal necessity.

This paper explores the historical roots and current dynamics of female representation in Azerbaijani education, with a particular focus on how gender has been integrated – or neglected – within teacher education frameworks. By linking feminist theory to local context, it offers a critical assessment of Azerbaijan's progress and proposes actionable strategies for advancing gender equity in the classroom and beyond.

The Evolution of Education and Female Teachers in Azerbaijan.

Education in Azerbaijan has undergone profound transformations over the centuries, shaped by religious traditions, imperial influence, Soviet ideology, and post-independence reforms. One of the most notable trends in this evolution has been the rising prominence of women in the teaching profession – a journey rooted in historical necessity, policy, and cultural shifts.

Before the 19th century, education in Azerbaijan was deeply intertwined with Islam. Primary schooling took place in maktabas, typically located within mosques. These institutions focused on basic literacy, Quranic studies, and arithmetic, primarily for boys. More advanced education was offered at madrasah, such as those established under the Shirvanshah dynasty in cities like Baku and Shamakhi, where students delved into theology, philosophy, astronomy, and medicine.

Access to education for girls during this period was minimal. While boys attended maktabas or madrasah, girls – especially from elite families – were sometimes taught at home through private tutors. Formal schooling for girls, however, was nearly nonexistent.

Russian Empire Influence (19th Century – 1917).

Russian imperial rule in the early 19th century brought significant changes. Secular schools began to appear in

the 1820s and 1830s, such as the Baku Realni School (founded in 1832) (Rice, & Kelsey, 2018). Education became bilingual, conducted in both Azerbaijani (Turkic) and Russian, though Russian increasingly dominated, especially in administration and elite circles.

By the late 19th century, a few female teachers emerged, mostly from privileged families. Institutions like St. Nina's School for Girls in Baku 1864 played a pioneering role in female education, setting the stage for broader changes in the 20th century. (Bayram Oglu, & Bayramov Hasan. 2021)

The Soviet Era (1920–1991): Literacy, Reform, and the Rise of Female Educators.

The Soviet period was a transformative era for education in Azerbaijan. Following the country's incorporation into the USSR in 1920, the Soviet government implemented sweeping reforms that reshaped the educational landscape and laid the foundation for mass literacy, gender inclusivity, and the rise of women in the teaching profession.

Soviet Educational Reforms.

One of the earliest and most significant initiatives introduced by the Soviet state was the *likbez* (short for *likvidatsiya bezgramotnosti*, or “liquidation of illiteracy”) campaign. (Voynarovskaya, & Voynarovsky, 2015) Aimed at eradicating illiteracy across the Soviet republics, these campaigns mobilized vast resources to teach reading and writing to the rural and urban populations alike. In Azerbaijan, where literacy rates were estimated to be as low as 10% in the early 1920s – especially among women – the impact was profound. By the 1940s, literacy had increased dramatically, surpassing 80%, and continued to rise in the decades that followed.

Alongside literacy campaigns, the Soviet state introduced a standardized, secular education system that was free and compulsory. Education became a central tool of socialist nation-building, with an emphasis on ideological instruction, technical knowledge, and civic duty. Coeducation was mandated, allowing boys and girls to attend school together – an approach that directly challenged long-standing patriarchal norms, especially in rural and traditional communities. For many Azerbaijani girls, this marked the first opportunity to receive formal education, laying the groundwork for increased female participation in both education and the workforce.

To support this rapid expansion of education, a new generation of trained teachers was urgently needed. In response, the Soviet government established teacher training institutions across the republics. In Azerbaijan, one of the most prominent was the Azerbaijan State Pedagogical Institute (now the Azerbaijan State Pedagogical University), founded in 1921. This institution became a major hub for preparing qualified teachers, particularly women, for the nation's schools.

The Rise of Female Educators.

The inclusion of women in the teaching profession was not merely a response to workforce demands; it was

also ideologically driven. The Soviet regime promoted gender equality as a core principle, and encouraging women to take up roles in education, medicine, and administration served both practical and political goals. Teaching, in particular, was seen as a profession aligned with socialist ideals of collective responsibility and social development. Women were viewed as natural nurturers, well-suited to shaping the “new Soviet citizen” through early education.

Furthermore, teaching offered women upward mobility, state benefits, and social prestige. The profession was accessible and compatible with family life, making it an attractive option for women seeking both employment and social respectability. As more girls completed their schooling, many went on to attend pedagogical institutes, leading to a steady rise in the number of female educators.

By the mid-20th century, women had become the majority in Azerbaijan’s teaching profession – a trend that would continue into the post-Soviet era. This shift was one of the most enduring legacies of Soviet educational policy in the region.

Pioneering Azerbaijani Female Educators.

The story of education in Azerbaijan is incomplete without honoring the contributions of women who defied societal norms and laid the foundation for gender-inclusive schooling. In eras when girls’ education was either discouraged or severely restricted, a handful of visionary women stepped forward – not only as educators, but as social reformers, cultural negotiators, and agents of change. Their efforts did not merely provide academic instruction; they symbolized a broader resistance to patriarchal structures and paved the way for future generations of female teachers and learners. These early pioneers strategically navigated conservative expectations, often using culturally accepted practices like embroidery or religious instruction as a gateway to introduce literacy and numeracy. Their courage and creativity remain instructive for today’s debates on gender-sensitive pedagogy.

1. Hamida Javanshir (1873–1955).

A formidable figure in early Azerbaijani feminism and education, Hamida Javanshir was among the first to challenge the exclusion of girls from formal schooling. In 1901, she established the first secular school for girls in the Karabakh region – an extraordinary move at a time when female education was often equated with moral decline. Recognizing the cultural sensitivities of her community, Javanshir carefully designed the curriculum to balance tradition and progress. It included instruction in Azeri literacy, arithmetic, and embroidery – a culturally acceptable subject that served as a bridge between conservative families and progressive learning goals.

Her school not only provided girls with the tools of intellectual empowerment but also challenged deeply embedded patriarchal norms. In many ways, Hamida Javanshir’s work prefigured modern approaches to

gender-sensitive education by embedding equity goals within familiar cultural frameworks.

2. Sara Khatun (1894–1981).

Sara Khatun, another trailblazer in Azerbaijan’s educational history, began her teaching career in the 1920s – a period marked by both Soviet reform and lingering resistance to women’s public roles. Much like Javanshir, Khatun employed culturally strategic teaching methods to overcome community resistance. She famously incorporated embroidery into her lessons, using it as a “Trojan horse” to introduce girls to basic literacy and arithmetic. In doing so, she transformed traditional domestic arts into a subversive medium for empowerment.

Her pedagogical approach echoes what Paulo Freire (2010) would later define as critical pedagogy – the idea that education should be a tool for liberation, helping learners understand and challenge systems of oppression. Khatun’s classrooms were not just places of learning but microcosms of resistance.

Beyond her teaching, Sara Khatun broke new ground as one of the first Azerbaijani women to graduate from the Baku Pedagogical Institute in 1922. Over the next five decades, she trained more than 1,200 teachers, shaping generations of educators and consolidating the presence of women in a profession that had long been male dominated. Despite this progress, the fear of social backlash continues to haunt discussions around gender equality in schools – a reminder of how far the country has come, and how far it still needs to go.

Why Women Came to Dominate Teaching?

By the mid-20th century, the teaching profession in Azerbaijan had become heavily feminized, a trend deeply rooted in the social, economic, and political transformations of the time. Several interconnected factors contributed to this significant shift in gender representation within the education sector.

One of the most immediate catalysts was the impact of World War II. The war resulted in a dramatic labor shortage, as countless men were either killed in combat or redirected into heavy industry and military service. With many traditional male roles left vacant, women were encouraged – and often required – to step into the workforce to sustain the economy and public services. Teaching, being one of the more accessible and socially acceptable professions for women, became a natural point of entry.

Additionally, Soviet gender policies played a major role in shaping workforce participation. While officially committed to gender equality, the Soviet state reinforced traditional gender roles by channeling women into professions considered “nurturing” or “maternal” in nature. Teaching, alongside nursing and childcare, was heavily promoted as a suitable career for Soviet women. The state established teacher training institutes specifically aimed at female students, offered scholarships, and created pathways to employment that

aligned with the state's broader vision of women as both workers and caretakers of the next generation.

Beyond ideology and policy, teaching offered several practical advantages for women. It was considered a stable and respectable profession, carrying social prestige within communities. The job also provided a structured schedule, including summers off and relatively shorter workdays, which allowed women to better manage household responsibilities and childcare. This flexibility made teaching especially appealing to married women and mothers, for whom balancing work and family was a constant concern.

By the 1960s and 1970s, the feminization of teaching had become deeply entrenched in Azerbaijan. More than 70% of educators were women, with the highest concentrations found at the primary and preschool levels. These decades solidified a gendered pattern in education that would persist well into the post-Soviet period. Teaching came to be seen not only as a practical career option for women but also as a cultural norm, reinforcing long-standing associations between femininity and caregiving roles.

The legacy of this feminization continues today, as women remain the overwhelming majority in teaching across all levels of the Azerbaijani education system – shaped by historical necessity, ideological direction, and the enduring demands of work-life balance.

Post-Soviet Azerbaijan (1991–Present): Reform and Continuity.

Modernizing the Education System.

After gaining independence from the Soviet Union in 1991, Azerbaijan faced the challenge of redefining and modernizing its national identity, including a major overhaul of its education system. The country initiated wide-ranging reforms aimed at shifting away from the centralized, uniform Soviet model and toward a more autonomous, culturally relevant, and globally competitive education framework.

One of the earliest and most symbolic changes was the introduction of Azerbaijani as the primary language of instruction, replacing Russian in most public institutions. This linguistic shift was part of a broader effort to promote national identity, cultural heritage, and local values through education. Alongside this, there was a gradual adoption of Western-style grading systems and assessment methods, moving away from rigid Soviet-style evaluations toward a more student-centered approach.

In the early 2000s, Azerbaijan experienced notable growth in private education, including the establishment of private schools, colleges, and universities. These institutions offered alternative curricula, sometimes with international affiliations, and provided greater educational choice for families. The diversification of the educational landscape allowed for more innovation in teaching methods, curriculum development, and language instruction, especially in English and other foreign languages.

The rise of private institutions also created new professional opportunities for educators. Teachers were now able to pursue careers in both public and private sectors, often benefiting from improved working conditions, higher salaries, and professional development programs offered by private schools. This period also witnessed increased collaboration with international organizations such as the World Bank and UNESCO, which supported reforms in teacher training, curriculum design, and education management.

Despite these reforms, continuity with Soviet traditions remains visible in some areas, including centralized examinations, a strong emphasis on academic achievement, and a hierarchical administrative structure. Balancing these inherited systems with new pedagogical approaches continues to be a challenge in modern Azerbaijan.

Overall, the post-Soviet era in Azerbaijan has been marked by a dynamic mix of reform and continuity, as the country continues to navigate the complex task of building an education system that meets both national aspirations and international standards.

Women in Teaching Today.

In contemporary education systems across the globe, women continue to represent the majority of professionals in the teaching workforce. According to data from UNESCO, women account for approximately 75–80% of educators in many countries. This longstanding trend is influenced by a combination of cultural, economic, and social factors that continue to shape the gender dynamics within the profession.

One key reason for this dominance is the persistence of traditional cultural perceptions that associate teaching with nurturing and caregiving – traits that are often stereotypically linked to women. As a result, teaching is frequently regarded as a “feminine” profession, especially in early childhood and primary education, where emotional support and interpersonal skills are highly emphasized.

Economic considerations also play a significant role. Teaching remains one of the lower-paid professional careers in many regions, particularly when compared to fields like business, engineering, or technology. This salary disparity often deters men, who may be influenced by societal expectations to pursue higher-earning occupations in order to be perceived as financially successful or as primary family breadwinners.

Furthermore, the structure of the teaching profession is often viewed as more compatible with family life. Teaching typically offers more predictable hours, longer vacation periods, and opportunities for part-time or flexible work arrangements. These features are particularly attractive to women, especially those who juggle work with caregiving responsibilities at home. As a result, teaching is often chosen as a career that supports a better work-life balance.

While women have made significant strides in

educational leadership and policy roles, the teaching profession still reflects deeply embedded gender norms. Understanding and addressing these patterns is crucial for achieving greater gender balance and equity in education.

Theoretical Foundations of Gender-Sensitive Pedagogy.

Gender-sensitive pedagogy is rooted in critical and feminist educational theories that advocate for transformative learning experiences. bell hooks (1994) emphasize the need for education to be a “practice of freedom,” where classrooms become sites for challenging oppression and reimagining identity. Similarly, Paulo Freire (1970) advocates for a dialogical approach that encourages critical consciousness (*conscientização*), enabling learners to perceive and challenge social injustices, including gender inequality. Sandra Harding (1986) contributes through the concept of “standpoint epistemology,” arguing that marginalized perspectives – such as women’s experiences – offer essential insights into knowledge production and curriculum development. In teacher education, this translates into valuing diverse gendered experiences and critically evaluating dominant discourses. Raewyn Connell (2009) emphasizes the importance of “gender regimes” in education and introduces the idea of “gender justice,” suggesting that educational institutions must actively work to dismantle patriarchal systems. Joan Scott (1986) provides a historical lens, asserting that gender must be understood as a primary way of signifying power and social relations. Elza Mollayeva, an Azerbaijani scholar in education, reinforces these theories in the local context. She asserts that “gender awareness among teacher candidates is a precondition for transforming patriarchal attitudes and promoting democratic citizenship” (Mollayeva, 2018).

Gender Sensitivity in Azerbaijani Teacher Education Curricula.

Despite formal commitments to equity, gender-sensitive content in Azerbaijani teacher education programs remains superficial. Most curricula lack dedicated modules that address gender as a social construct or explore pedagogical approaches to equality. While governmental reforms have led to greater awareness, practical implementation lags behind. A 2021 review by the UNESCO Institute for Statistics indicated that fewer than 10% of education faculties in Azerbaijan include gender education as a standalone topic. Moreover, studies such as that by Aliyev and Hasanova (2020) point out that many university instructors lack familiarity with gender-inclusive teaching methods, resulting in the reproduction of gender stereotypes in classrooms.

Challenges in Implementing Gender-Sensitive Teacher Training.

The implementation of gender-sensitive pedagogy in Azerbaijan is impeded by several entrenched barriers.

Cultural Resistance: Traditional gender norms continue to influence educational spaces. As noted by Kandiyoti (1988), “patriarchal bargains” in post-Soviet

societies often lead individuals – especially women – to conform to conventional roles for social stability. This cultural climate makes gender discussions in teacher education controversial or overlooked.

Institutional Limitations: Many faculties lack instructors trained in feminist theory or gender pedagogy. According to Gultekin Taghiyeva (2019), the absence of institutional guidelines, learning materials, and gender-focused professional development leads to fragmented and ineffective interventions.

Policy-Practice Gap: While gender equality is referenced in the State Strategy for Education Development (2013–2025), mechanisms for policy enforcement are weak. There is no monitoring framework to evaluate gender sensitivity in teacher education programs.

Lack of Resources: Gender-sensitive textbooks and visual materials are either outdated or unavailable. Few publications reflect the diversity of gender roles or counter stereotypical representations, further entrenching biased perspectives.

Strategic Pathways for Reform.

In recent years, Azerbaijan has taken steps to raise awareness of gender sensitivity in education through public forums and conferences. Notably, the Ministry of Education in collaboration with international organizations such as UNICEF and UN Women has hosted annual conferences focused on gender equality in education. For instance, the 2022 “Gender and Education Forum” held in Baku emphasized mainstreaming gender perspectives in teacher training institutions and featured workshops on inclusive curriculum design. These events have been instrumental in facilitating dialogue among policymakers, educators, and civil society, and in generating recommendations for integrating gender topics more consistently across higher education programs.

To ensure meaningful change, Azerbaijan must adopt a comprehensive and multi-level strategy that embeds gender sensitivity into all aspects of teacher education:

Curriculum Reform: Introduce mandatory modules on gender theory, equity in education, and inclusive teaching practices. These should be evidence-based and reflect global best practices.

Faculty Development: Universities should provide regular training and incentives for instructors to integrate gender-sensitive pedagogy. Partnering with international institutions can offer models for capacity building. (T. T. L. Saha et al. 2024)

Material Innovation: Revise textbooks and digital resources to include diverse gender representations, moving beyond binary and stereotypical portrayals. Promote participatory resource development that involves students and educators.

Critical Reflection: Encourage pre-service teachers to examine their own biases and assumptions. Facilitate classroom discussions, reflective journals, and fieldwork on gender-related challenges in real teaching contexts.

Stakeholder Collaboration: Work with NGOs, education ministries, and donor agencies to fund long-term programs that integrate gender sensitivity into educational institutions. Public campaigns can also raise awareness and counter cultural resistance.

Embedding Gender Awareness in Education.

For education systems to become truly equitable, gender awareness must be deeply embedded within the teaching and learning process. This begins with the adoption of gender-sensitive pedagogy – an approach that encourages educators to use inclusive language, provide balanced representation in examples and case studies, and foster equitable classroom participation. Teaching materials should portray both women and men in diverse roles, deliberately avoiding the reinforcement of traditional gender stereotypes.

In Azerbaijan, scholars have made significant contributions to advancing gender sensitivity in education. For example, Gulnara Mamedova, a leading figure in gender policy and education, has extensively examined how gender considerations can be integrated into educational reform. Her work highlights the systemic changes needed to create inclusive teaching environments that support all learners. Similarly, Farida Asadova, a researcher at the Azerbaijan State Pedagogical University, advocates for the incorporation of gender-focused approaches within teacher education curricula. She emphasizes the importance of equipping future educators with materials and training that raise awareness of gender-based issues and build the competencies needed to address them effectively in the classroom.

A crucial component of this transformation is the integration of mandatory gender-sensitivity modules in teacher training programs. (Md. Afroz Alam, 2025). These modules should not only introduce the theoretical underpinnings of gender equality but also offer practical, case-based exercises that encourage teachers-in-training to reflect on and overcome their own biases. For in-service teachers, continuous professional development through workshops, seminars, and peer collaboration is essential for sustaining inclusive practices.

Teachers also play a powerful symbolic role. A gender-balanced teaching workforce communicates to students that professional roles are not determined by gender. (Kevin F McGrath, 2022) Actively encouraging girls to pursue science, technology, and leadership roles – and boys to explore caregiving, education, or the arts

– helps challenge and dismantle long-standing gender norms.

Curriculum reform is another critical step. Teachers must be trained to critically evaluate textbooks and learning resources for gender bias. When biases are identified, they should be addressed through thoughtful modification or by supplementing with inclusive content. This creates a learning environment in which all students see themselves reflected and valued.

Moreover, promoting a truly inclusive classroom requires open communication and ongoing feedback. Teachers should cultivate a culture of mutual respect, using tools like anonymous surveys to monitor student experiences across gender lines. Involving students in gender-focused projects or extracurricular initiatives can also deepen their understanding of and commitment to equity.

Finally, the support and involvement of families and communities are vital. Schools can organize awareness sessions for parents, helping to reinforce gender-sensitive messages beyond the classroom. Partnerships between schools and local communities are often key to the long-term success of gender equality initiatives.

Conclusions.

Azerbaijan's teaching history reflects broader societal shifts – from religious schooling to Soviet mass education, and now a modernized system shaped by globalization and reform. Women became the majority in the teaching profession during the Soviet era, driven by labor shortages, state policies, and enduring cultural norms. Today, that trend continues, with women making up the vast majority of educators. However, this gender imbalance – particularly the underrepresentation of men in teaching and women in STEM – remains a persistent challenge.

To address these disparities, gender-sensitive teacher education is not merely an academic aspiration but a pressing societal necessity. In Azerbaijan, efforts to embed gender awareness into teacher training are still in their early stages. As outlined in this analysis, advancing gender equality in education requires more than isolated initiatives. It demands a coordinated approach grounded in international best practices and adapted to local realities. Policy commitment, institutional transformation, and ongoing cultural dialogue are essential for building an education system that not only reflects but actively shapes a more equitable future.

REFERENCES

- Aliyev, R., & Hasanova, N. (2020). Gender Sensitivity in Azerbaijani Teacher Education: Progress and Limitations. *Journal of Educational Reform in Eurasia*, 6(2), 45–59.
- Bayramov, H. (2021). Education reform in Azerbaijan during the tsarist period: a paradigm of priorities. *Conrado*, 17(81), 467-475. Epub 02 de agosto de 2021. http://scielo.sld.cu/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1990-86442021000400467&lng=en&tlng=en.
- Connell, R. (2009). *Gender: In World Perspective*. Polity Press.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the Oppressed*. New York: Continuum.
- George, A. S. (2024). *Bridging the Gender Gap in STEM: Empowering Women as Drivers of Technological Innovation*. Partners Univers.

- Gultekin, A., & Taghiyeva, L. (2019). Institutional Challenges to Gender Integration in Post-Soviet Teacher Training. *Education and Development*, 14(1), 23–37.
- Harding, S. (1986). *The Science Question in Feminism*. Cornell University Press.
- Hooks, B. (1994). *Teaching to Transgress: Education as the Practice of Freedom*. Routledge.
- Henry A. Giroux. (2010) Rethinking Education as the Practice of Freedom: Paulo Freire and the promise of critical pedagogy. *Policy Futures in Education*. 8(6), 89-105
- Kandiyoti, D. (1988). Bargaining with Patriarchy. *Gender and Society*, 2(3), 274-290.
- Kevin F. McGrath. (2022) Teacher Gender Diversity Uncovering a Hidden Curriculum of Masculinities, pp 74- 85, <https://doi.org/10.4324/9781003188735-7>
- Md. Afroz Alam. (2025). Gender Sensitization in Educational Institutions Strategies and Outcomes, <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.21239.94880>
- Mollayeva, E. (2018). *Gender Awareness and Education Reform in Azerbaijan*. Baku: Institute for Educational Development.
- Nizami, L. H., Tahir, G. E., Nazim, S. N., Farrukh, A. K., & Maharram, V. K. (2023). Development of Inclusive Education in Azerbaijan. *Revista Conrado*, 19, 284-297.
- Rice, K. (2018). Forging the Progressive Path: Literary Assemblies and Enlightenment Societies in Azerbaijan, 1850-1928. Publicly Accessible Penn Dissertations. 2913. <https://repository.upenn.edu/edissertations/2913>
- Scott, J. (1986). Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *The American Historical Review*, 91(5), 1053–1075.
- UNESCO Institute for Statistics. (2021). *Gender in Education: Regional Perspectives*. Paris: UNESCO.
- Saha, T. T. L., Poredy, B. V., Maharram, K., Prabakaran, V., & Kumar Lamba, A. (2024). Advanced Analysis of Social and Psychological Factors in Higher Education Institutions Using DNN and LSTM, *International Conference on Data Science and Network Security (ICDSNS)*, Tiptur, India, 2024, pp. 1-6, <https://doi.org/10.1109/ICDSNS62112.2024.10691260>
- Voynarovskaya Yu.V., & Voynarovsky O.V. (2015). Elimination of illiteracy in the years of the formation of Soviet power. *Humanitarian studies*, (2 (6)), 50-52. <https://doi.org/10.2304/pfie.2010.8.6>

Науково-теоретичний альманах "ГРАНІ"

Підписано до друку 30.06.25

Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Time New Roman.

Друк цифровий. Ум. друк 12,9. Наклад 100 пр. Зам. № 6/25

Видавництво «ГРАНІ»

49005, м. Дніпро, вул. Гоголя 20-б/32

Свідоцтво про внесення до Держреєстру ДК № 2131 від 23.02.2005

www.grani-print.dp.ua granidp@gmail.com